

Г О Д И Ш Н И К
НА
ШУМЕНСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„ЕПИСКОП КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ“
ФАКУЛТЕТ ПО ХУМАНИТАРНИ НАУКИ
ТОМ XXXI A

ANNUAL
OF KONSTANTIN PRESLAVSKY
UNIVERSITY OF SHUMEN
FACULTY OF HUMANITIES
Vol. XXXI A

Shumen, 2020

Редакционна колегия:

доц. д-р Десислава Иванова (България) – отговорен редактор
проф. д.ф.н. Евгений Клобуков (Русия)
проф. д.ф.н. Ярослав Вежбински (Полша)
проф. д-р Владимир Вавржинек (Чехия)
проф. д-р Волф-Дитер Краузе (Германия)
проф. д-р Хюсеин Мевсим (Турция)
проф. д.и.н. Бисер Георгиев (България)
доц. д-р Снежана Бойчева (България)
доц. д-р Ирина Иванова (България) – превод и редакция на
резюметата
доц. д-р Калина Йочева (България) – коректор
гл. ас. д-р Ирена Костадинова (България)

На корицата:

„Пътят“ – Веселин Панайотов

Оформление на корицата:

Стоян Георгиев

Годишник на Факултета по хуманитарни науки, том XXXI A, 2020

© Авторски колектив, 2020

© Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, Факултет по хуманитарни науки

© Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 2020

ISSN 1311-7300 за печатно издание

ISSN 2603-512X за онлайн издание

Editorial board:

Assoc. Prof. Desislava Ivanova, PhD (Bulgaria) – managing editor
Prof. Dr. Habil. Evgeniy Klobukov (Russia)
Prof. Dr. Habil. Yaroslav Vezhbinski (Poland)
Prof. Vladimir Vavrzhinek, PhD (Czech Republic)
Prof. Wolf-Dieter Krause, PhD (Germany)
Prof. Hyusein Mevsim, PhD (Turkey)
Prof. Dr. Habil. Biser Georgiev (Bulgaria)
Assoc. Prof. Snezhana Boycheva, Dr. Habil. (Bulgaria)
Assoc. Prof. Irina Ivanova, PhD (Bulgaria) – abstract Translation and Editing
Assoc. Prof. Kalina Yocheva, PhD (Bulgaria) – proof-reader
Senior lecturer Irena Kostadinova, PhD (Bulgaria)

On the Cover:

„The Road“ – Veselin Panayotov

Cover Design:

Stoyan Georgiev

Annual of Konstantin Preslavsky University of Shumen, vol. XXXI A, 2020

© Authors, 2020

© Konstantin Preslavsky University of Shumen, Faculty of Humanities

© Konstantin Preslavsky Publishing House, 2020

ISSN 1311-7300 (Print)

ISSN 2603-512X (Online)

СЪДЪРЖАНИЕ

Деляна Димитрова. АСПЕКТИ НА ХТЕНИЧНОТО, ДЕМОНИЧНОТО И АРХЕТИПА НА ЖЕНСКА ИНИЦИАЦИЯ В ПРИКАЗКИТЕ ОТ ТИПА АТ 480 В БЪЛГАРСКИЯ ФОЛКЛОР.....	7
Неврие Чуфадар. КЕЛОГЛАН – ПРИКАЗЕН ГЕРОЙ В ЕПОСА КЪБОРОГЛУ.....	24
Вежди Хасан. ДРЕВНОГРЪЦКИ ОБРАЗИ В СТАРАТА И НОВАТА ТУРСКА ЛИТЕРАТУРА.....	41
Росица Василева. ПРОБЛЕМЪТ ЗА ВИНАТА В КОНТЕКСТА НА ДРУГОСТТА. ВОЕННИТЕ РАЗКАЗИ НА ЙОРДАН ВЪЛЧЕВ...	59
Хюсеин Мевсим. „ДА СЕ ЗАВРЪЩАМ НЕ ОБИЧАМ...“ ИЛИ НЕПОСИЛЕН ОПИТ ЗА АПОЛОГИЯ НА (ЗА)ВРЪЩАНЕТО...	69
Фийдес Бергман. КУЛТУРНА ИДЕНТИЧНОСТ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ЕКСПЕРИМЕНТА.....	76
Десислава Чешмеджиева-Стойчева. МЕДИЙНИЯТ ОБРАЗ НА РЕЛИГИОЗНИЯ ДРУГ: МЮСЮЛМАНИТЕ В БЪЛГАРСКИЯ И БРИТАНСКИЯ ПЕЧАТ.....	90
Ивайло Горчев. ASPECTS OF MEDIA PRESENTATION ON GRENFELL FIRE DISASTER INQUIRY THROUGH THE LENS OF TEXT LINGUISTICS AND MULTIMODAL CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS.....	131
Надежда Христова. A CORPUS-BASED COMPARATIVE STUDY ON <i>INSTRUMENT INVOLVED FOR THE ACTION AND ACTION FOR THE RESULT</i> METONYMY IN MARITIME TECHNICAL TEXTS.....	150
Мийрям Салим. ЕДИН ОБРАЗЕЦ НА ОСМАНСКАТА ДЕЛОВА КОРЕСПОНДЕНЦИЯ: „ТУРСКО-БЪЛГАРСКИ ПИСМОВНИК“ ОТ XIX ВЕК.....	169
Ани Ангелова. ФРАЗЕОЛОГИЧНОТО ЗНАЧЕНИЕ В БЪЛГАРСКАТА И НЕМСКАТА ФРАЗЕОЛОГИЧНА НАУКА ОТ СЪПОСТАВИТЕЛЕН АСПЕКТ.....	185
Севгинар Динчерова. СИМВОЛИКА НА ФРАЗЕОЛОГИЗМИ С „РЪКА“ И „ОЧИ“ В НЕМСКИЯ И ТУРСКИЯ ЕЗИК.....	195
Антон Гецов. АПОЗИЦИЯ И РЕФЕРЕНЦИЯ.....	209
Петя Павлова. РЕПУБЛИКА ТУРЦИЯ ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА ТУРГУТ ЙОЗАЛ.....	231
Владислав Лазаров. БАЛКАНСКИЯТ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИ ВЪЗЕЛ И БЪЛГАРСКИЯТ ИЗБОР.....	248
Петя Костадинова. МЕЖДУНАРОДНА НОРМАТИВНА РАМКА ЗА ДИГИТАЛИЗАЦИЯ НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО. БЪЛГАРИЯ В КОНТЕКСТА НА ЕВРОПА.....	262
Айля Илиязова. ОНЛАЙН КОЛАБОРАЦИЯ ЧРЕЗ BLACKBOARD: ПРАВИЛА ИЛИ АВТОНОМНОСТ?.....	282

CONTENTS

Delyana Dimitrova. ASPECTS OF THE CHTHONIC, THE DEMONIC AND THE ARCHETYPE OF FEMALE INITIATION IN TALES OF AT 480 TYPE IN BULGARIAN FOLKLORE.....	7
Nevrie Chufadar. KELOGLAN – A FAIRY TALE PROTAGONIST IN THE KYOROGLU EPIC.....	24
Vezhdi Hasan. ANCIENT GREEK REFERENCES IN THE OLD AND NEW TURKISH LITERATURE.....	41
Rositsa Vasileva. THE PROBLEM OF GUILT IN THE CONTEXT OF OTHERNESS: YORDAN VALCHEV’S WARTIME SHORT STORIES.....	59
Hyusein Mevsim. „I DON’T LIKE COMING BACK...”: AN IMPOSSIBLE ATTEMPT AT AN APOLOGIA ON RETURNING..	69
Fiydes Bergman. CULTURAL IDENTITY THROUGH THE PRISM OF EXPERIMENT.....	76
Desislava Cheshmedzhieva-Stoycheva. THE MEDIA IMAGE OF THE RELIGIOUS OTHER: MUSLIMS IN THE BULGARIAN AND THE BRITISH PRINTED MEDIA.....	90
Ivaylo Gorchev. ASPECTS OF MEDIA PRESENTATION ON GRENFELL FIRE DISASTER INQUIRY THROUGH THE LENS OF TEXT LINGUISTICS AND MULTIMODAL CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS.....	131
Nadezhda Hristova. A CORPUS-BASED COMPARATIVE STUDY ON <i>INSTRUMENT INVOLVED FOR THE ACTION</i> AND <i>ACTION FOR THE RESULT</i> METONYMY IN MARITIME TECHNICAL TEXTS.....	150
Miyryam Salim. THE 19 TH CENTURY „TURKISH-BULGARIAN PISMOVNIK” – A HANDBOOK OF SAMPLE OFFICIAL AND BUSINESS OTTOMAN CORRESPONDENCE.....	169
Ani Angelova. THE MEANING OF PHASEOLOGICAL UNITS IN BULGARIAN AND GERMAN PHASEOLOGY IN A COMPATIVE ASPECT.....	185
Sevginar Dincherova. SYMBOLS IN SET PHRASES WITH „HAND” AND „EYES” IN GERMAN AND TURKISH.....	195
Anton Getsov. APPPOSITION AND REFERENCE.....	209
Petya Pavlova. THE REPUBLIC OF TURKEY DURING THE TIME OF TURGUT ÖZAL.....	231
Vladislav Lazarov. THE BALKAN GEOPOLITICAL KNOT AND THE BULGARIAN CHOICE.....	248
Petya Kostadinova. INTERNATIONAL NORMATIVE FRAMEWORK FOR DOGITALISATION OF CULTURAL HERITAGE: BULGARIA IN A EUROPEAN CONTEXT.....	262
Aylya Iliyazova. ONLINE COLLABORATION ON <i>BLACKBOARD COLLABORATE</i> : RULES OR AUTONOMY?.....	282

АСПЕКТИ НА ХТОНИЧНОТО, ДЕМОНИЧНОТО И АРХЕТИПА НА ЖЕНСКА ИНИЦИАЦИЯ В ПРИКАЗКИТЕ ОТ ТИПА АТ 480 В БЪЛГАРСКИЯ ФОЛКЛОР

Деляна Димитрова

ASPECTS OF THE CHTHONIC, THE DEMONIC AND THE ARCHETYPE OF FEMALE INITIATION IN TALES OF AT 480 TYPE IN BULGARIAN FOLKLORE

Delyana Dimitrova

Abstract: *The present article demonstrates the archaic foundations of the tales of subtypes *480 (1) and *480 (3) of tale type AT 480 in Bulgarian folklore, reflecting ancient mythological notions of the world and rituals of female initiation. The connection of these tales with the myth and the archetype of female initiation is traced by analyzing the correlations between main motives in the tales and the mythological notions of the chthonic, demonic and female initiation.*

Key words: *AT 480, Bulgarian folklore tales, chthonic and demonic, female initiation*

I. Увод.

С термина демон през различните епохи се обозначават различни свръхестествени същества (Троева-Григорова 2003: 11). Гръцката дума *демон* визира полубожество, заемащо позиция между човек и бог (Eliade 1987: 289), а в християнството демоните са персонажи, които противостоят на Бог и ангелите. В по-тесен смисъл на думата демоните са зли духове (Троева-Григорова 2003: 11). Демонът според Троева-Григорова (Троева-Григорова 2003: 11) може да се определи като мислена от човека сила, в която той проектира собствените си страхове и желаня и чрез която трансформира неизвестното, придавайки му форма и име. Сред теориите в етнологията, антропологията и фолклористиката относно същността, произхода и развитието на представите за демоните за целта на настоящата статия е ключова теорията за анимизма на Е. Тайлър (Taylar 1992: 34). Според нея в представите на първобитния човек всеки обект е одушевен и произхода на всички свръхестествени същества се извежда от представите за душата на умрелия (Tokarev 1990: 187-188).

В древногръцката религия и митология хтонични (от гр. *χθόνιος* – *земни*) богове са тези, които обитават подземния свят. Богинята майка в различните ѝ хипостази също е хтонично божество. Хтоничните божества управляват богатството, секса, раждането, смъртта и новото

раждане и по тази линия връзката им с архетипа на инициация е изключително силна, където имаме също преминаване през света на мъртвите, временна смърт и ново раждане, а освен това ритуалът често е свързан с посвещаване в брачно-половите отношения и е условие за встъпване в брак. М. Елиаде дефинира ритуалите на преход по следния начин:

Под посвещаване (инициация) обикновено се разбира съвкупност от ритуали и от устни напътствия, целящи радикалната промяна на религиозния и обществен статут на посвещаваното лице. Изразено с философски термини, посвещаването е равнозначно на онтологична промяна на екзистенциалния режим. На края на изпитанията си новопосветеният се радва на съществуване, съвсем различно от това преди посвещаването: той е станал друг <...>. Посвещението въвежда неопита както в човешката общност, така и в света на духовните ценности. Той научава всичко, свързано с поведението, техниките и институциите на възрастните, но в същото време и митовите, и свещените традиции на племето (Eliade 2001: 10).

II. Изложение.

Хтоничното и демоничното играят огромна роля в основната част от българските подтипове на АТ 480¹ и тясно корелират с архетипа на инициация. Подтиповете *480 (1) „Двете момичета във воденицата“ (КВР *480 1)², *480 (2) „Мома и вампир“ (КВР *480 2) и *480 (3) „Златното момиче“ (КВР *480 3) са организирани около среща изпитание на протагонистите с демонични персонажи – караконджули, дяволи, „дързъци“, вампири, хали или хтоничния образ на горската бабичка магьосница/самодива, която в някои от вариантите на съответния подтип *480 (3) изрично е представена като самодива. В своята монография „Демоните на Родопите“ (вж. Троева-Grigорова 2003) Евгения Троева-Григорова представя задълбочено изследване на феномена демонично в съответната географска област, която, макар и в известна степен обособена и изолирана, се характеризира не само със специфичност, но и споделя много черти с общонационалния фолклор. Свръхестествените хтонични персонажи в типа АТ 480, които подлагат протагонистите на

¹ Съгласно с класификацията на Аарне-Томпсън. В нея отделните типове и подтипове са обозначени с буквите „АТ“, последвани от съответни заглавие и цифров индекс за отделните типове приказки.

² Навсякъде в статията: КВР – Katalog na balgarskite folklorni prikazki – цитира се по Daskalova-Perkovska, Dobрева, Kotseva, Mitseva 1994.

изпитание (свързано с ритуалите на преход или инициация), имат отношение към отвъдното и по-специално се свързват с духовете на почналите предци. В подтип *480 (3) интеракцията между хтоничен персонаж, носител на моралния код, завещан от предците, и неофит е отразена освен в централната концептуална метафора МОРАЛНА ОТЧЕТНОСТ и в метафората МОРАЛЪТ Е ПОДЧИНЕНИЕ, тъй като тук ключово е успешното изпълнение на поставените задачи, които мотивират съответно награда или наказание.

Л. Виноградова определя хтоничността и връзката със света на мъртвите като основен признак на демонологичния персонаж (Vinogradova 2000: 70, цит. по Троева 2003: 21). Според В. Проп с появата на земеделието и земеделска религия цялата „горска“ религия се преобразува в поверия за зли духове (Prop 1995: 111). Отношение към тази позиция имат класификациите на демоничните персонажи на основа на опозицията дом – гора (Троева 2003: 20). Тази метаморфоза обяснява привидното противоречие в подтип *480 (1), където изцяло отрицателен персонаж, най-често календарният демон караконджул (календарните демони като караконджули и русалийки се появяват в периодите на преход), дарява завареничето след успешно преминаване на изпитанието и така осигурява щастливия финал за протагониста. Както вече бе посочено, хтоничните божества се свързват с богатството, секса, раждането, смъртта и новото раждане и по тази линия връзката им с архетипа на инициация е изключително силна, където имаме също преминаване през света на мъртвите, временна смърт и ново раждане. Според Попов (Popov 1983: 235, цит. по Троева 2003: 26), голяма част от демоните и митическите персонажи в българските вярвания притежават качества и атрибути, доближаващи ги до хтоничния бог и всички демони се намират в пряка връзка със света на мъртвите.

Според Е. Анастасова (Anastasova 1991: 30-31) появата на демоните се свързва с нарушаване на етносоциални норми, както и с периодите на преход в живота. В приказките от подтип *480 (1) мащехата е тази, която нарушава социалните норми, като тормози завареничето и го изпраща на воденицата по „караконджулово“ време с надеждата нечистите сили да го погубят, а самата девойка се намира на прага на зрелостта, както подсказват булчинските дарове, които тя иска от демоните. В подтип *480 (3) отново имаме нарушаване на социалните норми, тъй като завареничето също е тормозено от мащехата, както и изоставено по нейна инициатива в гората с надеждата да загине. В двата подтипа поведението на доведените сестри по време на интеракцията си

с дарителя, който ги подлага на изпитание, което те не преминават, също може да се разглежда като нарушаване на социални норми. Приказките от подтип *480 (3) обикновено завършват със сватба с царски син, за което решаваща роля има актът на позлатяване на момичето след успешно преминаване на изпитанието, свързано с неговата инициация от страна на htonичния персонаж. Образът на горската бабичка/самодивата споделя някои черти с орисниците, тъй като тя белязва двете момичета така, че предопределя бъдещата им съдба – едното е почернено (или дарено с кутия змии, които по-късно го убиват), а другото позлатено, докато в някои варианти на подтипа образът ѝ изрично е определен като самодива. Самодивата и караконджулът, както и змеят са демонични същества, свързани с обредите на преход, които традиционно се изпълняват в контекста на представите за смъртта (Troeva 2003: 205). Самодивата – подтип *480 (3), както и змеят традиционно се свързват с пролетната женска инициация, а караконджулът – подтип *480 (1), с мъжката зимна инициация, но в разглежданите подтипове и двата демона са дарители изпитатели на девойки. Дарителите в подтип *480 (3) и *480 (4) „Черната вълна“ са старика или старец, които имат особено място в социалната йерархия наред с детето и булката и олицетворяват прехода между различни състояния в човешкия живот: детство – зрялост, зрялост – старост, които се осмислят в контекста на противопоставянето „живот – смърт“ (= нов живот). Намирайки се в гранична позиция в социума, посочените персонажи се доближават до света на демоните и затова в съзнанието на традиционния човек демоните приемат техните образи (Troeva 2003: 213). В подтип *480 (4) дарителят старец/старика типично приема образа на дядо Господ или на Богородица (наследила представата за Великата богиня майка), като това демонстрира влиянието на християнството върху архаичните митологични представи.

От особено значение за изследването е и тезата на Ив. Георгиева (Georgieva 2013), която прокарва разделителна линия между демонични и митични същества в българската народна митология. Според нея митичните същества са обобщение и олицетворение на природните явления и стихии и в тях се откриват следи от тотемизъм, шаманизъм, както и култ към предците, докато демоничните са онези свръхестествени същества, които са зле настроени към хората и показват пряка връзка с конкретни покойници. Подчертавайки връзката на демоничните същества с конкретни покойници – характерна черта на вампира, авторката прокарва имплицитна корелация между него и караконджула. Още повече, че според една от представите за произхода на караконджула

той също има човешки произход и се свързва с родените по време на „Мръсните дни“. Изследването на Троева (Троева 2003) върху родопския вампир, наричан „дракус“, разкрива факта, че двата образа споделят някои общи характеристики. Освен това в подтип *480 (1) типичният персонаж демон е най-често караконджул, но още и вампир, като вариантите от двата типа са идентични по основните си черти относно сюжет и семантика. Гледната точка на Георгиева, според която демоничните същества са в пряка връзка с покойници, ги свързва не само с отвъдното, но още и с предците, въпреки че принципно тези демони имат отрицателно въздействие върху живите, а не покровителствено. Но, както вече бе посочено, хтоничните персонажи с появата на земеделската, т. е. християнска религия са поляризирани като отрицателни и зловредни, за разлика от небесните духове. В подтип *480 (1) демоните подлагат девойките на изпитание, свързано с тяхната инициация, което при завареничето, доброто момиче, е с положителен изход, белязан от успешно преминалото изпитание на преход. Следователно и при митичните, и при демоничните персонажи е явна връзката с култа към мъртвите, който предполага водеща роля в разглежданите подтипове приказки на концептуалните метафори **МОРАЛНА ОТЧЕТНОСТ**, свързана с идеите за справедливост и волята на предците, налагащи своя морален завет на живите, и **МОРАЛЪТ Е ПОДЧИНЕНИЕ**, свързана с почитта към тях.

Неслучайно приказките от типа АТ 480 и в българския корпус са „женски приказки“. Възможно е този факт да се дължи и на някои особености на българския фолклор. В него вълшебните приказки (а те често включват демонични персонажи) традиционно са разказвани от жени. От друга страна, на един етап, когато вярата във вълшебното отслабва, те преминават в детския фолклор (т.е. предназначен за деца), а приказките за деца отново обикновено се разказват от майката, която има специална връзка с дъщерята, бидейки най-важната фигура при нейното възпитание. Освен това българските фолклорни приказки най-често са се разказвали през зимата (Angelova 1972: 256), а фабулата в подтип *480 (1) типично се развива през периода на „Мръсните дни“, т.е. през зимата. Това са фактори, които вероятно имат отношение към пола на протагонистите по-специално в подтип *480 (1) от българския корпус и изобщо в българските фолклорни приказки АТ 480, тясно свързани с архетипа на инициация, както и с най-важните календарни преходи.

Женският пол на протагонистите в типа АТ 480 подчертава ролята на женското начало в различните негови проявления. Д. Буркхарт

(Burkhardt 1983) разглежда приказката „Златното момиче“ като парадигма. Типът АТ 480 (както и АТ 403 в някои немски варианти) е модел, който според авторката най-добре е запазил в определени основни черти картината на света и системата от митове на простото и развитото стъпало на матриархалното общество: най-напред великата htonична богиня като олицетворение на земята.

Буркхарт (Burkhardt 1983) анализира аспектите на женското начало в българските вълшебни приказки и в приказките за животни и отбелязва, че на български език има натрупване на женски лица, зооморфни образи и обекти, които в немския език например имат своите съответствия от мъжки или среден род. Буркхарт предлага структурен модел на женската приказка и за модел взема приказката „Златното момиче“ – събирателно име, което тя използва за приказките от типа АТ 480, както и АТ 403 в някои немски варианти. Авторката защитава тезата, че експлицираният женски модел на функциите корелира с присъствието на женски актанти/актьори и обекти/атрибути в българските вълшебни приказки и приказки за животни и това представлява частично консервиращо отражение на една матриархална обществена организация. Подобна позиция по отношение на приказката застъпват и други изследователи. В.-Е. Пойкерт (Poykert 1938, цит. по Burkhardt 1983), който отнася елементите на първичната приказка към следтотемистичния, предрационален свят, света на ранното земеделие, където властва майчиното право и царството се наследява от дъщерята. Мелетински (Meletinski 1958: 182; 198, цит. по Burkhardt 1983), от друга страна, обяснява конфликта между мащеха и заварена дъщеря в приказките с периода на разпадане на ендогамно организирания матриархален родов строй и с прехода от рода към екзогамната патриархална организация на семейството. Мащехата е жена, доведена от друго племе, и тя бива представяна не само като враждебна, но понякога дори с черти на човекоядка. В приказката според Буркхарт (Burkhardt 1983: 39-40) имаме едно подборно и моделирано представяне на действителността, едно психоментално преработване и естетическо оформление на практиката на една архаична организация на обществото, в случая на матриархалното, което според изследователите от различни сфери на науката е съществувало дълго време преди патриархалната фаза.

Бабичката, която живее в колиба вдън горите, има архаично-амбивалентен характер и отглежда като „домашни животни“ типично htonични животни – змии и гущери. В някои варианти тя е наречена и магьосница, която събира билки, т.е. тя познава магиите и това ѝ дава

власт над плодородието, болестта и смъртта, а в други тя е аломотивно заместена от змия при подтип *480 (3) или мечка – при подтип *480 (8) + + 1199А, дори и от Господ – в приказка от подтип 450 + епизод от *480 (3), което разкрива различни стадии на трансформация на митичния образ (Burkhart 1983: 40). Този образ Буркхарт (Burkhart 1983: 40) разглежда като проявление на Великата богиня, която в развитата фаза на матриархата се явява в троен образ. Първоначалната богиня на земята става триединно лунарно женско божество. В разчленения на три Космос горе живее младата, светла богиня, олицетворена от ловуващата в атмосферата девойка. Властвайки над суша и море, в средата живее богинята на жените, която благодарение на своята еротична сила дава плодородие на земята и водите, плодовитост на животните и хората и с това запазва живота. В подземния свят царува като стара жена богинята на смъртта, която умъртвява в гълбините всичко живо, но в същото време го и възкресява. Трите образа заедно образуват едно (триединно) божество и следователно те никога не могат да бъдат разчленени. Негов символ или по-скоро еквивалент е луната, женското небесно светило с три фази. Всички изброени характеристики на това триединно божество намират своя израз в приказките от подтип *480 (3). Младата, светла богиня, локализирана горе, във високото пространство има отношение към проявлението на самодивата в българския фолклор високо в планините. Съответно в някои варианти момичето е изоставено в планината или започва да следва търкулнатата питка от висок баир. Позлатяването на доброто момиче се свързва едновременно с ритуалите на преход и преминаването през света на мъртвите (образа на старата богиня на смъртта, обитаваща подземното пространство), както и с плодородието и подготовката за брак (богинята на жените, живееща по средата). Според Буркхарт (Burkhart 1983: 41) българските вили/самовили/ самодиви/ юди, които имат проявление и в приказките, особено в подтип *480 (3), представляват и трите аспекта на Великата богиня, а орисниците/ наречници, които по правило се явяват в троен образ, представят преди всичко третият, тъмният аспект, също както и хтоничната ламя/ хала (в един от вариантите на подтип *480 (1) дарителят изпитател е хала). Съществуват някои паралели между образа на горската бабичка посветител, предопределяща бъдещата съдба на девойките посредством белязването им със злато или чернилка и орисниците в българския фолклор. Освен това в „Златното момиче“, както пише Буркхарт (Burkhart 1983: 41), старицата живее вдън гори, като тук това е символ на входа към подземния свят. Буркхарт (Burkhart 1983: 41)

привежда като пример и сродната на „Златното момиче“ немска версия *Frau Holle*, където името *Holle* е етимологично сродно с *Hoelle* (ад) и насочва към германската богиня на подземния свят *Hel*. В приказката златното момиче стига до вълшебницата Холе през кладенец (вход към подземния свят), в който е паднало вретеното му. А вретеното и нишката са архаични атрибути на Богинята майка, които се срещат и при орисниците. Според авторката тези мотиви, както и срещащите се в немската версия символи на плодородието – ябълка, крава, хляб, липсват в българската приказка, но ги откриваме в единични варианти от подтип *480 (7) „Предачката в кладенеца“ и подтип *480 (7), съчетаващ елементи от подтип *480 (3) .

От изключителна важност за настоящия анализ е лунната характеристика на това женско божество и връзката му с инициациите през пролетта. Най-силно изразен е архетипът на възрастовия преход, женска инициация, в приказките от подтипове *480 (1) и *480 (3) – подтиповете с най-много варианти в КВР, където имаме опосредстване от календарните периоди на преход. За подтип *480 (1) това е преходът от есен към зима или към слънчевата нова година, а за *480 (3) „Златното момиче“ това е именно преходът от зима към пролет или към лунна нова година, традиционно свързан с пролетните момински инициации. В ритуалите на древните култури като тези на Шумер, Древна Персия, Египет, Крит и др. сакралната царица, земна представителка на Великата богиня, заедно със своя херос провежда сезонните празници, които съвпадат с циклите на вегетацията и им влияят по магичен начин: инициациите през пролетта, Свещената сватба през лятото, смърт и възкресение на хероса през есента и зимата – последното отвежда към подтип *480 (1) и би обяснило защо през периода, който е традиционен за мъжките инициации, в подтипа имаме моминска инициация (Burkhardt 1983: 41).

Според Буркхарт (Burkhardt 1983: 42) заварената дъщеря става героиня чрез пътуването си в отвъдния свят, където след преминаването през редица посветителни изпитания и търпеливото понасяне на символичната смърт – потапянето в магическата вода, се връща отново на земята, отрупана с богатства. Авторката интерпретира мотива с гизденето на влечугите с мъниста (или кончета) от момичето, които то нарича „сестрици“ като еротичен елемент и като загатната Свещена сватба. Българският вариант на „Златното момиче“ се разкрива посредством културноисторическата интерпретация като една относително архаична версия на сюжета, където профанираната богиня в

образа на девойка и жена преминава през цикличните стадии на посвещение, Свещена сватба, смърт и възраждане, за да се върне на земята, почерпила сили от Великата богиня и плодовита. Подчертава се архаично-матриархалната връзка майка – дъщеря в приказката с нейните социални, култови и митични черти. Мащехата и нейната неуспяла дъщеря са представени като антонимно удвояване на това отношение, нещо като черен фон, на който законната наследница, за разлика от фалшивата героиня с нейните незаконни претенции, се откроява още по-блестяща. Според Буркхарт (Burkhart 1983: 42-43) бащата в началото и царският син в края на българската приказка са по-нови явления, тъй като между тези четири женски фигури се развива например немската приказка за вълшебницата Холе, където не се срещат мъже. Следвайки предложената идея за архаично-матриархалната социалноисторическа основа на приказките от типа АТ 480 от българския корпус, бихме могли да обясним избора на женски персонажи в подтип *480 (1) (подтип, който се свързва с началото на слънчевата нова година и традиционните зимни мъжки инициации) с историческата реалност на епохата на матриархата, като патриархатът се явява едно по-късно явление. Още повече, че според някои митове посвещенските церемонии, провеждани от мъжете, първоначално са принадлежали на жените (Eliade 2001: 84). От друга страна обаче, „законни“ в приказките за „Доброто и лошото момиче“ АТ 480, в частност вариантите от подтипове *480 (1) и *480 (3) в българския фолклор се оказват именно претенциите на биологичната дъщеря на бащата в брака, завареницата, което, от една страна, може да се интерпретира като предимството на първия брак, но от друга, като върховенство на патриархалното начало. Действително такава е ситуацията в почти всички приказки от разглежданите подтипове *480 (1) и *480 (3). Но има едно важно изключение, което отхвърля абсолютния характер на предложената теза – съществува вариант, в който бащата тормози доведената си дъщеря, на която е отредена ролята на доброто момиче за разлика от завареното, неговата родна дъщеря. Следователно подчертаването на патриархалното начало не е неизменно в приказките за разлика от необходимостта от спазване на социалния или моралния код, завещан от предците и отразен в метафората МОРАЛНА ОТЧЕТНОСТ. Този морален код в приказките от разглежданите подтипове се изразява в щастливия финал за тормозеното добро момиче, което е възнаградено от хтоничните сили или прадедите, и наказанието за лошата сестра.

III. Заключение.

Статията представя свидетелства, които сочат архаичната основа на приказките от подтипове *480 (1) и *480 (3) на тип АТ 480 в българския фолклор, отразяващи древни митологични представи за света и ритуали на женска инициация. Връзката на тези приказки с мита и архетипа на женска инициация е проследена посредством анализ на корелации между основни мотиви в приказките и митологичните представи за хтоничното, демоничното и женската инициация.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Anastasova 1991:** Anastasova, E. Etnosotsialni kategorii i demonologiya. // Balgarska etnografiya, kn. 5, 24-34. [Анастасова, Е. Етносоциални категории и демонология. // Българска етнография, кн. 5, 24-34].
- Angelova 1972:** Angelova, R. Sastoyanie na izsledvaniyata na balgarskata narodna proza. – In: Problemi na balgarskiya folklor. T. 1, Sofia: BAN, 133-147. [Ангелова, Р. Състояние на изследванията на българската народна проза. – В: Проблеми на българския фолклор. Т. 1, София: БАН, 133-147].
- Burkhart 1983:** Burkhart, D. Aspekti na zhenskoto nachalo v balgarskite valshebni prikazki i prikazkite za zivotni. // Balgarski folklor, IX, 2, 34-44. [Буркхарт, Д. Аспекти на женското начало в българските вълшебни приказки и приказките за животни. // Български фолклор, IX, кн. 2, 34-44].
- Daskalova-Perkovska, Dobрева, Kotseva, Mitseva 1994:** Daskalova-Perkovska, L., D. Dobрева, Y. Kotseva, E. Mitseva. Balgarski folklorni prikazki. Katalog. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“. [Даскалова-Перковска, Л., Д. Добрева, Й. Коцева, Е. Мицева. Български фолклорни приказки. Каталог. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“].
- Eliade 1987:** Eliade, M. The Encyclopedia of Religion. New York: Macmillan; London: Collier Macmillan.
- Eliade 1998:** Eliade, M. Mitove, sanishta i taynstva. Sofia: Prozorets. [Елиаде, М. Митове, сънища и тайнства. София: Прозорец].
- Eliade 2001:** Eliade, M. Posveshtavane, rituali, tayni obshtestva. Sofia: Prozorets. [Елиаде, М. Посвещаване, ритуали, тайни общества. София: Прозорец].
- Georgieva 2013:** Georgieva, I. Balgarska narodna mitologiya. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“. [Георгиева, И. Българска народна митология. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“].
- Meletinskiy 1958:** Meletinskiy, E. Geroi volshebnoy skazki. Moskva: Izdatelystvo vostochnoy literatury. [Мелетинский, Е. Герои волшебной сказки. Москва: Издательство восточной литературы].

- Merhaby 2015:** Merhaby, R. Destination Iran. Customs and Traditions before Nowruz – Part 2. 17 April 2015 <<https://www.destinationiran.com/customs-and-traditions-before-nowruz-part-2.htm> (status 02.09.2020)>.
- Peuckert 1900:** Peuckert, W. E. Deutsches Volkstum in Maerchen und Sage, Schwank und Raetsel. Berlin.
- Popov 1983:** Popov, R. Balgarski demonologichni i mitologichni vyarvaniya (kraya na XIX – sredata na XX v.). Disertatsiya. Sofia. [Попов, Р. Български демонологични и митологични вярвания (края на XIX – средата на XX в.). Дисертация. София].
- Prop 1995:** Prop, V. Istoricheski koreni na valshebната приказka. Sofia: Prozorets. [Проп, В. Исторически корени на вълшебната приказка. София: Прозорец].
- Roberts 1958 [1994]:** Roberts, W. The Tale of the Kind and the Unkind Girls: AA–TH 480 and Related Titles. Detroit: Wayne State University Press.
- Salem 2015:** Salem, M. A study on the cultural role of Nawruz in the enhancement of national identity for Iranian people. – In: International journal of humanities and cultural studies. Vol. 2, Issue 2, 582-594.
- Shahbazi 2016:** Shahbazi, A. Shapur. NOWRUZ ii. In the Islamic Period, Encyclopædia Iranica, online edition, 2016. <<https://iranicaonline.org/articles/nowruz-ii> (status 02.09.2020)>.
- Stoynev 2006:** Stoynev, A. Balgarska mitologiya. Entsiklopedichen rechnik. Sofia: „Zahariy Stoyanov”. [Стойнев, А. Българска митология. Енциклопедичен речник. София: „Захарий Стоянов“].
- Taylor 1992:** Taylor, E. Animizam. – In: ABC na etnologiyata. T. 1. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski”, 34-53. [Тайлър, Е. Анимизъм. – В: ABC на етнологията. Т. 1. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 34-53].
- Tokarev 1990:** Tokarev, S. Rannie formy religii. Moskva: Politizdat, s. 187-188. [Токарев, С. Ранние формы религии. Москва: Политиздат, с. 187-188].
- Troeva-Grigorova 2003:** Troeva-Grigorova, E. Demonite na Rodopite. Sofia: Mezhdunaroden tsentar po problemite na maltsinstvata i kulturnite vzaimodeystviya. [Троева-Григорова, Е. Демоните на Родопите. София: Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия].
- UNESCO Online:** The Silk Roads Programme. Nowruz: The Rebirth of Nature. <<https://en.unesco.org/silkroad/content/nowruz-rebirth-nature> (status 02.10.2020)>.
- Vinogradova 2000:** Vinogradova, L. Narodnyie predstavleniya o proizhozhdenii nechistoy silyi: demonologizatsiya umershih. – In: Slavyanskiy i balkanskiy folklor. Narodnaya demonologiya. Moskva: Indrik, 25-51. [Виноградова, Л. Народные представления о происхождении нечистой силы: Демонологизация умерших. – В: Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. Москва: Индрик, 25-51].

демонологизация умерших. – В: Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. Москва: Индрик, 25-51].

ПРИЛОЖЕНИЕ: Списък на български фолклорни приказки от подтипове *480 (1) и *480 (3) съгласно с КВР, разглеждани в настоящата статия:

1. AIF 12-III, s. 313, gr. Rakovski, Plovdivsko, podtip *480 (1) v KVR. [AIF 12-III, с. 313, гр. Раковски, Пловдивско, подтип *480 (1) в КВП].
2. AIF 13-II, s. 163, s. Novakovo, Plovdivsko, podtip *480 (3) v KVR. [AIF 13-II, с. 163, с. Новаково, Пловдивско, подтип *480 (3) в КВП].
3. AIF 13-II, s. 187, s. Novakovo, Asenovgradsko, podtip *480 (3) v KVR. [AIF 13-II, с. 187, с. Новаково, Асеновградско, подтип *480 (3) в КВП].
4. AIF 15-III, s. 223, s. Brestnik, Plovdivsko, podtip *480 (1) v KVR. [AIF 15-III, с. 223, с. Брестник, Пловдивско, подтип *480 (1) в КВП].
5. AIF 16-II, s. 155, № 14, s. Dragoynovo, Plovdivsko, podtip *480 (1) v KVR. [AIF 16-II, с. 155, № 14, с. Драгойново, Пловдивско, подтип *480 (1) в КВП].
6. AIF 193-III, s. 202, s. Dolno Lukovo, Ivaylovgradsko, podtip *480 (7) + *480 (3) v KVR. [AIF 193-III, с. 202, с. Долно Луково, Ивайловградско, подтип *480 (7) + *480 (3) в КВП].
7. AIF 2-II, s. 176, s. Lilkovo, Plovdivsko, podtip *480 (1) v KVR. [AIF 2-II, с. 176, с. Лилково, Пловдивско, подтип *480 (1) в КВП].
8. AIF 2-II, s. 179, s. Lilkovo, Plovdivsko, podtip *480 (3) v KVR. [AIF 2-II, с. 179, с. Лилково, Пловдивско, подтип *480 (3) в КВП].
9. AIF 3-II, s. 186, s. Tsalapitsa, Plovdivsko, podtip *480 (3) v KVR. [AIF 3-II, с. 186, с. Цалапица, Пловдивско, подтип *480 (3) в КВП].
10. AIF 57, s. 60, № 2, s. Novo selo, Plovdivsko, podtip *480 (1) v KVR. [AIF 57, с. 60, № 2, с. Ново село, Пловдивско, подтип *480 (1) в КВП].
11. AIF 58-II, s. 150, № 14, s. Dobralak, Plovdivsko, podtip *480 (1) v KVR. [AIF 58-II, с. 150, № 14, с. Добралък, Пловдивско, подтип *480 (1) в КВП].
12. AIF 5-II, s. 126, № 26, s. Sitovo, Plovdivsko, podtip *480 (1) v KVR. [AIF 5-II, с. 126, № 26, с. Ситово, Пловдивско, подтип *480 (1) в КВП].
13. AIF 5-II, s. 132, s. Sitovo, Plovdivsko, podtip *480 (3) v KVR. [AIF 5-II, с. 132, с. Ситово, Пловдивско, подтип *480 (3) в КВП].
14. AIF 61-III, s. 224, s. Vasil Levski, Karlovsko, podtip *480 (1) v KVR. [AIF 61-III, с. 224, с. Васил Левски, Карловско, подтип *480 (1) в КВП].
15. AIF 62-III, s. Dabene, Plovdivsko, podtip *480 (3) v KVR. [AIF 62 – III, с. Дъбене, Пловдивско, подтип *480 (3) в КВП].
16. AIF 63-III, s. 184, s. Pravoslaven, Plovdivsko, podtip *480 (3) v KVR + motivi *480 (4) I: prane na cherna valna. [AIF 63-III, с. 184, с. Православен, Пловдивско, подтип *480 (3) в КВП + мотиви *480 (4) I: пране на черна вълна].

17. AIF 63-III, s. 204, s. Pravoslaven, Plovdivsko, podtip *480 (1) v KVR. [AIF 63-III, с. 204, с. Православен, Пловдивско, подтип *480 (1) в КВП].
18. AIF 63-III, s. 250, s. Pravoslaven, Plovdivsko, podtip *480 (1) v KVR. [AIF 63-III, с. 250, с. Православен, Пловдивско, подтип *480 (1) в КВП].
19. AIF 64, s. 84, s. Dalbok izvor, Plovdivsko, podtip *480 (3) v KVR. [AIF 64, с. 84, с. Дълбок извор, Пловдивско, подтип *480 (3) в КВП].
20. AIF 9-II, s. 130, s. Borets, Plovdivsko, podtip *480 (3) v KVR + *480 (1). [AIF 9-II, с. 130, с. Борец, Пловдивско, подтип *480 (3) в КВП + *480 (1)].
21. Balgarski folklor g. 5, 1979, kn. 1, s. 26-27, s. Hrisa, Gartsiya; *480 (4) I + *480 (1) + *480 (2) v KVR. [Български фолклор г. 5, 1979, кн. 1, с. 26-27, с. Хриса, Гърция; *480 (4) I + *480 (1) + *480 (2) в КВП].
22. IEFEM–AEIM 113, s. 109, Dobrudzhanski narodni prikazki, podtip *480 (3) v KVR. [ИЕФЕМ–АЕИМ 113, с. 109, Добруджански народни приказки, подтип *480 (3) в КВП].
23. IEFEM–AEIM 113, s. 97, Dobrudzhanski narodni prikazki, podtip *480 (3) v KVR. [ИЕФЕМ–АЕИМ 113, с. 97, Добруджански народни приказки, подтип *480 (3) в КВП].
24. IEFEM–AEIM 151, s. 11, s. Широки dol, Samokovsko, podtip *480 (1) v KVR. [ИЕФЕМ–АЕИМ 151, с. 11, с. Широки дол, Самоковско, подтип *480 (1) в КВП].
25. IEFEM–AEIM 221, s. 3, Pesni i prikazki ot Dupnishko, podtip *480 (1) v KVR. [ИЕФЕМ–АЕИМ 221, с. 3, Песни и приказки от Дупнишко, подтип *480 (1) в КВП].
26. IEFEM–AEIM 334-II, s. 49, s. Dropla, Tolbuhinsko, podtip *480 (3) v KVR. [ИЕФЕМ–АЕИМ 334-II, с. 49, с. Дропла, Толбухинско, подтип *480 (3) в КВП].
27. IEFEM–AEIM 334-II, s. 53, s. Dropla, Tolbuhinsko, podtip *480 (3) v KVR. [ИЕФЕМ–АЕИМ 334-II, с. 53, с. Дропла, Толбухинско, подтип *480 (3) в КВП].
28. IEFEM–AEIM 544- II, s. 35, s. Dermantsi, Loveshko, podtip *480 (3) v KVR. [ИЕФЕМ–АЕИМ 544- II, с. 35, с. Дерманци, Ловешко, подтип *480 (3) в КВП].
29. IEFEM–AEIM 57, s. 217, Narodni pesni, prikazki i obichai ot s. Debeli Lag – Radomirsko, podtip *480 (1) v KVR. [ИЕФЕМ–АЕИМ 57, с. 217, Народни песни, приказки и обичаи от с. Дебели Лаг – Радомирско, подтип *480 (1) в КВП].
30. IEFEM–AEIM 76 II, s. 2, s. German, Sofiysko, podtip *480 (1) v KVR. [ИЕФЕМ–АЕИМ 76 II, с. 2, с. Герман, Софийско, подтип *480 (1) в КВП].
31. IEFEM–AEIM 780-II, s. 100, s. Gabrene, Petrichko, podtip *480 (3) v KVR. [ИЕФЕМ–АЕИМ 780-II, с. 100, с. Габрене, Петричко, подтип *480 (3) в КВП].

32. IEFEM–AEIM 781- II, s. 1, s. Teshevo, Blagoevgradsko, podtip *480 (1) v KBR. [ИЕФЕМ–АЕИМ 781- II, с. 1, с. Тешево, Благоевградско, подтип *480 (1) в КБР].
33. IEFEM–AEIM 781- II, s. 143/135, s. Delchevo, Blagoevgradsko, podtip *480 (1) v KBR. [ИЕФЕМ–АЕИМ 781- II, с. 143/135, с. Делчево, Благоевградско, подтип *480 (1) в КБР].
34. IEFEM–AEIM 781- II, s. 148, s. Dolen, Blagoevgradsko, podtip *480 (1) v KBR. [ИЕФЕМ–АЕИМ 781- II, с. 148, с. Долен, Благоевградско, подтип *480 (1) в КБР].
35. IEFEM–AEIM 781- II, s. 61, s. Paril, Blagoevgradsko, podtip *480 (1) v KBR. [ИЕФЕМ–АЕИМ 781- II, с. 61, с. Парил, Благоевградско, подтип *480 (1) в КБР].
36. IEFEM–AEIM 793- II, s. 105, s. Padezh, Blagoevgradsko, podtip *480 (1) v KBR. [ИЕФЕМ–АЕИМ 793- II, с. 105, с. Падеж, Благоевградско, подтип *480 (1) в КБР].
37. IEFEM–AEIM 795-II, s. 70, s. Kremen, Blagoevgradsko, podtip *480 (1) v KBR. [ИЕФЕМ–АЕИМ 795-II, с. 70, с. Кремен, Благоевградско, подтип *480 (1) в КБР].
38. IEFEM–AEIM 859, s. 42/202, Prikazki i pesni na balgaromohamedanite ot Devinsko, podtip *480 (1) v KBR. [ИЕФЕМ–АЕИМ 859, с. 42, Приказки и песни на българомохамеданите от Девинско, подтип *480 (1) в КБР].
39. IEFEM–AEIM 909, s. 15 Narodni prikazki, svedeniya i vyarvaniya za rasteniya i zhivotni, svedeniya za istoriyata na grad Lovech i dr., podtip *480 (3) v KBR. [ИЕФЕМ–АЕИМ 909, с. 15 Народни приказки, сведения и вярвания за растения и животни, сведения за историята на град Ловеч и др., подтип *480 (3) в КБР].
40. IEFEM–AEIM 909, s. 83, Narodni prikazki, svedeniya i vyarvaniya za rasteniya i zhivotni, svedeniya za istoriyata na grad Lovech i dr., podtip *480 (1) v KBR. [ИЕФЕМ–АЕИМ 909, с. 83, Народни приказки, сведения и вярвания за растения и животни, сведения за историята на град Ловеч и др., подтип *480 (1) в КБР].
41. IEFEM–AEIM 916- II, s. 39, s. Gradets, Vidinsko, podtip *480 (3) v KBR. [ИЕФЕМ–АЕИМ 916- II, с. 39, с. Градец, Видинско, подтип *480 (3) КБР].
42. IEFEM–AEIM 918 – II, s. 131, s. Edrine, Mihaylovgradsko, podtip *480 (1) v KBR. [ИЕФЕМ–АЕИМ 918 – II, с. 131, с. Едрине, Михайловградско, подтип *480 (1) в КБР].
43. IEFEM–AEIM 918 – II, s. 152, podtip *480 (3) v KBR. [ИЕФЕМ–АЕИМ 918 – II, с. 152, подтип *480 (3) в КБР].
44. IEFEM–AEIM 920 – II, s. 44, s. Varbitsa, Plevensko, podtip *480 (1) v KBR. [ИЕФЕМ–АЕИМ 920 – II, с. 44, с. Върбица, Плевенско, подтип *480 (1) в КБР].

45. IEFEM–AEIM 920 – II, s. 66, s. Varbitsa, Plevensko podtip *480 (3) v KBP. [ИЕФЕМ–АЕИМ 920 – II, с. 66, с. Върбица, Плевенско подтип *480 (3) в КБП].
46. IEFEM–AEIM 921- II, s. 8, s. Raduh, Breznishko, podtip *480 (1) v KBP. [ИЕФЕМ–АЕИМ 921- II, с. 8, с. Радух, Брежнишко, подтип *480 (1) в КБП].
47. IEFEM–AEIM 924-II, s. 137, s. Razhdavitsa, Kyustendilsko, podtip *480 (3), motivi ot 709 v KBP. [ИЕФЕМ–АЕИМ 924-II, с. 137, с. Ръждавица, Кюстендилско, подтип *480 (3), мотиви от 709 в КБП].
48. IEFEM–AEIM 925 – II, s. 1, s. Drumohar, Kyustendilsko, podtip *480 (3) v KBP. [ИЕФЕМ–АЕИМ 925 – II, с. 1, с. Друмохар, Кюстендилско, подтип *480 (3) в КБП].
49. IEFEM–AEIM 925 – II, s. 4, s. Drumohar, Kyustendilsko, podtip *480 (1) v KBP. [ИЕФЕМ–АЕИМ 925 – II, с. 4, с. Друмохар, Кюстендилско, подтип *480 (1) в КБП].
50. IEFEM–AEIM 926- II, s. 39, s. Padezh, Blagoevgradsko, podtip *480 (1) v KBP. [ИЕФЕМ–АЕИМ 926- II, с. 39, с. Падеж, Благоевградско, подтип *480 (1) в КБП].
51. IEFEM–AEIM 926- II, s. 71, s. Harsovo, Blagoevgradsko, podtip *480 (3) v KBP. [ИЕФЕМ–АЕИМ 926- II, с. 71, с. Хърсово, Благоевградско, подтип *480 (3) в КБП].
52. IEFEM–AEIM 927- II, s. 2, s. Vinarovo, Starozagorsko, podtip *480 (3) v KBP. [ИЕФЕМ–АЕИМ 927- II, с. 2, с. Винарово, Старозагорско, подтип *480 (3) в КБП].
53. IEFEM–AEIM 962, s. 390, Balgarski narodni pesni i prikazki ot selo Vranjak, Beloslatinsko, podtip *480 (1) v KBP. [ИЕФЕМ–АЕИМ 962, с. 390, Български народни песни и приказки от село Враняк, Белослатинско, подтип *480 (1) в КБП].
54. ISSF, kn. 7, № 1, s. 107, s. Oshane, Belogradchishko, podtip *480 (1) v KBP. [ИССФ, кн. 7, № 1, с. 107, с. Ошане, Белоградчишко, подтип *480 (1) в КБП].
55. Makedonski pregled, godina 1, kn. 3, s. 106-109, Kostursko, podtip *450 I, II + *480 (3) II (baba = Gospod) + 450 III – V bv (trendafil) v KBP. [Македонски преглед, година 1, кн. 3, с. 106-109, Костурско, подтип *450 I, II + *480 (3) II (баба = Господ) + 450 III – V бв (трендафил) в КБП].
56. Miletich № 7, s. 280, Shumen; 311C I, II + *480 (3) II (samo epizodat s rozladyavaneto) + 313 H v KBP. [Милетич № 7, с. 280, Шумен; 311C I, II + *480 (3) II (само епизодът с позлатяването) + 313 H в КБП].
57. SBNU 15, № 1, s. 128, Gabrovo, podtip *480 (3) v KBP. [СБНУ 15, № 1, с. 128, Габрово, подтип *480 (3) в КБП].
58. SBNU 3, № 3, s. 150, Voden, podtip *480 (1) v KBP. [СБНУ 3, № 3, с. 150, Воден, подтип *480 (1) в КБП].

59. SBNU 38, № 9, s. 58, Lom, podtip samo II v KBP. [СБНУ 38, № 9, с. 58, Лом, подтип само II в КБП].
60. SBNU 4, s. 125, Aharchelebiysko /Smolyansko/, podtip *480 (1) I, II + 510A IV + *480(1) III v KBP. [СБНУ 4, с. 125, Ахърчелебийско /Смолянско/, подтип *480 (1) I, II + 510A IV + *480(1) III в КБП].
61. SBNU 4, s. 512, Loveshko, podtip 450 I – IV + *480 (3) IV v KBP. [СБНУ 4, с. 512, Ловешко, подтип 450 I – IV + *480 (3) IV в КБП].
62. SBNU 41 s. 428, s. Gartsı, Vidinsko, podtip *480 (1) v KBP. [СБНУ 41 с. 428, с. Гърци, Видинско, подтип *480 (1) в КБП].
63. SBNU 41 s. 443, s. Staliyska mahala, Lomsko, podtip *480 (1) v KBP. [СБНУ 41 с. 443, с. Сталийска махала, Ломско, подтип *480 (1) в КБП].
64. SBNU 41, s. 430, s. Gartsı, Vidinsko, podtip *480 (4) I, II, III + *480 (1) v KBP. [СБНУ 41, с. 430, с. Гърци, Видинско, подтип *480 (4) I, II, III + *480 (1) в КБП].
65. SBNU 41, s. 444, s. Brusartsı, Lomsko, podtip *480 (3), bez IV v KBP. [СБНУ 41, с. 444, с. Брусарци, Ломско, подтип *480 (3), без IV в КБП].
66. SBNU 42 s. 201, s. Boboshevo, Dupnishko /Stankedimitrovsko/, podtip *480 (1) v KBP. [СБНУ 42 с. 201, с. Бобошево, Дупнишко /Станкедимитровско/, подтип *480 (1) в КБП].
67. SBNU 47, dyal I, № 4, s. 199, s. Stan, Novopazarsko, ot maloaz. balgari. Pa, podtip *480 (1) v KBP. [СБНУ 47, дял I, № 4, с. 199, с. Стан, Новопазарско, от малоаз. Българи. Па, подтип *480 (1) в КБП].
68. SBNU 47, dyal II, № 13, s.438, Novi pazar, podtip *480 (3) I-III + 510A IV, V v KBP. [СБНУ 47, дял II, № 13, с.438, Нови пазар, подтип *480 (3) I-III + 510A IV, V в КБП].
69. SBNU 47, dyal II, № 9, s. 436, s. Enyovo, Novopazarsko. Pa, podtip *480 (1) v KBP. [СБНУ 47, дял II, № 9, с. 436, с. Еньово, Новопазарско. Па, подтип *480 (1) в КБП].
70. SBNU 48, № 51, s. 321, Vansko, podtip *480 (1) + 1199Aa v KBP. [СБНУ 48, № 51, с. 321, Банско, подтип *480 (1) + 1199Aa в КБП].
71. SBNU 48, № 52, s. 323, Vansko, podtip *480 (3); Pa, Ша, bez IV v KBP. [СБНУ 48, № 52, с. 323, Банско, подтип *480 (3); Па, Ша, без IV в КБП].
72. SBNU 49, № 24, s. 374, s. Rakita, Breznishko, podtip *480 (1) v KBP. [СБНУ 49, № 24, с. 374, с. Ракита, Брезнишко, подтип *480 (1) в КБП].
73. SBNU 5, s. 142, podtip *480 (1) v KBP. [СБНУ 5, с. 142, подтип *480 (1) в КБП].
74. SBNU 50, № 5, s. 329, Yakoruda, var. I; Pa. podtip *480 (1) v KBP. [СБНУ 50, № 5, с. 329, Якоруда, вар. I; Па. подтип *480 (1) в КБП].
75. SBNU 50, № 6, s. 329, s. Chepino, Velingrad, podtip *480 (1) + 1199Aa v KBP. [СБНУ 50, № 6, с. 329, с. Чепино, Велинград, подтип *480 (1) + 1199Aa в КБП].

Годишник на ФХН, XXXI A

76. SBNU 50, s. 225, s. Yasayug, Gyumyurdzhinsko, podtip *480 (1) v KBP. [СБНУ 50, с. 225, с. Ясыюг, Гюмюрджинско, подтип *480 (1) в КБП].
77. SBNU 56 s. 232, Pazardzhik, podtip *480 (4) + 425B v KBP. [СБНУ 56 с. 232, Пазарджик, подтип *480 (4) + 425В в КБП].
78. SBNU 56, № 123, s. 220, Pazardzhik, podtip *480 (1) v KBP. [СБНУ 56, № 123, с. 220, Пазарджик, подтип *480 (1) в КБП].
79. SBNU 56, № 124, s. 222, s. Karabunar, Pazardzhishko, podtip *480 (3) v KBP. [СБНУ 56, № 124, с. 222, с. Карабунар, Пазарджишко, подтип *480 (3) в КБП].
80. SBNU 56, № 125, s. 223, Pazardzhik, podtip *480 (3) v KBP. [СБНУ 56, № 125, с. 223, Пазарджик, подтип *480 (3) в КБП].
81. SBNU 58, № 55, s. 112, s. Marchevo, Gotsedelchevsko, podtip *480 (1) v KBP. [СБНУ 58, № 55, с. 112, с. Марчево, Гоцеделчевско, подтип *480 (1) в КБП].
82. SBNU 58, № 56, s. 114, s. Dobrinishte, Razlozhko, podtip *480 (1) + 1199 Aa v KBP. [СБНУ 58, № 56, с. 114, с. Добринище, Разложко, подтип *480 (1) + 1199 Аа в КБП].
83. SBNU 58, № 57, s. 116, s. Satovcha, Gotsedelchevsko, podtip *480 (3) v KBP. [СБНУ 58, № 57, с. 116, с. Сатовча, Гоцеделчевско, подтип *480 (3) в КБП].
84. SBNU 58, № 58, s. 119, s. Karlanovo, Sandansko, podtip *480 (3) v KBP. [СБНУ 58, № 58, с. 119, с. Карланово, Санданско, подтип *480 (3) в КБП].
85. SBNU 7, s. 158, Gabrovo, podtip*480 (1) + 1199Aa v KBP. [СБНУ 7, с. 158, Габрово, подтип*480 (1) + 1199Аа в КБП].
86. Sbornik BAN, kn. 34, 1940, № 22 s. 457, s. Divdyadovo, Shumen, podtip *480 (3) v KBP. [Сборник БАН, кн. 34, 1940, № 22 с. 457, с. Дивдядово, Шумен, подтип *480 (3) в КБП].
87. Shapkarev, K. A., Sbornik ot balgarski narodni umotvoreniya, chast 1, kn 9, № 215, s. 363, Kukush, podtip *480 (1) v KBP. [Шапкарев, К. А., Сборник от български народни умотворения, част 1, кн 9, № 215, с. 363, Кукуш, подтип *480 (1) в КБП].
88. Shapkarev, K. A., Sbornik ot balgarski narodni umotvoreniya, chast 2, kn. 8, № 116, s. 194, podtip *480 (3). Па, Ша, bez IV v KBP.
89. Zahariev, Y., „Chiprovtsi. Poselishtno...“, s. 289-293, podtip *510A + *480 (4) v KBP. [Захариев, Й., „Чипровци. Поселищно...“, с. 289-293, подтип *510А + *480 (4) в КБП].
90. Zhiva starina, kn. 1, s. 39-40, Lom, podtip *480 (1) v KBP. [Жива старина, кн. 1, с. 39-40, Лом, подтип *480 (1) в КБП].
91. Zhiva starina, kn. 1, s. 46-49, Lom, podtip *480 (3) v KBP. [Жива старина, кн. 1, с. 46-49, Лом, подтип *480 (3) в КБП].

КЕЛОГЛАН – ПРИКАЗЕН ГЕРОЙ В ЕПОСА КЬОРОГЛУ

Неврие Чуфадар

KELOGLAN – A FAIRY TALE PROTAGONIST IN THE KYOROGLU EPIC

Nevrie Chufadar

Abstract: *The fairy tale is an ancient folklore genre born with the early human societies which accounts for a large part of folk prose. In the heroic epics there are often common plots, themes and motifs from the fairy tale, and elements of the so-called 'realistic tale'. This also applies to the different versions of the heroic Koroglu epic, in which reminiscences of pre-religious beliefs, elements and fairy tale characters are often borrowed and modernised. One of the most interesting fairy-tale characters in the epic is Keloglan (Bald Hamza), a character manifesting both features of everyday life and mythological origin.*

Keloglan, although he evokes some sympathy due to his wit, ingenuity and cunning, has generally a number of negative traits, and can even be evil. He is the twin brother of the hero, which predetermines his role as a trickster. As in most Turkic tales, the Bald Man in the epic is the object of contempt and disgust, outwitting the miller, and later Kioroglu himself, and manages to escape with his horse Garat to get his reward from the Pasha. The story of the bald Hamza outwitting Kyoroglu at the mill reveals ancient carnival motifs that recreate actions typical of 'the other world': the characters' disguise dressing when taking on a different social role, followed by a series of destructive actions.

Key words: *Keloglan, tale, fairy tale protagonist, Kyoroglu, mill*

Приказките са израз на реалния живот чрез символи, в които систематично се разказва за начина на живот и за това какво искат героите от него. Светът в тях се представя чрез символичен език, който отправя безценни съобщения към нас и може би те ни помагат да бъдем по-добри и щастливи. „От приказките се опитваме да спечелим всички цветове на доброто, красотата и правдата, като се срещаме със „сенките“ на нашия вътрешен свят, които можем да изразим като ревност, гняв, амбиция и зло, и с които се страхуваме да се сблъскаме“ (Shimshek 2017: 41).

Приказката е един от най-древните фолклорни жанрове, който образува и най-големия дял от фолклорната проза. Това, което е характерно за приказката, е специфичната ѝ поетика, както и особената нагласа, с която тя се възприема от разказвача и слушателите. В много текстове често става дума за царски син или царска дъщеря, или пък

напротив – героят е беден, глупав или онеправдан, но след като се справя с редица изпитания, се жени за царската дъщеря и става цар (Baeva 2019).

При опитите да се определи приказката като фолклорен жанр основната част от турските изследователи акцентират именно върху нереалността на героите и събитията в тях. Приказката се дефинира преди всичко като вид словесно изразяване, разказ или проза, основният водещ признак на което е измислицата с черти на достоверност. Често в приказното повествование присъстват свръхестествени същества, събития и животни.

За приказката фолклористът С. Сакаоглу пише:

Приказката е вид устно/словесно изразяване, което успява да убеди слушателите да повярват в нея, въпреки че е въображаемо средство. Някои от нейните герои са животни и свръхестествени същества или събития, които се случват в света на приказките (Sakaoglu 1973: 5).

Фолклористът Наки Тезел анализира приказката от друга гледна точка:

Приказката се е родила още от първите човешки общества и може би първо е била „разказ по истинска случка”, но с течение на времето основните елементи са били забравени и на тяхно място се присъединили повече въображаеми (Tezel 1992: 3).

В определението си Ш. Елчин включва някои диференциални признаци на приказката, както и нейните функции (предимно от развлекателен характер и за отмора):

...темите, свързани с вкоренената традиция, носещи колективен характер като: въображение – истина, абстрактно – конкретно, материално – духовно, приключения, случки, проблеми, мотиви и елементи с езика на прозата, които служат за забава и приятно прекарване на времето и поука... (Elchin 1986: 369).

Други автори преди всичко посочват някои структурни елементи на приказката. Така например Б. Селиоглу, като дава определение за приказката, посочва и някои нейни структурни признаци и клишета, характерните за жанра описания на необикновени герои и случки: „имало едно време, имаше един, нямаше един, ядоха и пиха и живяха щастливо или те достигнаха своето щастие, а ние да седнем на миндера или от небето паднаха три ябълки, едната за разказвача, едната за слушателя, едната за мен“ (Seyidoglu 1986: 149-153). Изследователят отрича наличието на категориите време и пространство/ място в приказката.

В първия том на книгата на Е. Шимшек „Изследване на типовете и мотивите в приказките от Горна Чукурова” се акцентира върху наличието на специални лица, време, пространство и персонажи в приказката, на систематично изразяване на същинския и въображаемия живот, както и особен вид въображаемо вербално изразяване, което започва с клишета и завършва с клишета (Shimshek 2001). Тези специфики на приказката съдържат някои признаци, които могат да послужат при диференциацията между приказката и героико-фантастичния епос, но те са крайно недостатъчни. Не могат да бъдат изведени диференциални признаци между приказката и други сродни жанрове от определения за приказката в речници и енциклопедии.

Първоначално в българската фолклористика понятието се отнася към цялата фолклорна проза, но от 60-те години на ХХ в. се утвърждава диференцираното му използване. Приказките се смятат за измислица, те са интересни и поучителни, но са плод на въображението, в тях има елемент на игра, на взаимна договореност между разказвач и слушатели. Тази нагласа се маркира и от специфичните начални и крайни формули, които обичайно рамкират текста: „имало едно време; в едно царство, в едно господарство, и аз бях там, ядох и пих, по мустаците ми тече, в устата ми не влезе“ (Baeva 2019). В българската фолклористика се различават два основни вида приказки: 1) фолклорни и 2) литературни. Фолклорните приказки се нямат точно установено авторство, разказват за фантастичните събития и се наричат „приказка“, „легенда“, „предание“ и т. н. Те отговарят на три главни изисквания: устен характер, анонимност и колективност. И. Симеонов определя фолклорната приказка като приказка, която е създадена от народа и съществува в естественото си некнижовно функционално битие. Тя няма един, точно установен автор (анонимна е по отношение на авторството си) и се разпространява устно. Тази приказка няма окончателна редакция. Всички останали разновидности на приказката са литературни – независимо дали в по-малка или в по-голяма степен имат фолклорна основа (Simeonov 2009). Посочва се, че за приказката е присъща условно-поетическата измислица, която се различава от съответната в литературните жанрове: победа на доброто над злото, поляризацията на героите в бинарна опозиция: добри – зли, силни – слаби, справедливи – несправедливи; необичайната обстановка, в която се развива действието; типизацията на героите; яркостта, образността, колоритността на езика; големият потенциал от нравствени поуки; разпространението по устен път. Повечето от изброените признаци могат да бъдат отнесени и към

героико-фантастичния епос (вж. Chufadar 2019: 30). Ясно разграничава приказката от другите жанрове и известният фолклорист П. Н. Боратав, който я определя като „кратък разказ, проза, **напълно независим от религиозните и магьоснически вярвания и обичаи**, напълно въображаем, няма нищо общо с истината и това, което се разказва, няма за цел да убеждава, че е истина“ (Vorataв 2000: 95). Това определение може би има за цел диференциацията на приказката от мита, както и от разказите с религиозна тематика, но напълно изключва от жанра вълшебната приказка, която съдържа магични елементи.

При характеристиката на структурата на вълшебната приказка В. Я. Проп привежда редица елементи, които са специфични за приказката, но нехарактерни за епоса. Преди всичко това са сюжетно-композиционните рамки, които в началото и в края съдържат традиционните приказни формули. Към композиционните особености на приказката се отнася повторението на един от основните епизоди, като след повтарянето на дадения епизод се извършва контрастно събитие и следва развързката. За композицията на приказката е характерна и бинарната опозиция при организацията на художествения материал и образите на героите, както и идеализацията на героя (Проп 1986). Във вълшебните приказки често всеки предшестваш епизод пояснява следващия и подготвя кулминацията. Основният принцип се състои в поляризацията на героите, репрезентираща опозицията Добро – Зло, както и техните действия, което в крайна сметка обуславя и конфликтите в сюжета. В края на приказката неизменно Доброто побеждава Злото.

Вълшебната приказка има сложна композиция, която се състои от експозиция, завръзка, развитие на сюжета, кулминация и развързка. В основата ѝ се намира разказ за преодоляване на загуба или недостиг с помощта на чудесни средства или вълшебни помощници. Вариант на недостига или загубата е *вредителството*, т. е. похищаване на човек, животно, предмет, омагьосване и т.н. В експозицията на приказката обикновено присъстват две поколения – родителите и децата. Често се наблюдава отсъствие на родителите или тяхната смърт. Завръзката на приказката се състои в това, че героят открива загубата или нарушава забрана и като следствие го сполетява нещастие. Всичко това е стимул за изпращането на героя извън пространството на Своето. Развитие на сюжета продължава с търсенето на изгубеното или недостига, получен като резултат от забрана. Кулминацията на вълшебната приказка се състои в това, че главният герой встъпва в противоборство със Злото и винаги побеждава (еквивалент на битката могат да бъдат и изпълненията

Неврие Чуфадар. Келоглан – приказен герой...

на трудни задачи, като героят може да победи врага не само с физическата си сила, но и с хитрост). Развързката се състои в преодоляването на загубата или недостига, като героят често придобива нов социален статут – обикновено чрез сватба с царската дъщеря. Приказката винаги завършва с победа на Доброто над Злото. За вълшебната приказка според В. Я. Проп са характерни 7 персонажа:

- антагонист (вредител);
- дарител;
- помощник;
- царска дъщеря или нейния баща;
- подател/ адресант;
- герой;
- псевдогерой.

Ясни граници между вълшебната приказка и нейния вариант – героическата (бахадърската) вълшебна приказка, очертава И. Г. Закирова:

Приказката и героическият епос демонстрират различно отношение към събитията. Приказката изцяло се изгражда на базата на измислица, а героическият епос – върху вяра в реалността на събитията. Приказката в самото начало съдържа маркери за пространствено-времевата неопределеност (Имало едно време...), героическият епос ясно локализира епичните събития във времето и пространството. Приказката и героическият епос се характеризират с различни теми. Тема на приказката е индивидуалната съдба, а на героическия епос, освен темата за съдбата на героя, се включва и темата за съдбата на народа. В същото време героическият епос не е историческо, летописно свидетелство, а художествена творба, в която са отразени актуалните за патриархалното общество представи за това какво представлява миналото на народа и неговият произход. Така героическият епос отразява не реалната, а идеалната история такава, каквато би искал да я види представителят на дадения етнос. Героическият епос разказва за борба с чудовищата и чуждоземните врагове, като една от най-важните теми е противоборството на героя с чудовището. По-късно чудовището се заменя с нов враг – чужд агресор или социален враг-побител (Zakirova 2017).

В героико-фантастичния епос се срещат и елементите на т. нар. „реалистична приказка“. В книгата „Приказките и възпитателните им функции“ М. Х. Явуз (Yavuz 2002: 17-18) дава следната класификация:

1) Olağanüstü Masallar (необикновени приказки):

- a. Cin Peri Masalları (приказки за джинове и феи/пери);

b. *Olağanüstü Güçlere Sahip İnsan Masalları* (приказки за хора, притежаващи необикновени сили);

c. *Sihir Büyü Masalları* (приказки за вълшебства и магии);

d. *Dev Cadı Canavar Masalları* (приказки за лами, вещици и чудовища).

2) Gerçekçi masallar (реалистични приказки):

a. *Padişah Sultan Şehzade Prens Vezir Masalları* (приказки за падишах, султан, принц, везир);

b. *Zengin Tüccar Ağa Bey Masalları* (приказки за богаташи, търговци, аги, бейове);

c. *Sıradan ve Yoksul İnsan Masalları* (приказки за обикновени и бедни хора).

В последната подгрупа влиза обикновеният младеж от народа, Келоглан (Плешивецът), който е умен, хитър, от време на време помага на хората и печели приятели с необикновените си качества, успява да изпълни всички условия на падишаха, за да си вземе за жена дъщеря му (Yavuz 2002: 407- 409).

Келоглан (Плешивецът) като приказан образ предизвиква изследователския интерес на редица автори. Е. М. Мелетински отбелязва, че образът на Плешивеца често се среща в турските, азербайджанските, туркменските, узбекските, казахските, къргъзките приказки, както и във фолклора на средноазиатските араби и преселниците от Китай – дунгани (Meletinskiy 1958: 180-182). Келоглан е приказан герой на турската култура (Ögel 1976: 265-268), в различните тюркски племена той се споменава с имената: Ташза Бала (*Taşza Bala*) в Казакистан; Кечел, Кечел Мехмед (*Keçel Mehemed*), Кечел Йеген (*Keçel Yeğen*) в Азербайджан; Кечелоглан (*Keçeloğlan*) в Киркук/Иран, Келче Батър (*Kelce Batır*) в Туркменистан; Тазоглан (*Tazoğlan*) в Крим; Тас, Тастаракай (*Tas, Tastarakay*) в Западен Сибир; „Плешивия овчар на гъски” (*Kel Kafalı Kaz Çobanı*) вместо Келоглан (Keloğlan) в Грузия (Alangu 1968: 460). Героят е взел това име поради липсата на коса и с многообразните си специфични качества е главен герой в много турски приказки. Келоглан е беден младеж, който освен своята стара майка вдовица си няма никого в живота, но има врагове: падишах, вещица, везир, пери, султан и др. Той се бори с тях със собствените си оръжия и средства, понякога използва ума и интелигентността си, а понякога прибегва до трикове и хитрост. Пред враговете си той е твърде умен и за да победи злите и злото, им отговаря на езика, който те разбират. Той никога не умира, но причинява смъртта на другите (умира само в една приказка – „*Vacadan Atılan Ölü*”)

(Sakaoglu 2002: 532-534). Той има помощници в трудни моменти – феи, животни, птицата Симург (*Zimrüdüanka*), джинове и техните вълшебни предмети, но основно разчита на своите умения, разум и късмет. При един сравнителен анализ с епичния народен герой Къороглу, притежаващ необикновена сила, мъжество, надхитряващ могъщи сили, бунтуващ се срещу жестокостта, несправедливостта и срещу феодалите (виж за образа на Къороглу в Chufadar: 2019), може да се посочи, че приказният герой Келоглан притежава подобни черти и има помощници като Къороглу, които му помагат в трудни моменти. В епоса за Къороглу той е брат близник на главния герой Къороглу, фигуриращ основно като отрицателен герой.

Освен в приказките и в героико-фантастичния епос за Къороглу, Келоглан се появява и в други епоси, разкази, легенди, селски народни игри, народни песни, пословици и поговорки на тюркските народи, но това е друга тема за изследване.

Смята се, че този образ има социално-битова основа и е допълнен с черти от митологичен произход. Образът на Келоглан като цяло е положителен, макар и да изглежда не съвсем привлекателен: той е с отблъскваща външност, плешив, често е с мръсни дрехи, на него постоянно не му върви. Все пак той успява да издържи изпитанията благодарение на своята досетливост и хитрост. Непривлекателната му външност, кал и сажди по лицето му и дрехите, грозното име – всичко това е трябвало да заблуди злите духове. Образът на Плешивеца донякъде е амбивалентен: отначало той е обект на подигравки, но накрая проявява храброст и честност, а враговете му получават заслуженото. За сравнение главният герой в епоса за Къороглу в началото на своя жизнен път също е изложен на подигравки, но със своята смелост и хитрост успява да се пребори с враговете си и никога не умира, подобно на своя брат близник Келоглан.

Опозицията ниско/високо маркира образа на герой, който не оправдава надежди. Глупостта (обикновено привидна) се проявява в пасивността, странните постъпки. Неговата привидна визия се противопоставя на нормалната външност на по-големите братя, ниският му социален статус контрастира с високия статус на царския зет, какъвто става той след сватбени изпитания. Ниският статус на героя в тюркските приказки се маркира от липсата на коса – той е презрян плешивец. В караимския вариант на дестана/еписа „Караджа оглан и Исмикан Султан” (Kropotova) този често срещан в тюркската фолклористика образ се нарича Тазоглан или Келоглан (Keloğlan), което буквално се превежда

като „плешиво момче“. С това име се нарича той и в турските вълшебни приказки, в които неговият образ също съчетава наивността и глупостта, но наред с това и находчивостта и хитростта. Той лесно излиза с чест от трудни ситуации (Muzafarov 1966; Bromlina 1987). В описанията на Проп също присъства мотивът за плешивия годеник в различни варианти – годеник с глава, покрита с животински мехур за имитация на плешивост или с особен калпак във вид на конус, в който се вращавали коси, като при свалянето му преди сватбата се махали и космите от главата. В. Я. Проп разглежда този мотив като вид инициация. Според М. Елиаде тези митологични символи представляват особен метаезик на архаичните представи и маркират героя с хтоничен произход (Eliade: 1994). Мотивът за Плешивеца се свързва и с инициационното поглъщане на героя от кит, от чийто стомах той излиза вече без коса.

Косата според вярванията на различни народи е признак на физическата и магическата сила, затова липсата ѝ означава тяхната загуба и най-често – липсата на ум (Prop 1986: 137-138). Йогел и Шимшек посочват друг анализ на липсата на коса: в северните турски приказки и епоси, където чуждите влияния са по-оскъдни, смелите хора са без коса, когато отиват на големи войни и състезания с конете си – смята се, че по този начин те придобиват божествена сила (Yogel 1995: 84). В суфизма подстригването на косата символизира чистотата. Може да се тълкува като пречистване на човека от зло и отдалечаване от светските желаниа (Şimşek 2017: 41-57). В суфизма едно от висшите стъпала на духовното извисяване е факир (нищета), което означава освобождаване от всичко – от привързаността към материалното и духовното; като освобождаване, като създаване на висша пустота, готова да поеме Откровението (Hasan 2014: 105). Дервишът поема по духовния път, за да достигне своя Създател (Hasan 2015: 53). С други думи, подстригването е израз на пречистване на сърцето и душата от злото и приемане на чистотата – доброто.

Изследователката Есра Шимшек посочва положителните и отрицателни качества на приказния герой Келоглан. Тук е важно да се отбележи, че в приказките повече се проявяват положителните му качества, а отрицателните качества са засегнати в по-голяма степен в епоса Кьороглу, където той фигурира като трикстер. Представяйки се за коняр, той похищава конете Дурат и Гърат на Кьороглу.

Золотарьов също е на мнение, че Плешивецът е всъщност брат близник на героя Кьороглу в героическия епос, което предопределя и ролята му на трикстер (Zolotarev 1964: 297). При един сравнителен анализ

с епичния герой Кьороглу, който често надхитрява тези, с които води борба, отнема чувството им за превъзходство и тяхната сила, героят Кьороглу освен, че е смел, има и черти на типичен трикстер. В същото време той е и актьор: играе роля, за която предварително съобщава в своите песни, понякога се надсмива и побеждава врага, но друг път бива победен, излъган и се оказва жертва на собствената си хитрост. Понякога извършва странни постъпки, характерни за трикстера (Chufadar 2018: 118-136), особено след похищението на конете му от Келоглан (в азербайджанския вариант е Кичел Хамза – Плешивия Хамза) в сакралния топос – мелницата. От всичко това става ясно, че Келоглан е брат близък на героя Кьороглу в героическия епос, трикстер, хитър и находчив актьор, който играе отрицателни роли в епоса за своя изгода и притежава сенчестите качества на главния герой Кьороглу.

В повечето случаи образът на Плешивеца, въпреки че предизвиква известна симпатия благодарение на своя ум, находчивост и хитрост, притежава редица отрицателни черти, а в някои случаи е и носител на злото. От позициите на теорията на Юнг този образ може да бъде отнесен към архетипа Сянка (Yung 1999; Askerova 2017: 1-4). Според Юнг Келоглан е 'глупаво момче', антигерой, който успява да постигне с глупостта си това, което с много усилия не могат да постигнат другите (Yung 2003: 121-122).

Съществуват различни мнения за генезиса на образа на Плешивеца. Е. М. Мелетински посочва, че той е първичен спрямо образа на „ироничния късметлия“ от вълшебните приказки. Анекдотичните приказки за глупаци в значителна степен са комична реакция на митологичните представи от първобитния фолклор. Плешивецът несполучливо имитира сериозните и важните деяния на културния герой, което го превръща в комичния глупак и го свързва с анимистичните възгледи (Meletinskiy 1986: 237). Според Е. Д. Турсунов образът се определя от представите на тюркско-монголските народи за поведението на света на мъртвите, които се смесват с представите за глупостта на обитателите на отвъдния свят (Tursunov 1973: 148). Келоглан фигурира и в редица сюжети на хумористичните приказки на тюркските народи под името Таз. Така са наричали мъж без коса, обикновено болен от кел – „плешивост“ („алопеция“). Галено са наричали с името „Келоглан“ и сирачетата, които чиракували по домовете на богатшите (Turkche Sozluk 1988: 832).

Липсата на коса в митологичните представи е важен индикатор за особения статус на героя. В. Я. Проп подчертава, че „косата се е смятала

за място за пребиваването на душата или признак на магичната сила. Да изгубиш косата си е означавало да изгубиш силата си“ (Прор 1986: 366). Принадлежността на Плешивеца към хтоничния свят определя неговата глупост и същевременно хитрост и магична сила, затова околните признават, че той с хитростта си може да постигне цели, които са непостижими за другите.

Както и в повечето тюркски приказки, Плешивецът в епоса е обект на презрение и погнуса: хората се опасяват, че той ще открадне нещо, гонят го от домовете и конюшните си. Въпреки това пашата и присъстващите на пир знаят, че Хамза (в азербайджанския вариант е Кичел Хамза, в марашкия вариант е Кел-Оглан/ Йек-Чешим, в тоболския вариант Кезел – вж. Boratav 2009: 78) е много хитър и вярват, че той ще доведе коня на Къороглу – Гърат. По този начин Къороглу ще изгуби половината от силата си и лесно ще бъде заловен и победен. Хамза стига Ченлибел, където го посреща Къороглу. Хитрецът се прави, че не е разпознал Къороглу и разказва, че е коняр, че може да гледа коне, но понеже е много грозен и отвратителен всички го гонят и не му дават работа. Къороглу го съжалява и го взема на работа, въпреки че неговите юнаци и жени са против. Като виждат обаче колко добре той се справя с възложените задачи, хората започват да се държат с него по-добре, а Къороглу му разрешава да се нарича не Плешивия Хамза, а Бодливия Хамза.

Хамза се грижи добре за една изоставена кранта и когато Къороглу вижда това, той му поверява и коня Дурат. Това не се харесва на юнаците и жените, но Къороглу отново не им обръща внимание. С хитрост Хамза получава от Къороглу достъп до коня и решава да открадне коня Дурат вместо Гърат, като се надява, че пашата няма да разпознае измамата. Къороглу яхва Гърат и тръгва да дири Хамза и Дурат.

В съответствие с каноните на приказката в азербайджанския вариант на епоса основният конфликт между Къороглу и Плешивия Хамза протича в сакралния топос – мелницата. Тя е гранично място между световите и принадлежи на два свята – на Своя и на Чуждия. Поради това и мелничарят се смята за човек, който контактува с враждебния свят, а мелницата – като пространство, в което се развиват опасни събития.

В редица митологични системи и в приказката мелницата символизира връзката между „природа“ и „култура“. Тя метафорично превръща природното в културно (лат. „култура“ означава „обработвам“). Основните мотиви се свързват с разделянето на

пространството на Свое, което се свързва с категорията добро, и Чуждо, което е враждебното пространство, управлявано от злите духове. Мелницата е гранична територия, която принадлежи на двата свята (Entsiklopediya). Именно затова мелничарят и мелницата представляват опасност за човека: мелничарят като човек, който притежава тайно знание и контактува с враждебния свят, а мелницата – като пространство, в което се развиват опасни събития. Тук се реализира ценностното отношение към пространството, „което може да бъде разбрано чрез историята на психологическото усвояване на пространството... в плоскостта на културната действителност – битовото и магично-обредното поведение е свързано с представите за сакралното пространство като място на контакт със свръхестествени сили“ (Adonyeva 2000: 76). Мелницата в тюркската митология е свърталище на злите духове (Mirozdanie 2016). Тя може да бъде и оръдие за унищожаване и наказание на хора: понякога тя е притежание на зъл дух (див, албасть и др.) – в някои случаи мелницата принадлежи на дива и на нея той мели хора, а после ги изяжда. При хакасите се вярва, че подземният свят се състои от няколко нива, а владика на последното девето ниво е „Тамъ хан“. Там се намират устията на девет черни морета, течението на които задвижва **четирийсетзъбата желязна мелница (воденица)** и 70 куки. „Тамъ хан“ наказва душите на грешниците, които мели тази мелница (Mirozdanie 2016).

Мелницата като символ се свързва и с представата за справедлива съдба, която готви на човека изпитания, за да се върне той към своето истинско Аз, чисто и възвишено. Според немския алхимик, последовател на Парацелз – Генрих Кунрат, мелницата мели милиони зрънца, които освобождава от триците и превръща в брашно за бъдещия хляб: от „огромното и нечистото Единно идва свръхчистото и изящно Единно“ – същността на вечното движение на света (Krivosheina).

Плешивият Хамза доста добре надхитрява мелничаря, а впоследствие и самият Къороглу и успява да избяга с Гърат и от мелницата. Къороглу вижда, че Хамза води уморения Гърат и започва да пее гошма¹, в която го моли да не измъчва Гърат. Хамза обаче му отговаря, че самият той се е измъчвал през целия си живот, а сега води коня Гърат на Къороглу при пашата в Токат, за да види светли дни. Той

¹ Най-старата форма на азербайджанското силабично стихотворение, единадесетата композиция, използвана главно в поезията на народните певци – ашъци.

отказва да слезе от коня, като казва на Къороглу, че ще дойде време и той ще получи своя кон, а сега трябва да го остави да получи от пашата възнаграждението си. Когато Къороглу отиде в Токат, Хамза щял да му държи стремето и да го качи на Гърат. Така те се разделят, Къороглу моли Хамза добре да гледа Гърат (Keroglu 1959).

В сюжета за измамата на Къороглу от плешивия Хамза на мелницата прозират древни карнавални мотиви, които пресътворяват действия, характерни за отвъдното. Първата стъпка към тях е преобличането на героите, което всъщност е приемане на друга социална роля. Следващите действия са деструктивни – побоища, събаряне на стени, преяждане с неподходяща/ сурова храна и т.н.

Според М. М. Бахтин (Bahtin 2015) преобличането и поемането на социалната роля на другия е съставна част от образната система на ада, наред с „основните магистрали на тази система: пир, битки и побоища, ругатни и проклетия“. Като доказателство за това М. Бахтин привежда изключителни примери на описанията на ада: XI песен от „Одисей“, „Федър“, „Федон“, „Гордиас“ и „Държавата“ на Платон, „Сънят на Сципион“ от Цицерон, „Енеида“ на Вергилий и най-накрая на редица творби на Лукиан. Карнавалният ад утвърждава земята и долната част на земята като плодносното лоно, където смъртта се среща с раждането и от нея се ражда нов живот.

В дестана „Отвлечането на Гърат от Хамза“ плешивият Хамза с откраднатия Гърат препуска към местността, която се нарича „Четиридесет мелници“. Преходът към мистичното/ отвъдното бележи облак от мъгла и прахоляк (Sahlakova, Chufadar 2013). Хамза завързва коня на портата на мелницата и извиква мелничаря, като му казва, че пристига Къороглу, който търси мозък на мелничари, за да излекува конете си от краста. Мелничарят се плаши и пита как може да се спаси от Къороглу. Хамза отговаря, че трябва да размени с него облеклото си и да се скрие. Оттук нататък в дестана следват поредица преобличания и поемане на ролята на другия. Мелничарят дава дрехите си на плешивия Хамза, а Хамза – своите на мелничаря. Мелничарят се скрива в мелницата. Хамза облича дрехите на мелничаря, потапя главата си в брашното и взема лопатка за брашно в ръцете си. В мелницата Къороглу действа както подобава в „преобърнатия свят“. След като изгубва Гърат, той поема ролята на мелничаря и започва да мели брашно. В дестана от един чувал ечемик, докаран на мелницата от някакъв човек, Къороглу нахранва Дурат, смила два чувала пшеница, събаря една от стените на мелницата, прави огън и си изпича хляб от два чувала брашно, коли един

от воловете на човека, докарал пшеница за смилане, прави си кебап от половината на вола и го изяжда полусуров. След това преяждане той тръгва за Ченлибел, където юнаците и Нигяр ханъм го посрещат много лошо „поради вида му“. Видът на Къороглу и неговото завръщане без Гърат разочарова неговите юнаци и жена му Нигяр. Къороглу е принуден да тръгне отново, за да си възвърне коня. Преоблечен като певец „ашък“ отива в Хинис да търси коня си (Keroglu 1959).

Келоглан (известен също и като Кечел Хамза) в героичния епос за Къороглу чрез хитрост и храброст побеждава непобедимия герой Къороглу. В силистренския вариант на епоса „Хасан паша“ Келоглан отвлеча коня Кърат на Къороглу и след това при първа възможност го връща обратно, за да спечели обичта му. В разказа за „Джелали Бей и Мехмет бей“ Келоглан, който е роб на шаха, е второстепенен персонаж, който спасява Мехмет бей от екзекуция, използвайки разума си (Vorataв 1988: 81, 140, 218).

Може да се каже, че присъствието на образа на Келоглан в приказките и в геройския епос Къороглу има амбивалентна основа. В началото на приказката той е беден, самотен, всички го отблъскват и мамят, но със своите умения и хитрост в края придобива различна нова идентичност. Същото се наблюдава и в епоса – от лош човек и крадец се превръща в добър и работлив коняр и успява да спечели доверието и обичта на Къороглу, за да постигне своята цел. Както в приказките, така и в епоса надделява доброто в Келоглан. Въпреки че в епоса е отрицателен герой, трикстер и сянка, брат близък на епичния герой Къороглу, той със своето старание и разум все пак успява да се докаже като добър човек.

Анализираният материал дава основание за извода, че в азербайджанския, турския и др. варианти на епоса за Къороглу често се срещат общите мотиви, елементи и герои от вълшебните и реалистични приказки. Част от т. нар. фантастични елементи в епоса Къороглу (Chufadar 2019: 41) са общи с тюркската вълшебна приказка – това са най-разпространените приказни мотиви, общите топоси и герои, както и техните противоборства, придружени с елементи на страшното и комичното, завършващи в крайна сметка с победа на доброто.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Adonyeva 2000: Adonyeva, S. B. Skazochnyy tekst i kulyturnaya traditsiya. Sankt Peterburg: Izdatelystvo Sankt-Peterburgskogo universiteta. [Адоньева, С. Б.

- Сказочный текст и культурная традиция. Санкт Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета].
- Alangu 1968:** Alangu, T. Keloglan Masallara / Mitostan Kurtulush – Gerchege Yonelish. Tyurk Dili (Tyurk Halk EdebiyataYozel Sayasa), (207), Aralak, 458-469.
- Askerova 2017:** Askerova, N. I. Syuzhetnaya liniya bytovykh skazok. // Sovremennaya filologiya: materialy V Meshdunar. Nauch. Konf. (g. Samara, mart 2017 g.). Samara: ООО „Izdatelstvo ASGARD“, 1-4. [Аскерова, Н. И. Сюжетная линия бытовых сказок. // Современная филология: материалы V Междунар. науч. конф. (г. Самара, март 2017 г.). Самара: ООО „Издательство АСГАРД“, с. 1-4].
- Baeva 2019:** Baeva, V. Prikazki. – In: Balgarska etnografiya. <<https://balgarska-etnografia.com/narodno-tvorchestvo/prikazki/prikazki.html> (status 02.11.2020)>. [Баева, В. Приказки. – В: Българска етнография (електронен ресурс)].
- Bahtin 2015:** Bahtin, M. M. Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kulytura Srednevekovya i Rennsansa. Moskva: Eksmo. <http://www.bimbad.ru/docs/bakhtin_rablai.pdf (status 02.11.2020)>. [Бахтин, М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. Москва: Эксмо].
- Boratav 2000:** Boratav, P. N. 100 Soruda Tyurk Halk Edebiyata. İstanbul: Bilgesu Yayıncılık.
- Boratav 2009:** Boratav, N. P. Kyoroglu Destana. Karmaza Yayanlara. İstanbul: Bilgesu Yayıncılık.
- Bromlina 1987:** Bromlina, I. V. Hrestomatiya po turetskomu folykloru. Moskva: Izdatelystvo MGU. [Бромлина, И. В. Хрестоматия по турецкому фольклору. Москва: Издательство МГУ].
- Chalakova, Chufadar 2013:** Chalakova T., N. Chufadar. Sanyat na Salur Kazan i drugite sanishta v knigata na Dede Korkut. – In: Turkologichni izsledvaniya. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“, 60-73. [Чалькова, Т. Н. Чуфадар. Сънят на Салур Казан и другите сънища в книгата на Деде Коркут. – В: Туркологични изследвания. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, с. 60-73].
- Chufadar 2018:** Chufadar, N. Trikster: syankata na aza na Kyoroglu. – In: Turkologichni izsledvaniya. Katerina Venedikova – lach na osmanistichnata nauka v Balgaria. Shumen: Universitetsko izdatelstvo. „Episkop Konstantin Preslavski“, 118-136. [Чуфадар, Н. Трикстер: сянката на аза на Кьороглу. – В: Туркологични изследвания. Катерина Венедикова – лъч на османистичната наука в България. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, с. 118-136].

- Chufadar 2019:** Chufadar, N. Fantastichnite elementi v destanite za Kyoroglu. Shumen: Universitetsko Izdatelstvo „Episkop Konstantin Praslavski“. [Чуфадар, Н. Фантастичните елементи в дестаните за Кьороглу. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“].
- Elchin 1986:** Elchin, Sh. Halk Edebiyatına Girish. Ankara.
- Eliade 1994:** Eliade, M. Aspekty mifa. Moskva: Academia. <http://yanko.lib.ru/books/sacra/eliade-aspektu_mifa.pdf (status 14. 02. 2019)>. [Элиаде, М. Аспекты мифа. Москва: Academia].
- Entsiklopediya:** Kratkaya entsiklopediya simvolov. <www.symbolarium.ru/index.php (status 16.02.2018)>. [Краткая энциклопедия символов].
- Entsiklopediya 1999:** Entsiklopediya simvolov, znakov, emblem. Moskva: Lokid-Mif. [Энциклопедия символов, знаков, эмблем. Москва Локид-Миф].
- Hasan 2014:** Hasan, V. Chashata i koronata v gazelite na Nefti: Pustotata kato neproyavena sashtnost. – V: Sborn’k s dokladi ot nauchna konferentsia „Tyurkologiyata – nastoyashte i badeshte“. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 103-113. [Хасан, В. Чашата и короната в газелите на Нефи: Пустотата като непроявена същност. – В: Сборник с доклади от научната конференция „Тюркологията – настояще и бъдеще“. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 103-113].
- Hasan 2015:** Hasan, V. Obrazat na lyubimata v klascheskata turska literatura. – V: Mesta na vsekidnevieto na Balkanite. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Praslavski“, 51-55. [Хасан, В. Образът на любимата в класическата турска поезия. – В: Места на всекидневието на Балканите. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 51-55].
- Keroglu 1959:** Keroglu. Azerbaydzhanskiy narodny epos. Baku: Izdatelystvo AN. Azerbaydzhanskoй SSR. <<https://knigogid.ru/books/369966-keroglu/toread> (status 02.05.2019)>. [Кероглу. Азербайджанский народны эпос. Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР].
- Krivosheina:** Krivosheina, A. Melynitsa. // Chelovek bez granits. <http://www.manwb.ru/articles/simbolon/simbol_lengua/Miel_AnKriv/ (status 05.06.2019)>. [Кривошеина, А. Мельница. // Человек без границ (электронно списание)].
- Kropotova:** Kropotova, N. V. Obshtetyurkskie traditsii folyklora krymskih karaimov. <<https://ipi1.ru/images/PDF/2017/97/obshchetyurkskie-traditsii.pdf> (status 05.06.2019)>. [Кропотова, Н. В. Общетюркские традиции фольклора крымских караимов].
- Meletinski 1986:** Meletinski, E. M. Vvedenie v istoricheskuyu poetiku eposa i romana. Moskva: Nauka. [Мелетинский Е. М. Введение в историческую поэтику эпоса и романа. Москва: Наука].

- Meletinskiy 1958:** Meletinskiy, E. M. Geroj volshebnoy skazki. Proizhozhdenie obraza. Moskva: Nauka. [Мелетинский, Е. М. Герой волшебной сказки. Происхождение образа. Москва: Наука].
- Mirozdanie 2016:** Mirozdanie i panteon bozhestv v mirovozzrenii hakasov. <<https://askizon.ru/istoriya-khakasii/religiya-i-mirovozzrenie-khakasov/873/mirozdanie-i-panteon-bozhestv-v-mirovozzrenii-khakasov> (status 26.08.2017)>. [Мироздание и пантеон божеств в мировоззрении хакасов].
- Muzafarov 1966:** Muzafarov, R. I. Ocherki folyklora tyurkov. Avtoref. disert. Baku. [Музафаров, Р. И. Очерки фольклора тюрков. Автореф. дисерт. Баку].
- Prop 1986:** Propp, V. Ya. Istoricheskie korni volshebnoy skazki. Leningrad: Izdatelystvo LGU. [Пропп, В. Я. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград: Издательство ЛГУ].
- Sakaoglu 1973:** Sakaoglu, S. Gyumyushhane Masallara Metin Toplama ve Tahlil, Ankara, 1973.
- Seyidoglu 1986:** Seyidoglu, B. Masal, Tyurk Dili ve Edebiyata Ansiklopedisi. İstanbul.
- Shimshek 2017:** Şimşek, E. Tyurk masllarının millî tipi: Keloglan <<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/324304> (status 17.07.2020)>.
- Shimshek 2001:** Şimşek, E. Yukarı Chukurova Masallaranda Motif ve Tip Arashtarmasa, cilt 1, Ankara.
- Simeonov 2009:** Simeonov, I. Folklorната i literaturnata prikazka. // Elektronno spisanie LiterNet, 05.10.2009, № 10 (119) <<https://litenet.bg/publish8/isimeonov/folklorната.htm> (status 14.02.2018)>. [Симеонов, И. Фолклорната и литературната приказка. // Электронно списание LiterNet, 05.10.2009, № 10 (119)].
- Tezel 1992:** Tezel, N. Türk Masalları C. I ve II. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Tursunov 1973:** Tursunov, E. D. Genezis kazahskoy bytovoy skazki: V aspekte svyazi s pervobytnym folyklorom. Alma-Ata: Nauka. [Турсунов, Е. Д. Генезис казахской бытовой сказки: В аспекте связи с первобытным фольклором. Алма-Ата: Наука].
- Yavuz 2002:** Yavuz, M. H. Masallar ve Egitimsel İşlevleri, T. C. Kyultuyur Bakanlıđı. Ankara.
- Yogel 1995:** Yogel, B. Tyurk Mitolojisi. II. Cilt, Ankara.
- Yung 1999:** Yung, K. G. O psihologii obraza Trikstera. Predislovie. – In: Radin, P. Trikster. Issledovanie mifov severoamerikanskih indeytsev. Sankt Peterburg: Evraziya, 265-286. <<http://ec-dejavu.ru/t-2/Trickster-2.html> (status 16.02.2018)>. [Юнг, К. Г. О психологии образа Трикстера. – В: Радин, П. Трикстер. Исследование мифов североамериканских индейцев. Санкт Петербург: Евразия 265-286].
- Yung 2003:** Yung, G. Dört Arketip, (Çev.: Zehra Aksu Yılmaz), İstanbul.

Неврие Чуфадар. Келоглан – приказен герой...

- Zakirova 2017:** Zakirova, I. G. Tatarskaya bogatyrskaya skazka. // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. Tambov: Gramota, № 9 (75). Vol. 2, 31-34. <www.gramota.net/editions/2.html (status 16. 02. 2019)>. [Закирова, И. Г. Татарская богатырская сказка. // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота. № 9 (75). Ч. 2, 31-34].
- Zolotarev 1964:** Zolotarev, A. M. Rodovoy stroy i pervobytnaya mifologiya. Moskva: Nauka. [Золотарев А. М. Родовой строй и первобытная мифология Москва: Наука].

ДРЕВНОГРЪЦКИ ОБРАЗИ В СТАРАТА И НОВАТА ТУРСКА ЛИТЕРАТУРА

Вежди Хасан

ANCIENT GREEK REFERENCES IN THE OLD AND NEW TURKISH LITERATURE

Vezhdi Hasan

Abstract: *The old Turkish literature is rich in figures of speech. They are predominantly from the Arabian and Persian literature. Besides them, the Turkish poems make reference to ancient Greek mythology characters, as well as representatives of the philosophy, astronomy and medicine, such as Aristotle, Pythagoras, Hippocrates, Aristotle, Socrates etc. They have left permanent footprint on the Classic Turkish poetry. Their presence manifests the cultural wealth of the Turkish literature. The new Turkish literature is also inspired by the Ancient Greek mythology and poetry. We meet the characters of Achilles, Icarus, Hero and Leander in a number of poems by different authors. The representatives of the new trend in the Turkish literature Yahya Kemal and Yakup Kadri are paving the way towards more detailed research of the Ancient Greek Mythology. According to Yahya Kemal it is a result from the influence of the Mediterranean civilization. In this way a base for new poetry is created. The ancient Greek mythology elements in the Yakup Kadri novels and also those in the poems of Melih Cevdet Anday, Sezai Karakoch and Ece Ayhan form a new direction in the Turkish literature.*

Keywords: *Turkish literature, mythological references, Greek mythology*

Древногръцките образи привличат вниманието на поетите още от самото начало на турската литература. Откриването и изследването им в стихотворенията е от голямо значение, защото те отразяват културното богатство на турската литература. В стиховете на турските поети присъстват старогръцки митологични образи. В класическата турска литература могат да се открият и имената на представители на философията, астрономията и медицината като Аристотел, Питагор, Хипократ, Сократ и др. Те са оставили траен отпечатък върху класическата турска поезия. Новата турска литература също черпи вдъхновение от древногръцката митология и поезия. В стиховете на редица автори срещаме образите на Ахил, Икар, Херо и Леандър. Представителите на Новогръцкото течение в турската литература Яхя Кемал и Якуп Кадри проправят пътя към по-подробно изследване на древногръцката митология. Според Яхя Кемал тя е резултат от влиянието на средиземноморската цивилизация. По този начин се създава основа за

новата поезия. Древногръцките митологични елементи формират ново направление в турската литература.

Древногръцки образи в старата турска литература

Старата турска (диванска¹) литература в Мала Азия се развива в периода между XIII век и средата на XIX век и обслужва елита в султанския двор. Възникването ѝ съвпада с основаването на Османската държава и приключва с нейния упадък. При приемането на исляма турците приемат и култура, свързана с религията. Това става основно чрез медресетата² и различните културни центрове. Там представители на висшите прослойки, изучавайки арабски и персийски, се запознават с творбите на водещите автори. Арабският език се използва в научните среди, а персийският – в литературата. Образите, които присъстват в диванската литературата, са не само традиционните турски, арабски и персийски, а също и например монголски, китайски, древногръцки, египетски и др. Много исторически и легендарни фигури от арменски произход са намирали място по различни поводи в стиховете на диванските поети. Има различни причини за богатството и разнообразието на диванската поезия по отношение на това разнообразие от образи в нея. Регионът, в който са живели селджуците и османците, е място, откъдето произлизат и се утвърждават древните цивилизации. С приемането на исляма турците все повече усещат влиянието на арабската и персийската културата. Диванската литература заимства не само отделни думи и изрази, а и персийските митологични образи (Tapınar 1997: 4). При по-задълбочен анализ на творбите се вижда, че въздействие върху диванската литература оказва не само персийската култура. Арабската, индийската, китайската и гръцката култура също имат голямо влияние (Tökel 2000: 97). В диванската поезия, освен персийските и арабските образи, забелязваме значително присъствие и на древногръцките образи. Някои от тях са личности, които са оставили траен отпечатък в световната история. Тяхното присъствие в диванската поезия е доказателство за културното богатство на класическата турска литература. Според някои изследователи първоизточник на мъдростта и поезията е Индия, откъдето традицията се пренася в Древна Гърция и в Западния свят (Yıldız 2004: 167). Важна роля за запазването на

¹ Диванската литература е старата турска (османска) литература и по-точно османската поезия. Поетите събират своите стихове в сборници, наречени дивани.

² Медресе е мюсюлманско училище, подготвящо мюсюлмански свещенослужители и учители в мюсюлмански училища, както и държавни служители.

древногръцките текстове и функционирането им в старата турска литература изиграват преводите, които водят началото си от второто столетие след възникването на исляма. Започва се с преводи на Аристотел и Платон. Превежда ги представителят на багдадската школа Кинди. По времето на Абасидите³ преводаческата дейност се разширява. По времето на халиф Мамун (813 – 833) Ибн Нами ел Хумуси, както и известния за времето си преводач и лечител Хунейн бин Исхак при управлението на халиф Мютевеккил (847 – 861), превеждат някои творби на Аристотел, Платон и Гален⁴ (Кауа 1992: 89). През X век тюркският философ и математик Фараби (870 – 950) продължава преводаческата дейност на Кинди. Той е автор на коментарите към съчиненията на Платон и Аристотел. Поради заслугите си в Западния свят Фараби е известен като „втория учител“. Неговите трудове оказват влияние на Ибн Сина, Ибн Ружд, Ибн Баджу, Рази и Бируни от интелектуалния кръг в Басра, както и на философията и науката в средновековна Западна Европа (Corbin 1996: 249). По времето на султан Мехмед II Завоевателя в дворцовата библиотека има екземпляри на „Илиада“ на Омир и „Теогония“ от Хезиод (Adıvar 2000: 38). Преводите на трудове им дават възможност на турските поети да се запознаят с техните постижения.

Един от най-често споменаваните гръцки философи в диванската поезията е **Аристотел**. Той е един от философите с най-голямо влияние в ислямския свят. Неговите произведения са преведени на арабски език. Философските му разсъждения по отношение на човешкото щастие привличат вниманието на мислители и поети. Аристотел смята, че интелектуалните добродетели са плод на човешкото мислене и обучение. Добродетелите са ключът към дълготрайното щастие. За разлика от своя учител Платон, който търси истината в по-висши измерения, Аристотел е убеден, че тя може да бъде намерена на Земята (Tolgay 1995: 125). Философията на Аристотел оказва голямо въздействие върху ислямския свят. Поетът Неви смята, че трудовете му са доказателство за неговите пророчества (Tolgay 1995: 126). За диванските поети Аристотел е морален стожер и мистик (Кауа 1983: 53). Влиянието му е не само в областта на философията. Възгледите му се проявяват и в ислямското изкуство и особено в областта на поезията. Поетиката му е превеждана с много тълкувания. В стиховете на диванските поети философът се

³ Историческа държава в Близкия изток, съществувала от средата на VIII до средата на XIII век.

⁴ Древногръцки лекар и философ, изследовател в античната медицина има значителен принос в областта на философията и логиката.

споменава като Аристо, Ристо, Ристоталес, Аристу, Аресту, Аристалис Ристалис, Аристоталис или Аристотелес. Много често поетите го сравняват с пророка Мухаммед. Пред пророка той е само ученик. До името на Аристотел са изписани думите *учител, училище, урок* и *ученик*. Това е препратка към създадената от него Ликейска школа. Диванските поети не пропускат да отбележат, че Аристотел е учил в Академията на Платон. В ислямския свят Аристотел е титулуван като „древния учител“. В творбата си „Искендернаме“ („Книга за Александър Велики“) поетът Ахмеди казва, че Аристотел е учил Александър Велики на знания, мъдрост и политически науки. Затова той е символ на мъдрост:

Akl-ı Eflâtundahi hayran-ı fehm ü dânişi
İbn-i Sînâ mı Aristo-yı hikem-fermâ mıdır

И умът на Платон остава изумен от знанията му.
Той (Халил паша) Авицена ли е, или пък Аристотел?
Вехби⁵

В стиховете на турските дивански поети се набляга на мъдростта на владетеля. Мъдростта му се проявява не само във вземането на правилни решения като държавник, а също така и като покровител на занимаващите се с наука и изкуство:

Aristû-yı cihân kim mekteb-i tedbîr-i devlette
Olur meşşâi'yân-ı dehr şâkirdân-ı nâdânı

Той е Аристотел за света; в школата му по държавно управление

⁵ Примерите са от сборниците със стихове на цитираните поети: *Nedîm Divanı* (Haz. Muhsin Macit), Ankara: Akçağ Yayınları, 1997; *Nef'i Dîvânı* (Haz. Metin Akkuş), Ankara: Akçağ Yayınları, 1993; *Yahyâ Divanı*, (1995), (Haz. Rekin Ertem), Akçağ Yayınları, Ankara, 1995; *Nâbî Dîvânı I-II*, (Haz. Ali Fuat Bilkan), Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997; *Şeref Hanım Divanı*, (Haz. Mehmet Arslan), İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2002; *Fuzûlî Divanı*, (Haz. Kenan Akyüz), Ankara: Akçağ Yayınları, 2000; *Celilî Dîvânı*. (Hazırlayan: Şevkiye Kazan Nas), Ankara: Kültür Eserleri Dizisi, 2018; *Ramiz ve Adab-ı Zürafası*. (hazl. Sadık Erdem), Ankara: ATM Yayınları, 1985; *Vehbî Dîvânı*, (hazl. Ahmet Yenikale), Maraş: Ukde, 2011; *Râmî Dîvânı*, (Haz. Erdal Hamami), Ankara: KBY, 2001; *Nâilî Divanı*, (Haz. Haluk İpekten), Ankara: Akçağ Yayınları, 1990; *Divan-ı Kebîr*, (Haz.: Abdülbaki Gölpınarlı), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi, 1992; Kayhan, Hasibe. *Rüşdî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanının Tenkidli Metni*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991; Ayhan, Hüseyin, *Cevrî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divanının Tenkidli Metni*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1981; Karakoç, Sezai, *Gün Doğmadan*, İstanbul: Diriliş yayınları, 2001; Ayhan, Ece. *Bütün Yort Savul'lar!*. İstanbul: Yapı Kredi, Ucuncu Basım, 2001; Anday, Melih Cevdet *Ölümsüzlük Ardında Gilgamesh, Toplu Şiirleri II*, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1998. Навсякъде преводите са мои – В. Х.

Вежди Хасан. Древногръцки образи...

самоуките мъдреци са като негови неуки ученици.

Шейхюлислам Бахаи

За диванските поети османските султани са смели като Александър Велики, а техните везири са мъдри като Аристотел. Поетите възхваляват качествата както на султана, така и на приближените му. Разликата в случая е, че се възхвалява длъжността, която се заема, а не самата личност. На преден план излизат техните усилия по отношение на религията, за укрепване на държавата и въвеждане на ред. Великият везир⁶ е представен като добър водач както в държавните дела, така и по време на битки. Смелостта му е достойна за почит. В това отношение всички приближени са възхвалявани колкото и самия султан. Великият везир трябва да се бори за утвърждаването на исляма, да закриля религията, да сочи правилния път и да цени науката. От друга страна, познаването и високата оценка за Аристотел говори за интелектуалната подготовка на диванските поети:

O destûr-ı **Aristô**-akl u İskender-salâbet kim
Umûr-ı dîn ü devletde dinilmez bezl-i makdûrı

На този умен като Аристотел и силен като Александър везир
не биха се изброили заслугите за религията и държавните дела.

Нефи

Oı Hürmüs-i me'âric-i nutkum ki sözlerim
Risto'yı akı hikmet-i ma'nide lâî eder

Словата ми са като стъпалата на Хюрмюз,
умът ми кара Аристотел да замлъкне.

Наили

Eğer sen olsaydun emîr-i şevket-i İskenderî
Vâdi-i hikmetde bulmazdı **Aristo** iştihâr

Ако ти беше военачалник в армията на Александър
Аристотел не би се прославил в полето на мъдростта.

Фузули

Според поверието, след като основал град Александрия, Александър Велики наредил да му направят огромно огледало. Така той

⁶ Великият везир е главен везир на султана в Османската империя, който се ползва с абсолютното доверие на монарха. Той държи и съхранява държавния печат на Османската империя и свиква заседанията на дивана (съвета на везирите).

виждал идващите кораби още докато са на месец разстояние от града. Смята се, че това огледало е създадено от Аристотел (Pala 2003: 58):

Cıla vermiş ise ayine-i İskender'e **Risto**
Ben sen saykal-ı ayine-i rey-i sevabımsın

Ако Аристотел е дал блясък на огледалото на Александър,
то аз съм блясъка на твоето отражение в огледалото.

Недим

Някои от диванските поети смятат Аристотел за лечител, който лекува душата. Творците разглеждат темата за любовта, пречупвайки я през призмата на тогавашните човешки взаимоотношения във феодалната общност. При феодализма има управляващ – управляван, господар – роб. Поетите пренасят тези взаимоотношения върху влюбените. Влюбеният е роб, а любимата е господар. Макар че е жестока, коравосърдечна и причинява болка, влюбеният не се отказва от нея, защото причиненото страдание в класическата турска поезия е ясен знак за това, че любимата не е безразлична към неговите чувства (Pala 1989: 437-438). Той страда толкова много, че дори мъдър човек като Аристотел не може да намери лек за любовната болест:

Haste-i hicrâna devâ sendedür
Eyleyemez ana **Aristo** 'ilâc

Лечението за болката от раздялата е в тебе,
Аристотел не може да му намери лек.

Рами

Mübtelâ eyledi bir derde beni aşkın kim
İdemez çâre ana **Aristo**-yı hakîm

Пристрастих се към болката от любов към тебе.
Не може да ме излекува лечителят Аристотел.

Рюшди

Известният древногръцки философ **Платон** също често е споменаван в диванската поезия. Истинското му име е Аристокъл. Предполага се, че учителят му по гимнастика го нарекъл с този прякор поради ширината на раменете и здравата му фигура (Olguner 1994: 469). Макар и не колкото Аристотел, много произведения на Платон са преведени на арабски и оказват въздействие върху ислямската философия. Основата на неговата философия е учението за духовните принципи, за божествените създания, съществуващи във Вселената. Те са образци на всичко, което може да бъде сътворено в материалния свят.

Всичко, което виждаме, е само сянка на своя божествен модел. Светът е илюзия и небитие. Материята и нейните предмети не могат да бъдат същност на нещата. Действителното битие и реалната същност се намират в света на „идеите“. Този свят е незрим, вечен и непроменим. От там произтичат възможности, които съществуват и се проявяват във видимия материален свят (Olguner 1994: 471). Това напълно се припокрива с разбиранията на суфистите⁷, че идеален е само Всевишният, а всичко останало е негово подражание. В суфизма е популярна фразата „обичаме създадените заради самия Създател“. Чрез образа на любимата поетите възпяват самата красота, която е божествена. Идеален всъщност е Създателят и всеки поет се стреми да го опише по най-великолепния начин. Този идеализиран образ присъства при всички поети от класическия период на турската литература. В противен случай те не могат да претендират за майсторство. Най-висшите идеи са доброто, красотата и справедливостта. Стремещът към съвършенство вдъхновява диванските поети. Появяват се школи по подобие на Академията на Платон. Наричат го божествен, а даже някои го смятат за пророк (Tolgay 1995: 124). Освен това в ислямския свят се появяват предания и легенди за Платон. Според едно от преданията Аристотел твърди, че не познава по-велик философ от себе си. Платон си тръгва и стига до планина. Той влиза в делва, която носи със себе си и започва да пее. Излиза от делвата след четиридесет дни. Обикаля из планината намира човешки череп. След това прави ръка от дърво. Слага таласъми в купа и ги покрива с дъска. После опъва струни от черва и започва да свири. Използвайки силата на таласъмните, събира всички животни около себе си. Променя тембъра и животните остават като хипнотизирани. Преминва в друг тембър и животните се разбягват. След това Платон носи музикалния инструмент в двореца на Александър Велики. Прави същия експеримент с животните. Александър е изумен от изобретението му (Taberî: 213). Това предание вдъхновява поетите и те често описват Платон в делва. В диванската поезия Платон е символ на мъдростта:

⁷ Суфизмът или тасаууф е течение в исляма, стремящо се към разкриването на негови скрити мистични измерения. Последователите на суфизма се наричат суфии или дервиши. Класическите суфистки учители дефинират суфизма като „учение, чиято цел е поправянето на сърцето и отвръщането му от всичко друго, освен от Аллах Теаля“ – източник: <<https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D1%84%D0%B8%D0%B7%D1%8A%D0%BC> (status 02.09.2020)>. Суфийската поезия е направление в старата турска литература.

Cür'a-nûş-ı hum-ı sahbâ-yı visâlün olalı
Râmizâ hikmet ü şî'r içre **Felâtûn**-gûyuz

Рамиз, след като изпихме до дъно виното на приобщението
четем стихове и изричаме мъдри слова като Платон.

Рамиз Мехмед

Felâtun-ı zaman kim her kelâm-ı hayret-efzâsı
Olur mühr-i leb-işrâkıyân-ı milk-i Yûnânî

Той е Платон за времето си и думите му пленяват,
той запечатва устата на безбожниците в Древна Гърция.

Шейхюлислам Бахаи

Re'yine re'y-i Sikender dimek endek ta'rîf
'Aklına 'akl-ı **Felâtûn** dimek ednâ ta 'bîr

Малко е да се каже, че си далновиден като Александър
малко е да се каже, че си умен като Платон

Наби

Бащата на съвременната медицина **Хипократ** е уважаван в ислямския свят заради своите открития. Медицинските произведения на Хипократ обхващат общовалидни за съвременната медицина факти. Той разграничава лечебната дейност от мистиката. Създава и етични правила в медицината. Основните компоненти в класическия „триъгълник“ на Хипократ са лекар, болен и болест. Хипократовата медицина е свързана със строга дисциплина и етикет. Медиците трябва да се отнасят с уважение и разбиране към пациента. Хипократовата клетва е гарант за изпълнение на лекарския дълг. Тя регламентира основните етични принципи в отношенията между медицинското лице, пациента, близките на пациента, съсловие и обществото. От древността до наши дни под формата на клетва, молитва, декларация или споразумение професионалистите заявяват своята готовност да изпълняват лекарския си дълг (Slavova 2019: 15). Трудовете на Хипократ са преведени на арабски, а въведените от него правила са спазвани векове наред в лечебната дейност в ислямския свят. В диванската поезия името му се споменава в такива форми като Букрат, Бократ, Букратис, Ебукрат, Ибекрат, Ибукратис (Каһуа 1998: 119):

Almaz asla nazara Sokrat'ı
Kendi şâkirdi bilir **Bokrat**'ı

Не би и погледнал Сократ.
Той е благодарен на Хипократ.

Наби

Çün denî nefsün 'ilâcın idemezsin ne 'amel
'İlm-i tıbb içre seni **Bokrat** u Lokmân oldı tut

Не можеш да намериш лек за долното си его
даже да си Хипократ или Локман в медицината.

Джелили

В някои стихове името на Хипократ се споменава наред с ислямския лечител Локман. В тях, разбира се, се говори и за любовната мъка. В диванската поезия любимата е недостижима. В стиховете се сочи, че човекът не е съвършен и не е в състояние да достигне абсолютната красота. Стремейки се към съвършеното, човекът постепенно се доближава до Създателя. Всичко останало е негово отражение. Затова и истинската красота е плод на въображението, идеал, към който се стреми човекът. В този смисъл и идеализираната любима придобива неповторим образ, което пък показва, че поетите се придържат към литературните традиции. Те се вдъхновяват от достиженията на своите предшественици и се стремят да ги усъвършенстват. Търсят съвършеното, идеалното при описването на любимата. Като символ в поезията присъства и виното, което се свързва с мистичната любов към Всевишния. Виночерпецът е шейхът (духовният наставник), а механата е дергяха (храма) – мястото, където се посвещават в суфизма. Влюбеният е ученикът – дервиш, поел по духовния път, а идеализираната любима всъщност е самият Създател (Kabaklı 2008: 378). Болката, любовната мъка не могат да излекуват нито Хипократ, нито пък Локман:

Şerbet-i bâde ile çok sınadım hastelere
Eyler anı ki ne **Bukrât** ü ne Lokmân eyler

Излекувах много болни с вино сладко.
Не би им помогнал нито Хипократ, нито пък Локман.

Фузули

Virmezse nabzına göre şerbet nigârımın
Bokrât u Arstâlis ü Lokmân'ı neyleyim

Ако не могат да дадат шербет (лек) за моята мъка,
не са ми нужни Хипократ, Арсталис или Локман.

Шереф Ханъм

В суфизма виното съответства на най-високата степен на познание след водата, млякото и меда. Водата олицетворява чувствено усещане на външните качества на предметите и явления, млякото – същностните характеристики на реалния свят, а медът – любовта към мъдростта, философията. Механата е буквално „място за пиене”, което трябва да се

разбира като място за „опиянение”, а конкретно означава „тайно място за обучение на суфита”, така че опиянението в механата всъщност е опиянението на суфита, който е тръгнал по пътя на „тариката” (духовното израстване).

Роденият през 6 век пр. н. е. **Питагор** е известен в ислямския свят като философ, политик, математик, физик и мистик (Sena 1974: 134). Според Неви той е доловил тайнствени звуци от космоса и е създал музиката (Tolgay 1995: 123). Информацията за живота му се основава най-вече на легенди и предания. Със своите проповеди той се докосва до много хора от Рим, Сицилия и Италия. Тайнственото училище на Питагор има за цел да учи хората на морал. Питагорейците е трябвало да живеят етично, да се обичат един друг, да споделят общи убеждения, да изповядват пацифизъм и да посветят живота си на голямата страст на Питагор – математиката на природата. Според Питагор, ако човек се колебае какво да каже, е по-добре да мълчи (Hristov 2020). Това негово убеждение намира отзвук и сред представителите на суфизма. Например в един поетически текст се казва следното:

Cahiller karşısında kitap gibi sessiz ol.
Kargalar ötmeye başlayınca bülbüller susar.

При неуките бъди безмълвен като книга,
когато гарваните грачат, славеите мълчат.

Мевляна

Една от главните идеи в учението на Питагор е, че смисълът на живота и обяснението за сътворението на Вселената може да се открие в изучаването на числата. Паралел може да се направи с тюркската митология и тюркската фолклорна култура, където числата заемат едно от основните места. Съществуват религиозни и фолклорни вярвания, според които всичко е скрито в числата (Chufadar 2016: 130). Така например в турския фолклор и народните вярвания числото 12 е свещено, означава завършеност на Света, обединяване на противостоящите небесни и земни сили и символизира цикличността в развитието на вселената (Chufadar 2014: 269).

В математиката Питагор открива принципи и пропорции, затова смята, че тайната е в числата. Според Питагор числата са в основата и на музиката. В диванската литература Питагор е символ на разума и мъдростта:

Usûl-ı ‘ilm-i tevhîdi dürüst itdünse hikmetle
Ne **Fisâgors**-ı ‘âlem ne Eflâtûn-ı Yûnân ol

Ако съвестно си изучил мъдростта на правата вяра
не бъди нито Питагор за света, нито Платон за гърците.

Джеври

Древногръцки образи в новата турска литература

След танзиматските⁸ реформи турската литература претърпява радикална трансформация. Тя се ориентира към западноевропейската литература. Навлизат нови жанрове и стихотворни форми. Макар и косвено, древногръцката митология също привлича вниманието на поети и писатели от новото време. Първоначално образите на древногръцките герои се появяват чрез преводната литература. През 1859 г. Юсуф Кямил Паша превежда първия роман от френски на турски език. В романа *Приключенията на Телемах* се разказва за свръхчовешката сила на Одисей и за героизма на сина му Телемах в битката за Итака. В пътеписа на Ахмет Митхат Ефенди от 1891 г. са включени и описания на древногръцки митологични образи. В *Ахмет Метин и Ширзад* са включени разкази от гръцката митология. В писмо до брат си Муаллим Наджи пише: „Не знам дали е от духа на Омир, пренесен през хилядолетията, но тук се вдъхновявам да чета стихотворения“ (Таракçi 1994: 11-12). Според Шемсеттин Сами „древните гърци са създатели на развити цивилизации и затова тя трябва да бъде изучавана“ (Şemseddin Sami 2004: 22-23). Набизаде Назъм пък смята, че чрез боговете си гърците обясняват природните бедствия (Nabizâde Nâzım 1961: 239). През 1916 г. Мехмет Тевфик Паша издава книгата *Гръцка митология* (на турски Esâtir-i Yunaniyan) (Toker 1991: 40-41).

В творбите на Шемсеттин Сами и Набизаде Назъм, в стиховете на Абдюлхак Хамит, както и в романите на Ахмет Митхат Ефенди се откриват древногръцки митологични елементи. В статиите му *Митология и поезия* и *Отново митология и поезия*, публикувани в „Терджуманъ хакикат“ през 1890 г., са представени възгледите му, относно мястото на древногръцката митология в турската литература. Ахмет Митхат Ефенди изтъква, че в Европа митологията е вдъхновение

⁸ Танзиматът, чието началото се поставя с прочитането на Гюлханския хатишериф на 3 ноември 1839 г. в парка Гюлхане, се свързва с обществени реформи в Османската империя. Започва с въвеждане на пакет от закони, обнародовани от султан Абдул Меджид (1839 – 1861) при встъпването му на престола. Танзиматът поставя началото на модернизация и европеизация на държавата. Социално-икономическите и културни промени, които характеризират прехода към модерната епоха, оказват сериозно влияние върху всички сфери на турското общество. Танзиматът поставя началото и на новата турска литература по западен образец.

за поети и писатели (Demirci 2011: 114). Йомер Сейфеттин пише, че „Омир трябва да заеме челно място при класическите поети. Омир е поет за всички времена“ (Yücel 1990: 288.) Прочитайки разказа *Приятел*, Ахмет Хамди Танпърнар, се впечатлява от израз, който според него е като изречен от Омир. Разхождайки се из чаршията на град Мараш, мислено се пренася в събитията, описани в *Илиада* на Омир (Tanpınar 1996: 309). Според него едно успешно стихотворение е непрестанно търсене на недостатъка в прозата, както „Ахил търси своя образ в стиховете на Омир“ (Tanpınar 1996: 315). По този начин авторът прави препратки към древногръцката митология.

Заглавието на стихотворението на Тевфик Фирет – *Прометей*, е показателно за присъствието на древногръцката митология в поезията. Както е известно, Прометей е жестоко наказан от Зевс за това, че е дал огъня на простосмъртните и е прикован на скала в Кавказ. Всеки ден при него долита орел и разкъсва черния му дроб, който заздравява през нощта. Накрая героят е спасен от Херкулес. Прометей е представен като човеколюбив, ненавиждащ тиранията, борещ се за правда, смело противопоставящ се на Зевс. В стихотворението *Прометей* Тевфик Фирет прави паралел между западния свят и османското общество:

Onlar niçin semâda, niçin ben çukurdayım?
Gülsün neden cihan bana, ben yalnız ağlayım?
Yükselmek âsümâna ve gülmek, ne tatlı şey! ..
Bir gün şu hastalıklı vatan canlanırsa... Ey

Защо те са в небесата, а ние сме в ямата?
Защо да ми се смее светът, а аз да плача?
Колко прекрасно е да се издигнеш в небесата и да се усмихваш.
Ех, ако един ден се съвземе тази болна родина!

Тевфик Фирет

В стиховете на Тевфик Фирет „те“ са Западът. Целта е да вдъхне кураж на младото поколение, да „събуди“ стремежа към развитие. Османската държава в края на XIX в. е наричана „болния човек“, затова и поетът я нарича „болна родина“. Издигането в небесата е алегория на укрепването на страната в икономическото отношение. Поетът не вярва, че това управление ще изведе страната от кризата. Не може да се примири с мисълта, че няма достатъчно поддръжници. Според него за да се нарича едно общество цивилизовано, трябва да се възползва от опита на западните общества. Спасението е в техническия прогрес. Осмислянето на текста е свързано с разгадаване на посланието, което отправя автора, а митичните елементи подсилват въздействието му и будят конкретни

асоциации. Прометей, освен митичен герой, е символ на борбата за свобода и закрилник на онеправданите.

Учредителите на Новогръцкото течение в турската литература Яхя Кемал и Якуп Кадри тълкуват старогръцката митология в по-широк смисъл. Те смятат, че старогръцката митология е тясно свързана със средиземноморската цивилизация. В романа *Анкара* Якуп Кадри Караосманоглу, описвайки пасищата, пише, че главите на козите са като „главата на Пан⁹, описана от известните древногръцки поети. Стадото кози са като герои от митологична армия“ (Karaosmanoğlu 2003: 224). В една беседа казва:

Омир не само създаде човечеството, той научи човечеството на обич. Преди него хората не бяха хора, не бяха човечни. Нямахме прозрачност в мислите им и пламък в сърцата им. Чудото Омир е гръцкото чудо... След като прочетеш неговите поеми, трябва да се върнеш на написаните преди него. Например индийският епос Махабхарата. Ще си помислиш, че го е писал или някой змей или пък самия дявол. То е нечовешко, няма нищо общо с хората (Yücel 2008: 269).

В началото на творческия си път Яхя Кемал също е запленил от древногръцката митология. Като представител на Новогръцкото течение, той смята, че е дошло времето турската литература да се отърси от азиатското. Според него развитие ще има тогава, когато турските поети и писатели се ориентират към Средиземноморието. Той е убеден, че в основата на всички цивилизации е старогръцката (Yahya Kemal 2005: 174). В много негови стихотворения откриваме образи от древногръцката митология:

Mermerden nâ'şî hâreli bir tülle örtülü
Biblos İlahî genç Adonis bekliyor ölü,

Мраморното ти тяло, обвито в тюл,
чака безжизнен Адонис – младият бог на Библос.

или:

Trenyen denizinde güneş alçalıyordu.
Keçi tırnaklı ilah Pan kaval çalıyordu.

⁹ Древногръцко божество на пасищата.

Слънцето се смъква надолу в морето.
Богът с кози нокти Пан свири на кавал.

Яхя Кемал

В републиканския период, след 1923 г., древногръцките митологични образи продължават да вдъхновяват поети като Мелих Джевдет Андай и Джемал Сюрея (Süreya 1992: 107), както е например в стихотворението *Одисей с вързани ръце* на Мелих Джевдет Андай. Авторът прави паралел между древногръцката култура и съвременния начин на живот. Поетът казва:

Преди да напиша това стихотворение прочетох много книги и се запознах творчеството на много поети. Някои от тези книги бяха свързани с моя светоглед, отразен в поезията ми. Осъзнах, че отдалечаването на човека от природата, отчуждаването между хората води до войни. Не съм философ, затова реших да изложа мислите си в стихове (Anday 1962: 179).

Ето и текстът на неговото стихотворение:

Sen **Odysseus** iki ölümlüsün
Hades'i gördün daha yaşarken
Güneş doğmayan neşesiz ülkeyi
Günlerce karanlıkta kaldın
Çünkü İthaca yaşatıyordu seni
Tanrısız denizde ordan oraya
Bin yıldır aradığın ada...
Konağının sarsılmaz temeli
İkarios kızı **Penelopeia**
Ve erdemli dölün **Telemakhos**
Bütün ülkün ve sevgin olan İthaca.

Ти, Одисей, си с два живота.
Вида Хадес още докато си жив.
Нещастната страна, където слънце не изгрява,
дни наред остана в мрака.
Защото Итака ти даде живот.
В морето на боговете обикаля
острова, който търси хиляда години,
е здравата основа на дома ти.
Пенелопа, дъщерята на Икар,
и добродетелния ти син Телемах.
Целият ти идеал и обич е Итака.

Мелих Джевдет Андай

Представителят на Второто ново течение в турската поезия Сезаи Каракоч смята, че поезията обича свободата (Karakoç 1997: 44). В неговите стихове освен религиозните, откриваме и древногръцки митологични образи. В стихотворението *Буря* ни среща с Одисей. Пътешествието на Одисей включва събитията, случили се в Итака и в Средиземно море, където се бори с бури и морски чудовища. Одисей разказва за премеждията, които предхождат пристигането му при нимфата Калипсо. Преминава през различни премеждия преди да преоткрие Пенелопа. През цялото странстване той е покровителстван от Атина. Поетът изкарва на преден план пречистващата сила на водата:

Yeni değil eski bildik bir fırtınadır bu
Odiseus bunda erdi suların yedi türlü sırtına

Това не е нова буря, а тази, която я знаем.
В нея Одисей разгада седемте тайни на водата.

Сезаи Каракоч

В стихотворението *Кав* на преден план са чувствата на персонажа, седнал на брега и чакащ своята любимата:

Sen yeryüzünde Akdeniz memnunluğu sen **Truvalı Helen**
Sana gelmiş bütün Yunanlılar atlı arabalarla
Atlarla otomobillerle uçaklarla

Ти си Елена от Троя, удоволствието да си от Средиземноморието.
За тебе са дошли всички гърци с колесници.
С коне, с коли, със самолети.

Сезаи Каракоч

Едже Айхан, вдъхновявайки се от древногръцката митология, пише стихотворението *Херо и конят*. Херо е жрица на Афродита. Нейният любим Леандър от Абидос преплува Хелеспонт, за да се срещне с нея. Поради разразилата се буря, лампата, която Херо е поставила като пътеводител, изгасва. Леандър се загубва в морето и се удавя. На другата сутрин Херо намира неговия труп и се хвърля от скала. В древногръцката митология герои като Ахил, Херкулес, Язон са възпитавани от кентавъра Хирон. Затова в стихотворението вместо Леандър се описва конят:

Sestos'da, zeytin ağaçları altında,
Boğaz'ı yüzerek geçen, gecerenkli bir At'la sevişir **Hero**,

В Сестос, под маслинови дървета,
преплувал Босфора, Херо се люби с черен кон.

Едже Айхан

Заклучение

Турската литература е продукт на литературна традиция, която продължава няколко века. Затова е уникална както по отношение на източниците, така и със специфичната си форма и съдържание. Тази литература е отражение на многовековното натрупване на познание, култура, естетика и философия от различни общества. В турската литература се преплитат образи от тюркската, персийската и древногръцката митология. Още през началния период, след XIII в., когато се формира старата турска литература, поетите са запознати с трудовете на известни философи като Аристотел, Платон, Сократ и др., както и с постиженията на древногръцки лечители като Хипократ. Това до голяма степен се дължи на тяхното високо образование, придобито в медресетата. Важно е да се отбележи, че те разполагат с преводи на древногръцки текстове. Майсторски ги преплитат в своите стихове и създават сложна символика. Новата турска литература обръща поглед към западната литература. Променят се жанровете и стихотворните форми. Поетите преоткриват древногръцката митология. Най-големи привърженици на този подход са представителите на Новогръцкото течение в турската литература Яхя Кемал и Якуп Кадри. Те смятат, че старогръцката култура би трябвало да се разглежда в контекста на средиземноморската култура. Според тях тази култура е универсална. Навлизането на древногръцки митологични образи в турската литература е знак за нейната преориентация. В по-ново време поети като Мелих Джевет Андай и Джемал Сюрея също прибегват до образи от древногръцката митология. В стиховете им присъстват митични образи като Одисей, Прометей, Пан, Пенелопа и др.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Adivar 2000:** Adivar, A. Osmanlı Türklerinde İlim, 6. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Anday 1962:** Anday, M. C. Kitaba Ek. // Yeditepe, S. 79, 16-31 Ocak 1962, s. 5.
- Chufadar 2014:** Chufadar, N. Chislata v eposa „Knigata na Dede Korkut”. // Episkop Konstantinovi Cheteniya „Kontakti i konflikti”. T. XX. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski”, s. 268-277. [Чуфадар, Н. Числата в епоса „Книгата на Деде Коркут”. // Епископ - Константинови четения „Контакти и Конфликти“. Т 20, Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски”, с. 268-277].
- Chufadar 2016:** Chufadar, N. Sakralnite chisla v „Knigata na Dede Korkut“. – In: Chufadar, N., T. Chalakova et all. Fragmenti ot kulturnite kartini na sveta prez prizmata na chisloto. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“, s. 130-158. [Чуфадар, Н. Сакралните числа в

- „Книгата на Деде Коркут”. – В: Чуфадар, Н., Т. Чалькова и др. Фрагменти от културните картини на света през призмата на числото. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски”, с. 130-158].
- Corbin 1996:** Corbin, H. İslam Felsefesi Tarihi (Bağlangıçtan İbn-i Rüşd’ün ÖlümüneKadar). (çev: Hüseyin Hatemi), Cilt: I, İstanbul: İletişim Yay.
- Demirci 2011:** Demirci, N. Mitoloji ve Şiir’in İzinde Ahmet Midhat Efendi’nin Mitolojiye Dair Görüşleri. // Türklük Bilimi Araştırmaları. S: 29, 2011, s. 103-120.
- Hristov 2020:** Hristov, T. Pitagor. Biyografiya i idei. // NovaVizia.com <: <<https://www.novavizia.com/pitagor/> (status 10.04.2020)>. [Христов, Т. Питагор. Биография и идеи. // NovaVizia.com].
- Kabaklı 2008:** Kabaklı, A. Divan Edebiyatı. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı.
- Kahya 1998:** Kahya, E. Hipokrat, Cilt: 18. // TDVİA, İstanbul: TDV Yay., s. 119-121.
- Karaosmanoğlu 2003:** Karaosmanoğlu, Y. K. Ankara, Ankara, 16. baskı.
- Kaya 1983:** Kaya, M. İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi, İstanbul: Ekin Yay.
- Kaya 1991:** Kaya, M. Aristo. Cilt: 3. // TDVİA, İstanbul: TDV Yay.
- Kaya 1992:** Kaya, M. Beytülhikme. Cilt: 6. // TDVİA, İstanbul: TDV Yay., s. 88-90.
- Nâbizâde Nâzım 1961:** Nâbizâde Nâzım. Esâtîr. *Hikâyeler – Külliyyât II*, Baskıyı Hazırlayan: Aziz Behiç Serengil, Ankara: Dün – Bugün Yayınevi, s. 237-250.
- Olguner 1994:** Olguner, F. Eflâun. Cilt: 10. // TDVİA, İstanbul: TDV Yay., s. 469-476.
- Onay 2000:** Onay, A. T. Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı, Ankara: AkçağYay.
- Pala 1989:** Pala, İ. Ansiklopedik Divan Şiirleri Sözlüğü. C 2. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Pala 2003:** Pala, İ. Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü. İstanbul: LM Yay.
- Şemseddin Sâmî 1996:** Şemseddin Sâmî. Kâmûsu’l-A’lâm. Cilt: I, II, II, IV, V, VI, Ankara: Kaşgar Neşriyat.
- Sena 1974:** Sena, C. Filozoflar Ansiklopedisi. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Slavova 2019:** Slavova, V. Znachenieto na Hipokratovata kletva za printsipite na savremennata etika. // Zhurnal na Meditsinski kolezh – Varna. T. II, br. 1. [Славова, В. Значението на Хипократовата клетва за принципите на съвременната медицинска етика. // Журнал на Медицински колеж – Варна. Т. II, бр. 1].
- Süreya 1992:** Süreya, S. Uzat Saçlarını Frigya. İstanbul: Yön Yay.
- Taberî:** Taberî. Tarih-i Taberî Cilt: 2, (Tercüme: M. Faruk Gürtunca): Sağlam Kitabevi.
- Tanpınar 1996:** Tanpınar, A. H. Yaşadığım Gibi, (hzl. Prof. Dr. Birol Emil), İst: Dergâh Yayınları, 2. Baskı.
- Tökel 2000:** Tökel, D. A. Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar Şahıslar Mitolojisi, Akçağ Yayınları. Ankara.

- Toker 1991:** Toker, Ş. Tanzimat'tan Nev-Yunânîlik Akımına Kadar Eski Yunan ve Latin'e Duyulan Övgü". // Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi. S: VI, İzmir, s. 35-45.
- Tolgay 1995:** Tolgay, Ö. İlimlerin Özü, Netâyic el-Fünûn, İstanbul: İnsan Yay.
- Wikipedia:** Wikipedia the free encyclopedia <<https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D1%84%D0%B8%D0%B7%D1%8A%D0%BC>> (status 10.04.2020)>.
- Yahya Kemal 2005:** Yahya Kemal. Edebiyata Dâir, İstanbul: İstanbul Fetih Cem. Yay.
- Yıldız 2004:** Yıldız, A. Süleyman Nazif'e Göre İran Edebiyatının Edebiyatımıza Tesiri. // CÜ İlahiyat Fak. Yay. Cilt: VIII/1, s. 159-201.
- Yücel 1990:** Yücel, H. A. Edebiyat Tarihimizden. 2. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları'.

ПРОБЛЕМЪТ ЗА ВИНАТА В КОНТЕКСТА НА ДРУГОСТТА. ВОЕННИТЕ РАЗКАЗИ НА ЙОРДАН ВЪЛЧЕВ

Росица Василева

THE PROBLEM OF GUILT IN THE CONTEXT OF OTHERNESS: YORDAN VALCHEV'S WARTIME SHORT STORIES

Rositsa Vasileva

***Abstract:** The present research focuses on Yordan Valchev's collection of stories about the Second World War called 'Fights' ('Boeve'). The problem of guilt is analyzed in the context of otherness. The main thesis in the discussion is the lack of stereotyping of the other – the Germans, Hungarians, Serbians, Russians are just like the Bulgarians, similar in their fate, thoughts, actions, sacrifices, and not blaming the enemy for their failures and misfortunes.*

***Key words:** Yordan Valchev, stories, war, otherness, guilt*

Има писатели, които умеят да разказват кратко и просто дълги и сложни неща. Един от тях е Йордан Вълчев. В разказите му за Втората световна война са описани негодите и героизмът на българските офицери и войници. Авторът печели умовете и сърцата на хората с истории, чиито отправни точки са реални събития. Разказите са събрани в сборник, озаглавен „Боеве“. Възникването на сборника в сегашния му вид е свързано с интересна предистория.

Сборникът „Боеве“

Йордан Вълчев написва първия си разказ „Оз е сейп, оз е сейп“ през есента на 1945 г. Официозите по това време – в. „Работническо дело“ и в. „Литературен фронт“, не го приемат за печат. Разказът излиза в опозиционния в. „Народно земеделско знаме“. Редакторът на вестника Трифон Кунев насърчава Йордан Вълчев да продължи да пише. От създадените за няколко дни десет разказа в „Народно земеделско знаме“ са отпечатани „Трифончо“ (бр. 8/ 13.01.1946), „Знамето на полка“ (бр. 10/ 16.01.1946), „На една страна захвърлил пушка“ (бр. 11/ 17.01.1946) и „Подпоручик Порняков“ (бр. 37/ 17.02.1946 и бр. 38/ 19.02.1946).

Предисторията на сборника „Боеве“ продължава с публикуването и на други разкази по същото време. Със съдействието на Радой Ралин в „Литературен фронт“ са отпечатани „Среща“ и „Иде Салабашев“ (бр. 3/ 1946 и бр. 17/ 1947). Константин Константинов и Атанас Далчев публикуват в издаваното от тях списание „Изкуство“ разказите „Между Кемиш и Харкан“ и „Бъжика“ (кн. 4-5/ 1946).

С помощта на Константин Константинов през есента на 1946 г. разказите на Йордан Вълчев за войната са оформени като сборник и са предадени в издателство „Хемус“ за печат. Константин Константинов предлага сборникът с избраните от него четиринадесет разказа да носи името „Хора от окопите“. В издателството не одобряват заглавието и той излиза с надсловие „Боеве“. Първоначално сборникът съдържа четиринадесет разказа: „Оз е сейп, оз е сейп“, „Между Кемииш и Харкан“, „На една страна захвърлил пушка“, „Духове“, „Детето“, „Тормачач дере – Кръглата гора“, „Среща“, „Мародери“, „Пешо“, „Боеве“, „Ковчег“, „Месо“, „Нощ“ и „Бъжика“.

През 1969 г. следва второ издание на „Боеве“. То достига до читателите като първи от двата цикъла разкази, съставляващи книгата „Сигнали за атака“. От първоначалния сборник „Боеве“ отпадат разказите „Мародери“, „Месо“, „На една страна захвърлил пушка“, „Между Кемииш и Харкан“, „Ковчег“ и „Тормачач дере – Кръглата гора“, а са добавени „Посвещение“, „През реката“, „Флангова атака“, „Разгневеният“, „Мило е“, „Атака по желание“, „Флангът“ и „Тревога“. Вторият цикъл от книгата „Сигнали за атака“, наречен „Отблясъци от сабя“, включва кратки повествования по исторически сюжети.

През 1978 г. е отпечатана книгата „На педал“. В първата ѝ част – „Тъмно и светло“, намират място разказите „Камбаните на Сремска Митровица“, „Фери Бачи“, „Челен окоп край Драва“, „Десета артилерия“, „Тъмно и светло“, „Милое“, „О, 31 силистренски полк!“, „Разрешавам и дори заповядвам!“, „Тревога“ и „Унгарски роман“, които по-късно са включени в сборника „Боеве“.

Йордан Вълчев замисля идеята да оформи и представи разказите си за войната като роман. Той постига това с изданието им от 1981 г. благодарение на двата есеистични фрагмента „Посвещение. Остриган като овчица“ и „Възпоменание. Бях школьник“, превърнали се в рамка на „романа“ за войната. Сборникът е оформен в три части. Първата част („Челни окопи“) обхваща четиринадесетте разказа от „Боеве“ (1949 г.), но в различна последователност. Втората част („Отвъд гробовете“) се състои от по-късно създадените шестнадесет разказа, а именно: „Жужика ми пише“, „Камбаните на Сремска Митровица“, „Фери Бачи“, „Разгневеният“, „През реката“, „Челен окоп край Драва“, „Тъмно и светло“, „Неизвестна схватка“, „Разрешавам и дори заповядвам“, „Флангова атака“, „Милое“, „Десета артилерия“, „О, 31 Силистренски полк“, „Любовницата“, „Тревога“, „Горòле, горòле!“. Третата част („Унгарски роман“), включва разказите „Унгарски роман“ и „Сбогом, капитане!“.

През 1990 г. следва трето издание на „Боеве“ с познатата подредба на разказите в изданието им от 1981 г. Добавен е един допълнителен раздел „Последните и първи минути“, включващ разказите „Без колан и без оръжие“ и „Последните и първи минути“.

През 1999 г. дружество „Гражданин“ издава книгата „Йордан Вълчев. Избрани разкази“ като част от новата българска литературна класика. Първата част на книгата, озаглавена „Боеве“, съдържа подбрани от досегашните издания на сборника четиринадесет разказа за войната.

През периода 2011 – 2013 г. издателство „Слово“ публикува „Съчинения в шест тома“ на Йордан Вълчев. Сборникът „Боеве“ е включен в първия дял от първия том на поредицата. Този последен вариант включва подредбата на разказите в изданието им от 1981 г. без разказа „Горòле, горòле!“. Отпада есеистичният фрагмент „Възпоменание. Бях школьник“ и третата част, озаглавена „Унгарски роман“, но разказите от нея „Унгарски роман“ и „Сбогом, капитане!“ остават.

Литературната критиката за сборника „Боеве“

След 9.09.1944 г. в България настъпват промени в политическия, социалния и културния живот. Литературната критика с актуалната си политическа ангажираност не остава чужда на тези промени. Зараждащият се политически строй определя до голяма степен съдбата на новосъздадените художествени произведения. В началото все още е разрешено на опозицията да защитава открито идеите си, без това да води до политически репресии. Вододелът, който разделя мненията за автора Йордан Вълчев и го изтласква на страната на опозицията, е статията на Павел Вежинов „Военните разкази на един млад писател“. Тя е отпечатана в официоза „Литературен фронт“ (бр. 6/ 25.10.1946) непосредствено преди публикуването на сборника „Боеве“ и се отнася до първите разкази на Йордан Вълчев. На художествената стойност на разказите не е обърнато особено внимание, но тя не е и пренебрегната. Павел Вежинов посочва, че Отечествена война не е отразена правдиво в разказите на Йордан Вълчев. Според критика от тези разкази не е ясно дали става дума за Първата или Втората световна война, не са ясни и функциите на офицерите и войниците, в тях не е спомената и дума за Червената армия, Йордан Вълчев не отразява Втората световна война в „нейния истински смисъл“ (Vezhinov 2005: 266).

Идеологически ангажираната критика продължава и след отпечатването на сборника „Боеве“. Политизирани присъди на разказите са написани от Емил Петров, Георги Караславов, Иван Вандов, Неделчо

Драганов, Стоян Каролев, Максим Наимович, Богомил Райнов и др. На 15.01.1947 г. във вестник „Литературен фронт“ е публикувана статията на Емил Петров „В плен на реакцията и натурализма“. Очевидна е успешната адаптация на нейния автор към променената политическа обстановка в държавата в оценката му за сборника „Боеве“. Според критика Йордан Вълчев пренебрегва не само политическото значение на войната, но и „не прави разлика между агресора и боеца, който отстоява свободата на своята родина и на своя народ“ (Petrov 2005: 268). Пак в „Литературен фронт“, в статия на Стоян Каролев е посочено, че в разказите на Йордан Вълчев Втората световна война е представена като „жестоко и вредно дело за нас, българите“ (Karolev 1950: 2). Богомил Райнов изтъква, че книгата „Боеве“ е „типична проява на мракобесие“, а Йордан Вълчев „се е заел с нелегалната задача“ да покаже колко „безсмислена и жестока“ е Втората световна война. Богомил Райнов отбелязва, че в разказите няма разлика между българина и немеца. Той твърди, че „ако Вълчев говори за себе си, той безспорно е прав – между него и фашиста няма съществена разлика, те и двамата са еднакви“ (Raynov 1952: 400)¹.

През 80-те години на ХХ век тонът на литературната критика за военните разкази на Йордан Вълчев се смекчава, но същността остава. Критиката продължава да бъде политически обогрена. Според Елка Константинова и Кръстьо Куюмджиев разказите на Йордан Вълчев не могат да се определят като ретроградни, но книгата му е лишена от значимост, защото не е подчинена на партийната линия и изобразява войната само като „човешко страдание, като насилие и безсмислие“ (Konstantinova, Kuyumdzhiev 1980: 195).

След 10.11.1989 г. интересът към военните разкази на Йордан Вълчев се възвръща. На 18.06. 2004 г. във Велико Търново е проведена национална конференция, посветена на 80-годишнината от рождението на писателя. Съставен е сборник с изнесените доклади от литературоведи и езиковеди. Той съдържа рецензии по повод сборника „Боеве“, спомени за писателя от негови съвременници, както и част от архивното и епистоларното му наследство. В част от статиите е обърнато внимание на художествената стойност на разказите на Йордан Вълчев за войната. Илиана Павлова описва сборника „Боеве“ като „карта на живота – написана за живота“. Тя поставя проблема за кръстопътищата във военните разкази на Йордан Вълчев като „кръстопътища на света и

¹ По-подробно за това виж Radev 2005: 241-245.

човека, но най-вече за кръстопътищата на боевете в света на човека“ (Pavlova 2005: 23). Антония Велкова-Гайдаржиева определя книгата „Боеве“ като „философия на човечността, недокосната от стихииите на войната“ (Velikova-Gaydardzhieva 2005: 31). В други статии е обърнато внимание и на художествения талант на Йордан Вълчев, на разпознаваемия му стил на писане. Повечето автори посочват, че начинът, по който разказва Йордан Вълчев, не е класическият. Според Владимир Янев в разказите на Йордан Вълчев „лексикалните пластове се комбинират, свличат един върху друг“, няма единен стил, няма хомогенност, тя „отстъпва на дифузното, хетерогенно слово“, в тях липсва „естественото белетристично кръвообращение“ (Yanev 2005: 16). Според Сава Василев със сборника „Боеве“ Йордан Вълчев поставя началото на своеобразен и чудноват тип повествование в отвоюваната от него територия на късия разказ, „думите вербуват читателя с пределната си откритост, с предизвикателната си суровост и оголеност“, а сюжетната линия не е подчинена на „многоходови комбинации и ефектни прояви на героичното... всичко е прекалено човешко, без поза и високопарности“ (Vasilev 2005: 43-44).

Не само на творчеството, но и на житейската съдба на автора на „Боеве“ е посветена отпечатаната през 2005 г. от издателство „Слово“, гр. Велико Търново книга на Иван Радев „Йордан Вълчев. Личност и дело. Време и съвременници“. Тя представлява документиране на факти и събития от живота на автора. В нея е обърнато основно внимание на сборника „Боеве“. Авторът разглежда критиката и как се е отразила тя върху зловещата съдба на писателя Йордан Вълчев.

От краткото представяне на литературната критика за военните разкази на Йордан Вълчев е видно, че по времето на „реалния социализъм“ авторът е низвергнат, обявен е за „враг на народа“, отзивите за него са крайно политизирани, със съвсем малки изключения липсва анализ на художествените достойнства на разказите. След 10.11.1989 г. някои аспекти на разказите са разгледани фрагментарно в отделни статии. Като цяло обаче разказите на Йордан Вълчев за войната не са били предмет на задълбочено изследване.

Проблемът за вината в контекста на другостта в разказите за войната на Йордан Вълчев

Войната винаги е сблъсък и на културни идентичности, в нея противопоставянето на „свое“ и „чуждо“ достига кулминационната си точка, тя поражда крайно отричане и омраза към другостта. Двата полюса на отношението към другия, а именно – любовта и омразата, развиват

границите си. Във времето и пространството на войната трудно може да се открие привлекателността на другия и желанието той да бъде опознат. Отрицанието, омразата до голяма степен покриват естествения рефлекс на любопитство към новото, непознатото. Атрактивността на другия, на другостта отстъпва място на заплахата, насилието, физическото унищожение. В изследваните разкази авторът поставя екзистенциалните проблеми за смисъла на човешкия живот, за смелостта и смъртта, за идеалите и човешката трагедия.

Войната сее разруха и смърт: „Надолу – раздробено месо и парцали” („Месо”)². Участието във войната за обикновения войник е свързано с неизвестността: „Назад смъртта е сигурна, а напред може и да останеш жив“ („Флангова атака”). На война човек може да убие, но може да бъде и убит. Преходът между живота и смъртта често е въпрос на случайност: „Заповед!.. Че пращат мене... ако не съм аз, друг ще е” („Духове”). Срещата на воюващите със смъртта е изпитание и ги въвлеча в колебание, страх, безпомощност: „Безсилен стон – веднага угасна, като че попи в земята” („Духове”). Ето защо през войната другостта се превръща в изкупителна жертва на безсилието, гнева, несигурността. В повечето случаи няма и следа от толерантност към противника. Остава само чувството за самосъхранение, желанието за оцеляване. Враждебността и омразата достигат връхната си точка. Дефицитът на толерантност по време на кризи е резултат от проектирането на собствените неуспехи, неволи и провали върху чужденеца и чуждостта. На врага, на чуждия се прехвърля вината за собствения неуспех, за търпените несгоди, за несигурността. Градени със столетия ценности и убеждения се рушат, отстъпват място на желанието за отмъщение и възмездие. Причината за неслучилото се добро се търси и намира в противника. На война обвинението към чуждия е най-естествената реакция. Вината не намира покой и в смъртта. В „пълното с мъртъвци поле ... някой обиден, недоволен мъртвец става и върви ..., за да издирва вина” („Месо”).

Войната обаче не е само омраза, обвинение, насилие, убиване. Тя е зло, но и време за катарзис. Войната е и доброто, и лошото в тяхната крайна степен. Дори пред лицето на смъртта човек остава човек, не се обезличава, отговорен е за себе си и за другите. Това по убедителен начин е показано в разказите на Йордан Вълчев. Персонажите не са обезумели, те продължават да мислят, да страдат, да обичат: „Няма свят, няма общество, всичко се върти в главата ми, но аз все пак живея, дишам,

² Цитатите от разказите на Йордан Вълчев са по Valchev: 2011.

човек съм, вярвам в бъдещето” („Нош”); „Изпитвал съм отвращение. Е да, войната не е хубаво нещо. Но то се знае. Човекът така е направен, че неговата история минава само през битки. Войната разнася свобода, разнася нови идеи. Защо да изпадаме в малодушие” („Месо”). Офицерите и войниците си задават същностни въпроси: „Кой победи сега?” („Духове”), „Кое ни избива нас хората бе, господин поручик?” („Пешо”). Отношението към чуждия се изразява не в омраза и обвинение, а в разбиране и съпричастност. Чуждостта не само разделя, но и събира. Другостта не е подчинена на обвинението, на прехвърлянето на отговорността върху врага. Във всеки от разказите на Йордан Вълчев за войната звучи извечната истина „не съдете, за да не бъдете съдени” (Мат. 7:1). В безсмислената касапница на войната участва на „свой” и „чужди” е една и съща:

До едно време успяхме – и ние, и те – да прибираме убитите и ранените... Ама тая привечер и това не успяхме... Лежим в окопите – смазани от умора, тъпи, оскотели. Ако онези имаха още съвсем малко сили, можеше да дойдат до самите нас – нямаше и да помръднем. Но и те в същото положение, и те нямаша сили („Оз е сейп, оз е сейп”).

Задълго в съзнанието на читателя остават думите на малоумния Пешо от едноименния разказ: „...нищо не съм отмъстил аз... Нищо... Не е тоя... Тоя не е убил Стояна – като го сграбчих, хърка, скимучи. И него у дома го очакват жена и деца! Мислех, че съм проумял, па то все човечи сме били”. Героите на Йордан Вълчев разбират, че тяхната съдба е еднаква с тази на противника и срещата им със смъртта води не към отмъщение на другия, а към състрадание, мъка, споделеност, най-чисто християнско човеколюбие. В „Боеве” раненият български офицер лежи рамо до рамо с ранен противник на пода на католическа катедрала в унгарско село. Съдбата на двамата е една и съща, разликата е само в униформите. Българските лекари помагат първо на германеца, защото той е по-тежко ранен. В „Среща” българският поручик се разпорежда да бъдат дадени на германските пленници обувки и шинели. Скъсани са само пагоните. Трудностите, премеждията, лишенията задължават персонажите на Йордан Вълчев да бъдат по-добри, да зачитат живота и човешкото достойнство на чуждия независимо от националността и народността му. Защото проявеното милосърдие сближава хората, преодолява другостта. В „Разгневеният” поручик Кокаланов извършва изключителен подвиг. Той пресича без разрешение бойната линия, среща се с командира на немските части генерал Цимерман, при когото е служил в миналото, и го моли да спре обстрела на участъка, в който се е

загубило детето на унгарската селянка Жужика. Генералът се съгласява и бойните действия са преустановени до намирането на детето. Във „Фери Бачи“ Иван Йотов спасява децата от унгарското село, като ги евакуира часове преди предстоящата бомбардировка. Дори и към врага българските офицери и войници не изпитват омраза. Никъде в разказите не се споменава за отмъщение, за възмездие. Вината и обвинението са преодоленни, чуждият не е представен като различен. Няма изграден стереотип, немците са като нас. На тях не се прехвърля вината за собствените неуспехи, за претърпените несгоди. Враждуващите са еднакви в участта си, в мислите си, в действията си, в жертвите...

Германците, срещу които воюват, са представени в чисто човешки план като унгарските селяни, унгарските аристократи, унгарските цигани, руснаците, сърбите. Всички те страдат от войната, всички желаят мир, спокоен живот, разбирателство, всички те – от немския генерал Цимерман в разказа „Разгневеният“ до сръбското момиче Валерия Циц в „Камбаните на Сремска Митровица“, разбират ужасяващото зло, безсмислието на войната. Разказът „Камбаните на Сремска Митровица“ завършва с пророческите думи:

... Когато сега си мисля за войната, виждам Ишван бачи от Бачка паланка, който ме спаси от пневмония, Жужика от Дравапалконя, която предостави на цялата ми рота домашните си консерви, д-р Лизи Щайн от Печ, училищния инспектор Карл Щрампф от Лайбниц и колко, колко още... И заедно с всички – Валерия Циц – първия ми допир с оня нов, неосъществен, но хубав свят – това, което искаме от другите, да започнем сами!

Мечтаният от автора свят може да се осъществи само в общество, в което няма омраза към другия, няма обвиняване на чуждия поради неговата различност. Този свят е изграден в разказите на Йордан Вълчев във времето и пространството на войната. Това, наред с изключителните достойнства на авторовия език, е най-характерната особеност на разказите. Разказани от първо лице, преживени, истински, те поразяват читателя с искрената любов към ближния, бил той свой или чужд, със съпричастността към човешкото страдание. А то няма раса, народност, националност. Защото войните идват и си отиват, формите на политическите режими се менят, но хората, тяхната вяра, техните мисли, чувства, надежди остават едни и същи...

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Karolev 1950: Karolev, S. Za nyakoi cherti na savremennata hudozhestvena literatura. // Literaturen front. God. VI, № 23, 1950, 1. [Каролев, С. За някои

- черти на съвременната художествена литература. // Литературен фронт, Год. VI, № 23, 1950, с. 1].
- Konstantinova, Kuyumdzhiev et al. 1980:** Konstantinova, E., K. Kuyumdzhiev et al. Ochertsi po istoriya na balgarskata literatura sled Deveti septemvri 1944. T. 2, Sofia: BAN. [Константинова, Е., К. Куюмджиев и др. (колектив). Очерци по история на българската литература след Девети септември 1944. Т. 2, София: БАН].
- Pavlova 2005:** Pavlova, I. Boevete za krastopatishta, krastopatishtata na boevete („Boeve“). – In: Zmey sas zmeyovete i chovek s chovetsite: Yordan Valchev: izsledvaniya, materiali, spomeni. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“, 19-23. [Павлова, И. Боевете за кръстопътища, кръстопътищата на боевете („Боеве“). – В: Змей със змейовете и човек с човеците: Йордан Вълчев: изследвания, материали, спомени. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 19-23].
- Petrov 2005:** Petrov, E. V plen na reaktionsnite idei i naturalizma. – In: Zmey sas zmeyovete i chovek s chovetsite: Yordan Valchev: izsledvaniya, materiali, spomeni. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“, 267-270. [Петров, Е. В плен на реакционните идеи и натурализма. – В: Змей със змейовете и човек с човеците: Йордан Вълчев: изследвания, материали, спомени. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 267-270].
- Radev 2005:** Radev, I. Yordan Valchev. Lichnost i delo. Vreme i savremennitsi. Veliko Tarnovo: Slovo. [Радев, И. Йордан Вълчев. Личност и дело. Време и съвременници. Велико Търново: Слово].
- Raynov 1953:** Raynov, B. Protiv izkustvoto na imperializma, Sofia: Nauka i izkustvo. [Райнов, Б. Против изкуството на империализма. София: Наука и изкуство].
- Valchev 2011:** Valchev, Y. Razkazi. Veliko Tarnovo: Slovo. [Вълчев, Й. Разкази. Велико Търново: Слово].
- Vasilev 2005:** Vasilev, S. Personalizat zakonodatel. Stilat na Yordan Valchev – portret ot natura ili literatura v literaturata. – In: Zmey sas zmeyovete i chovek s chovetsite: Yordan Valchev: izsledvaniya, materiali, spomeni. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“, 47-60. [Сава Василев. Персоналистът законодател. Стилът Йордан Вълчев – портрет от натура или литература в литературата. – В: Змей със змейовете и човек с човеците: Йордан Вълчев: изследвания, материали, спомени. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 47-60].
- Velkova-Gaydarzhieva 2005:** Gaydarzhieva-Velkova, A. Boevete na fronta i boevete v kritikata („Boeve“). – In: Zmey sas zmeyovete i chovek s chovetsite: Yordan Valchev: izsledvaniya, materiali, spomeni. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“, 27-34. [Велкова-Гайдаржиева, А. Боевете на фронта и боевете в критиката

- („Боеве“). – В: Змей със змейовете и човек с човеците: Йордан Вълчев: изследвания, материали, спомени. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 27-34].
- Vezhinov 2005:** Vezhinov, P. Voennite razkazi na edin mlad pisatel. – In: Zmey sas zmeyovete i chovek s chovetsite: Yordan Valchev: izsledvaniya, materiali, spomeni. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Sv. Kiril i Metodiŷ“, 265-266 [Вежинов, П. Военните разкази на един млад писател. – В: Змей със змейовете и човек с човеците: Йордан Вълчев: изследвания, материали, спомени. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 265-266].
- Yanev 2005:** Yanev, V. Sbornikat „Boeve” na Yordan Valchev (Osobenosti na retseptsiyata; retseptsiya na osobenostite). – In: Zmey sas zmeyovete i chovek s chovetsite: Yordan Valchev: izsledvaniya, materiali, spomeni. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Sv. Kiril i Metodiŷ“, 11-18. [Янев, В. Сборникът „Боеве“ на Йордан Вълчев (особености на рецепцията; рецепция на особеностите). – В: Змей със змейовете и човек с човеците: Йордан Вълчев: изследвания, материали, спомени. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 11-18].

„ДА СЕ ЗАВРЪЩАМ НЕ ОБИЧАМ...“ ИЛИ НЕПОСИЛЕН ОПИТ ЗА АПОЛОГИЯ НА (ЗА)ВРЪЩАНЕТО¹

Хюсеин Мевсим

„I DON'T LIKE COMING BACK...“: AN IMPOSSIBLE ATTEMPT
AT AN APOLOGIA ON RETURNING

Huusein Mevsim

***Abstract:** The famous poets Nazim Hikmet and Atanas Dalchev were born almost at the same time at the beginning of the last century and spent their early childhood in Thessaloniki - the second most important political, economic and spiritual centre of the Ottoman Empire. It is interesting that, after leaving, due to different circumstances, their hometown, both the Turkish and the Bulgarian poets never return to it. While Nazim Hikmet never mentions Thessaloniki in his poetry, Atanas Dalchev does so only once. The article is an attempt to find an answer to this question.*

***Key words:** Nazim Hikmet. Atanas Dalchev, Thessaloniki, return*

Драги читателю, усещам, че сега заораваш гънките на паметта си, за да изгладиш появилото се съмнение. Спести си лишния труд, тъй като изведеният в заглавието цитат „Да се завръщам не обичам...“ не е от Далчево стихотворение. В търсене на обяснение (и оправдание) чрез друг пример неволно стигам до велик негов събрат по перо, при това връстник и земляк. Изведеният цитат е от „Автобиография“ на Назъм Хикмет – внук по бащина линия на Мехмед Назъм паша (някогашен солунски валия) и полския граф Константин Борженски (гагаузин по произход, известен учен тюрколог, който забягва в Османската империя и, приемайки името Мустафа Джелиледдин паша, се издига до генерал). Назъм Хикмет е син на директора по печата Хикмет бей и на талантливата художничка, френска възпитаничка, Джелиле ханъм. Роден е само две години преди българчето Атанас. Въпросното стихотворение е написано на 1 септември 1961 г. в Източен Берлин, две години преди безвременната (но коя ли смърт е навременна?) кончина на големия поет, под напора на все по-отчетливото усещане зад гърба на смразяващия дъх на всекиму известната хрътка, след като преди това горчиво е признал, че *не е срамно да се плашиш / и да мислиш за смъртта*. Впрочем „Автобиография“ започва така:

¹ Фрагмент от сложената под печат книга на автора „Атанас Далчев и Истанбул“.

родих се през 1902
и повече не се завърнах в родния си град
да се завръщам не обичам (Nikmet 1984: 170).

Прекрасно, но защо един поет не обича, да, не обича да се завръща? И не къде да е, а в родния си град. Там, където възторжен е разтворил очи, проплакал. Добре, разбирам, че по ред обстоятелства от всякакво естество завръщането невинно е възможно, изправят се пречки непреодолими и препятствия, но поне да се връща.

Нима (за)връщането не е онзи бездънен, но светъл кладенец в поезията, въобще в изкуството, никога непресъхващ, както и детството, споменът и смъртта? И игнорирайки го, не се ли лишава доброволно от повече от благодатен дар?

Вие, Назъм йолдаш², който в същото стихотворение декларирате, че познавате *видовете разлъки*, че помните наизуст *имената на копнежите*, не изпитайте ли поне мъничко мъка от разлъката, не усетихте ли тръпката на копнежа по родния Селяник? Вие, който вселявате в строфите си едва ли не цялата земна география с континентите и океаните, с градовете и реките, с планините и долините? Вие, който само в цитираното стихотворение споменавате Алепо, Москва, Прага, Хавана, Берлин, Мадагаскар, защо поне до рождената си година не сложихте името на родния си град?

Не отричам, не дай си Боже пък да споря, че поезия и гурбет, поет и гурбет са синоними. Да, именно гурбет, който речниците услужливо, но неспособно обясняват като „чужди краища, чужбина“ (Dobrev (ed.) 2009: 510). Не заради благозвучието питам: може ли поет без гурбет? Нима човек не поема по най-трънливия си гурбет в мига на раждането, с поемането на първия дъх, с неминуемото напускане на майчината утроба? Първата раздяла, откъсване, разрушаване, разпадане на цялото, хайде да го изрека по-модно – разпадане на представата за цялото... И нима впоследствие целият ни живот не се превръща в усилие за възстановяване на това цяло, поне на представата за това цяло, за повторното свиване и сливане с майчината утроба, на събиране на разхвърлените в калта мъниста?

Нима вторият, не по-малко болезнен и разтърсващ гурбет не е напускането, откъсването, раздялата, отдалечаването от родното огнище, родната стряха, родния праг, родния дом, родното място, родния град, родината..., който също толкова обилно подхранва поетическите сетива?

² Йолдаш (тур.) – другар, другарю; препратка към непоклатимите комунистически убеждения на големия турски поет.

А (за)върщането в родната къща, прекрочването на родния праг не е ли опит и стремеж, колкото лъжовно и мимолетно да е всичко това, за възстановяване на цялото, за сливане на началото с края, за затварянето на неизбежния кръг, към което се стремим по усиления си земен път, за сливане с изконната си същност?

Не се ли затваря или най-малкото не се ли стеснява хоризонтът, не губи ли своя смисъл и красота, своите багри и аромат животът без това завръщане-върщане, без усилията и стремежите за завръщане-върщане в първоизвора на битието? Дори ако се абстрахираме от научното обяснение, което невинаги е утешително, нали в мохамеданството посещението на родния праг, на родния дом, преклонението пред родната стряха, бащиното огнище е равнозначно и равносилно на свято поклонение, на посещение на Мека? А завръщането на блудния син в християнството?

Назъм йолдаш, Вие, който пътувате чак до Мадагаскар за среща с африканските писатели, прелитате през океани и морета дори до островна Куба, превръщате Париж в свой заден двор, пресичате надлъж и нашир Европа, подлуден и изцяло покорен от Варна („Софра“ – вж. Ніkmet 1984: 146), където е невъзможно да заспите „от спомените, / дето в стаята нахлуват“ („Хотел „Бор“ – вж. Ніkmet 1984: 142), галите с пламнали ръце преминаващия пред Варна към Босфора параход и Ви „изгарят пръстите“ („Параход“ – вж. вж. Ніkmet 1984: 139), възпявате ухаещата на липи София („От София“ – вж. вж. Ніkmet 1984: 137)³, стигате дори до Крумовград през невъзможните серпентини... Защо поне тогава не помолихте да Ви изкачат на Маказа, за да погледнете към губещите се в морната синева предели на Селяник? Защо не намерихте някакъв повод и мъничко време да погледнете родния си град през назъбеното Беяз куле или отгоре през Йеди куле? Толкова ли хатър няма родният Солун? Прелитайки от Москва над Балканите и Гърция, обикаляйки „големия свят“, защо не му изпратихте скромнен селян през люка на самолета?

Бай Атанасе, защо не намерихте време да отскокнете до Солун? Дори няма и час полет от София, а с автобус – няколко часа. Разбирам преплетената сложност на времето – не климатично, а още по-малко философско, но отношенията със съседна Гърция са имали, макар и краткотрайни, светли периоди на възход и разведряване през онези години. Най-простото и лесното – защо не сте се включили поне веднъж

³ „На липи ухае родният ти град...“ – пише поетът, чиято съпруга, Мюневвер Андач, е родена в София.

на екскурзия – благовиден предлог все можеше да се намери, не сте потеглили на юг, покрай пенлива Струма?

Назъм йолдаш, Вие, който декларирате, че не обичате да се завръщате и нито веднъж не упоменавате в строфите си Селяник, а в доброволното си изгнание завещавате:

моля ви, вземете
тялото ми в Анадол
и там покрай едно селце ме погребете –
а расне ли над мен чинарът южен,
дори и камък няма да е нужен,
(„Завещание“ – вж. Ніkmet 1984: 111)

завещание, което и досега не е изпълнено и спите вечния си сън в хладните покои на Новодевичье кладбище в Москва...

Бай Атанасе, Вие, който споменавате само един-единствен път Солун в поезията си, в изповедта си пред родината – една от най-жестоките в своята честност въобще в световната поезия – декларирате, че никога не сте я избрали на земята и я обичате *само за това, че си родина моя...*

Не географското и топографското място, конкретната точка на физическото появяване на този свят, не родното село, махала, квартал, градче, град, не строго определен топос с още по-строго зафиксирани координати, а родният предел, шир, родната културна и духовна територия ли е била по-важна и определяща за вас?

Защо да не потърсим други примери, подобни съдби? (За)връщат ли се, поне минават ли през родното си място, макар и останало в друг балкански държавен предел?

Неджати Джумалъ, големият турски писател, поет и драматург от републиканския период, роден в Джума, до Флорина, административно спадащ към Битоля, изселил се в Урла, до Смирна (Измир), естествено, не помни нищо от детството си, прекъснато на две години, но с прилежна надлежност записва всичко, което родителите му носталгично разказват за изгубеното родно място, води прецизно бележки, записва спомените им за Македония, за живота в родината, разкази за Флорина и околността, за семейството, за рода, бита, времето, после няколко пъти намира начини и поводи да посети родния си предел, допълва представата си и използва този материал в „Македония, 1900“, както и в редица други свои разкази, които впоследствие се пренасят и на екрана.

Поетът нобелист Георгиос Сеферис (дипломатът от кариерата Георгос Сефериадис), роден в античния град Клазомене, до Урла, недалече от Измир, в самото начало на миналия век, който 14-годишен, в

навечерието на Голямата война се изселва през Париж в Атина. През 1950 г. встъпва на дипломатическа служба в Анкара и при първа възможност се завръща, връща в Урла, където е прекарвал летата и в Измир, където прекарвал зимите на детството си. Да не говоря за това, че си води лиричен душевен дневник по време на това завръщане в родния си предел, за да изпита горчилката от настъпилата неизбежна промяна в родния град: „и се стараеш да настигнеш отминалите години / с надеждата отново да ги намериш“.

Пертев Наили Боратав, световноизвестният турски изследовател на фолклора, установил се в Париж от 1952 г., след като е подложен на политическо гонение в родината си, в края на живота си се (за)връща в родния Златоград, в онова Даръдере, в което се ражда през 1907 г. като син на османски административен служител, да речем – каймакамин, живял е съвсем малко, броени месеци, няма спомен, но желае да изгради памет за населеното място, чието име фигурира в паспорта на сърцето му, в което е хвърлена пъпната му връв. Изминава изнурителния път от Летище „София“ до Кърджали, с частна кола преминава през планинските пътища, спиран, свалян и проверяван на всяка крачка за легитимация и паспортен контрол, за открит лист за втора гранична зона („Брей, че се не видяло! Масит професор турчин от Сорбоната тръгнал да види родното си място. И от какъв зор? Има нещо гнило в тази работа“.), но в края на краищата вижда възделеното Даръдере, подишва примесения с рудничен прах въздух в долината на *тясната река*, където поема първия си дъх, прекосява го надлъж – нашир няма какво да се прекоси, от начало до край..., присяда на една от пейките в сенките на върбите край рекичката (неслучайно Върбица, Съютлю), която се лее тихо и лежерно, вижда рибките, които се стрелкат в тъмните от сенките вировете, а когато повдига очи, забелязва наоколо съмнителни лица, които изпоплашено следят всяко негово движение. И се завръща. Като поклонник.

Зла мащеха ли е родният Солун за Назъм Хикмет – внук на паша, първороден син на мюдюр, и Атанас Далчев – второроден син на учител, адвокат и депутат, след като единият нито веднъж, а другият – един-единствен път го споменава; след като повече не се (за)връщат, а и липсва всякакво афиширано желание за това?

Проява на чисто градско съзнание, отърсило се от патриархалната нагласа за роден праг, родна стряха и възвисило се до абстрактните

очертания на родния културен и духовен предел? А може би за това, че твърде малки го напускат, както и в случая с Никола Фурнаджиев⁴?

„Мигар *роякът спомени свещени* за всеки поет не е онази абстрактна субстанция, която го свързва с дадено място, пъпната връв, която го привързва?“, се терзая аз.

„Това са поети с космополитна сетивност...“, вероятно ще се опитат да ми опонират мастити литературни историци, но аз бързам да им възразя: какъв ти космополитизъм, какъв ти космополитичен дух, моля ви се, в и върху тези остро назъбени Балкани? Космополитизъм и Балкани. Никак не ми се връзват тези две думи.

Преди да се оплета безнадеждно в спора, бързам да извадя на масата най-силната си карта: нима и двамата не сте родени и не населявате географията на възвръщеница Одисей? Да, същият Одисей, който преодолява опасни премеждия, прескача сцили и харибди, повръща цирцеевите нощи, лотофагите, Калипсо, спуска се в долния свят..., в името на завръщането в родната Итака. Дори ако човек се изкачи на една от бойниците на „Седемте кули“ и се повдигне леко на пръсти, спокойно може да види сините предели на маршрута на изнурения моряк към скалистия остров и Пенелопа, макар и вече изпосталяла.

Или неспоменаването, незавръщането, невръщането е начин ако не за скриване, то поне за притъпяване на болката по изгубеното родно място? Завита в мека пелена, нека да кротува раната под своята кора, необезпокоявана. Всяко споменаване, завръщане, връщане ще бъде равнозначно да се бръкне в нея, още повече ще закърви. (Впрочем с избухването на Балканската война през есента на 1912 г. семейство Далчеви се завръща в Солун, но военната ситуация в неспокойните балкански предели, а и в самия град, толкова бързо, рязко и непредвидимо се изменя, че скоро, с избухването на Междусъюзническата война бащата е принуден да се оттегли с българската войска в София, а останалите членове на семейството се преместват в Дедеагач, където Атанас завършва първоначално училище. След няколко месеца в егейското градче пристига и бащата Христо Далчев. А след като през 1914 г. родната къща в Солун изгаря или е изгорена, семейството завинаги се преселва в българската столица.)

Когато в едно изложение въпросите, които пишешият си задава, превишават значително отговорите, това е най-малкото показател, че то

⁴ „Нямам никакви спомени от този град, не помня и родната си къща, тя не живее с никаква конкретна представа в съзнанието ми“, споделя поетът пред Любен Георгиев (Razsvetnikov, Karaliychev, Furnadzhiev 1976: 851).

е непосилно за автора си, надхвърля скромните му възможности, оставяйки го превит под тежестта. Признавам си, темата се оказва непосилна за мен, читателю скъпи, поради което ще оставя този тежък камък край пътя, по който съм поел, но съвестта ми е чиста, защото още в началото те предупредих, че не ти обещавам насищане на глада.

За утеха ще завърша с цитат от (везде)същия Назъм, при това от останалото недовършено последно стихотворение от 2 май 1963 г., чиято останала без точка последна строфа гласи:

Добре е, че обикнах да се връщам (Nikmet 1984: 182)

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Nikmet 1984:** Nikmet, N. Izbrani proizvedeniya v chetiri toma. Tom 1: Lirika. Drami. Sofia: Narodna kultura. [Хикмет, Н. Избрани произведения в четири тома. Том 1: Лирика, Драми. София: Народна култура].
- Dobrev (ed.) 2009:** Dobrev, I. (ed.) Akademichen tursko-balgarski rechnik. Sofia: Riva. [Добрев, И. (ред.) Академичен турско-български речник. София: Рива].
- Raztsvetnikov, Karaliychev, Furnadzhiev 1976:** Asen Raztsvetnikov, Angel Karaliychev i Nikola Furnadzhiev – v spomenite na savremennitsite si. Sofia: Balgarski pisatel. [Асен Разцветников, Ангел Каралийчев и Никола Фурнаджиев – в спомените на съвременниците си. София: Български писател].

КУЛТУРНА ИДЕНТИЧНОСТ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ЕКСПЕРИМЕНТА

Фийдес Бергман

CULTURAL IDENTITY THROUGH THE PRISM OF EXPERIMENT

Fiydes Bergman

***Abstract:** In an era of globalisation, cultural diversity and cultural identity have become more and more relevant. The following text is aiming at experimentally presenting the idea of cultural identity showing the dimensions of identity problems in our time. The excerpts cited from the surveys represent the views of the interviewees expressing their personal attitudes towards identity in the context of building group, cultural and individual identities.*

***Key words:** culture, national identity, national diversity, cultural identity, sense of belonging*

В епохата на глобализация културното многообразие е едно от предизвикателствата, що се отнася до естественото, безконфликтно и безпроблемно общуване в различни интеркултурни среди, а колоритността в една общност е възможност за обогатяване на собственото културно пространство. Глобализацията, от своя страна, подпомага и улеснява въвеждането на нови технологии, поощрява мобилността в човешкия живот, а изключително интензивната мобилност на хората е една от причините за дехомогенизацията в съвременните общества и води до увеличаване на културното, религиозното и етническото разнообразие, до доминиращ плурализъм, до мултикултурализъм.

Като антитеза на глобалния, мултикултурен модел в европейските общества обаче все повече се усеща явната тенденция към политически национализъм, не само в различни европейски държави, но и в световен мащаб. Желанието за самосъхранение, породено от миграционните процеси, от атентатите в Ню Йорк от 11.09.2001, както и от последвалите терористични атаки в Париж, Мадрид, Лондон и други европейски столици, засилено от бежанската криза през 2015 г., има явен националистически привкус, подклажда страх и изостря негативизма спрямо чуждостта. Това води до стигматизиране, капсулиране на определени общности, до засилване на явления като расизъм и ксенофобия. В настоящия политически контекст национално-самобитната идентичност силно се противопоставя на културното разнообразие като контрапункт на глобалния, мултикултурен модел, а

тенденциите за самосъхранение на собствената културна идентичност се обуславят от желанието за избягване на унификацията. „Тази актуална картина в Европа и света прави още по-наложителна задачата на образователните институти за въвеждане на задължителни дисциплини и предмети от сферата на интеркултурната комуникация, социологията и психологията на межкултурното общуване“ (Boysheva 2020: 5).

Целта на настоящото изложение е да се представи в експериментален план въпросът за културната идентичност, да се покажат съвременните измерения на проблема за идентичността. Цитираните откъси от проведените анкети представят възгледите на респондентите с цел да подчертаят тяхното лично отношение към концепта *идентичност*.

Живея и работя в Германия. Във всекидневието си постоянно се сблъсквам с темата за чуждостта, културата, културната принадлежност и съм заобиколена от хора, идващи от различни културни среди. Експериментът, който е визиран в заглавието, е част от изследване, което провеждам на основата на анкетиране, в което участват представители на различни културни общности. Засяга се въпросът за тяхното самоидентифициране. Наред с анализа на анкетите споделям и личен житейски опит, отговаряйки на въпросите: *Кой съм аз?, Кои сме ние?, Към коя култура принадлежа?, Каква е моята културна идентичност?, Възможна ли е принадлежността към два етноса, към две култури?* Темата за културната принадлежност не е нова, но е актуална и привлича вниманието на изследователи от различни области на науката, а „културната идентичност е понятие с почти неограничен капацитет на възможности за определяне“ (Kuyumdzhieva 2007).

За понятието **култура** съществуват редица определения. Както е известно, думата *култура* произлиза от лат. *cultura* и означава „обработване, поддържане, обслужване, земеделие“. Тя, от своя страна, идва от думата *colore* – „грижа (се), обучавам, култивирам (земя)“. Но поради своята многозначност понятието **култура** не може лесно (неамбивалентно) да бъде дефинирано. Най-вече поради факта, че от него произлизат думи като *култ*, *култус*, *колония*, които имат много различен смисъл и означават „преклонение към нещо, почитание (култ)“, респ. грижа за полето, добитъка или територия под чужд политически, икономически и географски контрол. Накратко, понятието за **култура** не може да бъде разглеждано и реципирано еднозначно и едностранно.

По време на Световната конференция за културните политики в Мексико през 1982 г. ЮНЕСКО предлага следното определение за културата:

съвкупност от отличителни духовни, материални, интелектуални и емоционални черти на дадено общество или обществена група, тя обхваща, освен изкуството и литературата, начина на живот, формите на съжителство, ценностните системи, традициите и вярванията (Zhamba 2005: 25).

В книгата си „Ерос и култура“ австрийският психоаналитик Зигмунд Фройд дефинира културата така:

...думата култура характеризира цялата сума от успехи и начинания, с които човешкият род се е отдалечил от животинските ни предшественици, и която служи на две цели: за защита на хората от природата и за регулиране на човешките взаимоотношения (Bogomilova 2009).

Основен постулат в антропологията е, че осмислянето на Аза и на културата, към която той принадлежи, е единствено възможно през призмата на познанието за Другия. В унисон с този постулат ксенологията разглежда „своето“ като резултат от креативната среща с другостта (чуждостта). От гледна точка на ксенологията понятието *култура*, използвано в неговия широк смисъл, „обхваща всички сфери на живота и включва материалните и нематериалните (духовните) ценности, създадени от дадена общност в течение на нейното историческо и цивилизационно развитие“ (Boysheva 2013: 9). А културното развитие е динамичен процес, но относително самостоен, тъй като в диахронен и синхронен план културите си взаимодействат и не съществуват изолирани една от друга.

Отново според ксенологията културата не е генетично заложена, а „е съвкупност от знания, умения, поведения, които се усвояват в процеса на осъзнаване на собствените културни особености. От своя страна, самият процес на осъзнаване на принадлежността към една културна общност се нарича инкултурация (от лат. „влизване в“)“ (Boysheva 2013: 9). Под културна общност обаче не се разбира териториално, а по-скоро историческо определено общество. При все това процесът на осъзнаване не може да бъде осъществен, без да се осъзнае разликата между свое и чуждо, без да се дефинира и без да се изгради представата за своето и чуждото. Това е особено важно, тъй като **в зависимост от културния контекст**, в който един индивид или група се развиват, **се оформя неговата идентичност**. „Структурирането на идентичността е активен и креативен процес в хода на инкултурацията“ (Boysheva 2013: 9). За да се изгради една идентичност, трябва да е осъществен процесът на осъзнаване за принадлежност към една или повече общности (субкултури).

Понятието *идентичност* също е сложно и противоречиво, то произлиза от латинското прилагателно *idem* и означава „същия“, а *identitas* означава „еднаквост, сходство, прилика, единство“. Макар терминът *идентичност* да има определено място в нашия всекидневен говор, той често е дифузен и нелесно определим. В действителност различни социални науки правят опити да опишат и да определят значението му. Ерик Ериксон е този, който въвежда понятието *идентичност* в социалния анализ и допринася за неговото разпространение в обществения дискурс. Някои изследователи смятат, че идентичността е колективен феномен. Други, повлияни от Ериксон, я схващат като ядро на колективния „аз“ или като основно състояние на социалния организъм, което е необходимо да се поддържа и съхранява. Една друга интерпретация на понятието е, че идентичността е случаен продукт на многобройни и конкуриращи се дискурси, подчертаващ нестабилната и променлива природа на съвременния „аз“ (Ророва 2011: 27-28).

Проведеното за целта на изследването анкетно проучване обхваща около 20 респонденти – български и немски граждани, живеещи в Германия и в България. Част от анкетираните са от чужд произход, т.е. с мигрантско потекло. Какво показват проведените анкети с представители на различни култури в контекста самоидентификация?

Независимо от техния пол и възраст анкетираните германци асоциират с думата **култура** разнообразни ракурси: традицията, миналото, историята, правата и задълженията, нормите, морала, етиката, политиката, добродетелите, ценностите, мисленето и възгледите, характеристиките на немската националност (*typisch Deutsch*), общия начин на живот, езика, комуникацията, обичаите, навиците и привичките, начина на поведение, начина на обличане, накратко идентичността на индивида и общността.

За мъжката част от анкетираните лица културата означава предимно родина, обществени норми, постижения, завоевания, създаването на материални и духовни ценности, произход, писани и неписани норми за съвместен живот в отделна страна, регион, както и политически конфликти, възникнали в контекста на културното многообразие. Не на последно място правенето, варенето и пиенето на бира (особено в немското културно пространство), както и начинът на хранене, типичната за регионите храна са част от тяхната култура. Жените свързват с културата, наред с горепосочените асоциации, предимно социалните структури, явления като благотворителност, грижа за хората.

За анкетираните германци е важно културата да създава и да оставя траен отпечатък както в личния живот на всеки един, така и в рамките на обществените отношения в отделните региони (провинции). За голяма част от тях разбирането за култура е равностойно на „разбирането за ценностите“ във времето и пространството, както посочва един от анкетираните: „Културата е това, което сме били, това, което сме, и това, което ще бъдем“ (Себастиан Ш.).

В тесния смисъл на думата всички анкетирани германци без изключение свързват думата култура с театъра, културните прояви, музиката, операта, филмите, литературата, приказките, архитектурата и изобретенията.

Общото между германците и чужденците, живеещи в Германия, е асоциирането на културата с театъра, музиката, танците, накратко с изкуството и езика. Интересно е да се отбележи, че т. нар. емигранти, независимо от изходната им родина, имат подобна представа за културата. За тях особено важни са националността, начинът на мислене и живеене, фолклорът, хигиената, възпитанието, образованието, обществото, промените, пътуванията, паметниците и другите страни по света.

От получените отговори на респондентите става ясно, че независимо от многозначността и различните дефиниции на думата, понятието култура може да бъде разглеждано като съвкупност от човешките постижения в изкуството, науката и образованието, като „комплекс от ценности (материални и нематериални)“, правила, умения, като емоционално и интелектуално развитие на една общност, на една страна. Културата може да означава всичко онова, което човек сам създава, изгражда и твори. Като културни постижения могат да бъдат посочени постижения в най-разнородни области: в техниката, в земеделието, в гастрономията или в изкуството, в строителството, но също така в областта на новите медии, в развитието на езика, на морала, в религията, в правото, в икономиката и в науките.

Културата не е статична даденост. Тя се корени в историята и се развива във времето. Културите преживяват приливи и отливи, движени както от вътрешни, така и от външни сили, които могат да бъдат хармонични и доброволно приети или наложени с насилие, господство и власт. Пример за това е колониалната политика.

Една култура дава доказателства за особена виталност, ако е способна да съхранява собствената си идентичност, интегрирайки промяната. Понятието за култура може да обединява, да разделя и категоризира. Във връзка с това е интересно да се отбележи, че

анкетираните лица срещаша трудности да отговорят ясно и точно на въпроса каква е тяхната културна идентичност. Най-лесно беше това за анкетираните гърци поради факта, че те са сравнително добре приети в немското общество. Въпреки обтегнатите отношения, породени от финансовата криза преди години, гърците в Германия пазят, поддържат и се гордеят със своята идентичност. Дори и да имат германско гражданство, те не само се чувстват, но и се гордеят с това, че са гърци.

Анкетираните италианци посочват едва на второ място принадлежността си към италианската култура. Много по-важна за тях е принадлежността им към един регион – например Неапол (неаполитанци), Сицилия (сицилианци), Флоренция (флорентинци): „Аз съм италианка, но от северна Италия, т.е. от истинските италианци. Другите не са истински...“ (Елена Б.).

Немският паспорт е необходимо средство за улеснение на живота в Германия, но не за идентификация със страната. Това, че всяка година хиляди германци прекарват годишната си отпуска в Италия, и фактът, че италианската храна е много предпочитана и консумирана в Германия, може да обясни обстоятелството, че италианците са най-толерантата етническа група.

Подобни резултати дават и отговорите на интервюираните германци. Първоначално те посочват региона, в който са израснали, след това федералната провинция и едва на трето място се споменава държавата Германия: „Аз съм от Франкония, средна Франкония, която е част от Бавария. Но аз в никакъв случай не съм баварец! За мен е по-важно да спомена, че съм от Нюрнберг, отколкото че съм германец“ (Стефан Ш.). Доскоро националната принадлежност на германците не бе източник на особена гордост поради добре известни исторически причини и въпреки икономическото чудо в Германия след Втората световна война (Made in Germany бе и остава марка за качество). Едва Световното първенство през 2006 г. в Германия стана поводът по улиците на Берлин да се вее националното знаме, което от своя страна искрено възмути редица еврейски организации. Това лесно може да се обясни с немската история и с представата на германците, че откритото споменаване на принадлежността към немската нация може да бъде погрешно интерпретирано с прекомерното чувство за национализъм или патриотизъм. Силно изразен е все още рефлексът за дистанцираност от годините на националсоциализма. Въпреки това всички запитани под една или друга форма с гордост заявяват, че са част от немската култура и че са наследници на Гьоте, Шилер и Мартин Лутер: „Wir sind aus dem

Land der Dichter und Denker“ (Тило Б.) („Ние сме от страната на поетите и мислителите” – преводът мой – Ф. Б.).

Под културна идентичност може да се разбира принадлежността на един индивид към една социална група. Културната идентичност е и представата за различието в сравнение с другите култури, с други обществени или социални групи на основата на езика, религията, националността, образа за света, нравите и обичаите. Тъй като изграждането на идентичността е дълъг процес на осмисляне, анализиране и смесване на своето с чуждото, то е силно повлияно от емоциите, от чувствата.

Въпреки различните тълкувания на понятието *идентичност* съществува един основен консенсус, че идентичността не е естествена природна даденост, а дълъг процес, който съзнателно или несъзнателно е повлиян от различни фактори. Този процес приключва едва с физическата смърт, а резултатът от него често е нестабилен. Особено в кризисни ситуации често се поставя въпросът за принадлежността и идентичността, тъй като се засилва чувството за дезориентираност, несигурност в себе си и в своята позиция. Идентичността означава да намерим начин да се ориентираме, да открием собствената си позиция във всекидневието, в неподправената среда и въобще в света. Определянето на идентичността зависи както от представата за собственото, така и от представата за чуждото, за това, което е извън нас. Всяко „аз съм...“ съдържа някаква разлика или разграничаване от „другите“, представя уникалността на всеки един човек, неговите особености. Следващите примери от анкетите демонстрират точно тези твърдения.

Идентичност за мен означава – това съм Аз. Когато човек достатъчно добре е опознал себе си и знае от какво има нужда, за да бъде себе си и съответно как да го постигне, уповавайки се само на своите собствени сили. Знаейки какво може и какво не, той си поставя правилни цели и развива своето Аз или своето Его, подхранвайки го с малки и големи успехи (С. Халилова).

Идентичността за мен означава това, което ме отличава от другите, това, което научих до моята десетгодишна възраст, младежките ми години, моето семейство, моята професия и целия придобит опит (Бернхард Б.).

Идентичността е самоопределянето на даден индивид или осъзнатото отъждествяване на човека със самия себе си независимо от всички промени, които съпътстват живота му (вътре в него и в заобикалящата го среда...). Стремя се към идентификация с моята

личност, моята индивидуалност, знания и умения. В различните периоди от живота ми се е случвало да споделям различна групов идентичност или да се идентифицирам с определени личности и/или сфери на моя живот (съпруг, дете, работа, училище и т.н.) (А. Стоева).

Идентичността е процес на развитие, траещ практически до края на човешкия живот. Тя е това, което ни прави различни в сравнение с други лица. „Идентичността е чувството за самия себе си на един индивид или на една група“ (Zhamba 2005: 25). Идентичността е резултат от съзнанието за себе си, от чувството, че представляваш индивидуална или колективна същност, чиито особени характеристики са в основата на разграничаването на „аз“ от „другия“, на „ние“ от „те“. Поради това тя често се свързва със спецификата, с единичността.

Със създаването на националните държави през XVIII, XIX и XX век неминуемо се формулира и понятието **националната идентичност**. В процеса на формирането на националната идентичност е важно както териториалното разграничаване, демаркиране, така и правната разлика между населението на собствената държава и тази на другите държави. Централна роля в този процес играе развитието на „ние-чувство“, което се установява чрез препратки към общ език, религия, история или пребиваване на обща територия. Не на последно място се явява принадлежността към определена държава. Тя е ясно регламентирана с национални документи за самоличност. Паспортът става доказателство за гражданство и следователно официална принадлежност. Но насърчаването на националната идентичност не се ограничава единствено до „определянето“ на гражданството. Стремещт е да се създаде „национална култура“ (колкото и спорно да е това понятие поради факта на регионалното многообразие), която да представи хората на една държава като културна общност. Формирането на „ние-чувство“ е важно за разграничаването от другостта и в същото време то засилва лоялността към собствената страна. Два примера от анкетите сочат точно това:

Аз се идентифицирам с моята родина, с моя майчин език, с моята религия и не на последно място с това, че съм германка, т.е. с всичко онова, което ни се преподаваше в училище. ... Никога не бих успяла да живея в друга държава... (Мануела Щ.).

Аз бях деветнадесетгодишен, едва изчаках да завърша военната си служба, за да си подам документите за виза. За мен не беше важна страната, а фактът, че мога да емигрирам. Войната, мизерията, гладът и моето семейство бяха причините за моето желание да

напусна Германия. Няколко месеца по-късно вече бях в Австралия и за кратко време успях да си намеря работа. Моят английски включваше само няколко думи, а изреченията ми бяха много елементарни. Но едно от тях ми помогна най-много: „I'm from Germany“. То ми отвори много врати, а това, че бях германец, беше гаранцията, че съм работлив, дисциплиниран, точен и усърден. Преди това аз никога не съм осъзнавал моята принадлежност, но в Австралия започнах да се гордея, че съм германец и че съм част от тази страна... Години по-късно това бе причината да не приема австралийско гражданство. Това щеше де е предателство към моята родина (Михаел С.).

Гражданството е особено доминираща форма на колективна идентичност. На нито една нация не могат да бъдат приписани естествени природни качества, въпреки че много народи разчитат на митове за произход, които се стремят да подкрепят общото им потекло и неотлъчна, особена привързаност към територията, в която съответната страна е възникнала (пример: гордостта на българите, че са наследници на културата на траките). Термините *нация* и *националност* често се разбират като обща религия, култура или език. В науката обаче се подчертава значението на „имагинерната общност“ като конструкция, служеща за съхраняване на политическата система и най-вече на волята за принадлежност към общността. Един от най-лесните начини да се заздравя идеята за нация е съсредоточаването върху това „какво не е нация“. За тази цел например се противопоставя „ние-групата“ на „групата на другите“, която заплашва „собствената идентичност“.

Идентифицирането със собствената националност и култура има голямо значение за голям брой хора и не губи своята актуалност в контекста на миграцията. Напротив, терминът *диаспора*¹, използван първоначално за хора с една и съща религиозна принадлежност, в днешно време обозначава и хора с еднаква етническа или национална принадлежност. Хората, принадлежащи към такава диаспора, поддържат връзките с родината си, с културата и националната общност и по този начин укрепват тази част от своята идентичност. Пример за това е и следващият отговор на анкетата:

Миналата година навърших 80 г. През 1960 г. заедно с първия ми съпруг се преместихме от Райнланд в Бавария, по-точно в Нюрнберг. Въпреки че са минали толкова много години, аз все още

¹ Диаспора (от гр.: *διασπορά* – разпръскване, разсейване) е термин, означаващ *обособена етническа общност*, живееща постоянно извън историческата си родина.

поддържам връзка с моите приятели и се прибирам поне няколко пъти в годината в моята родина. Това за мен е Райнланд (Ханелоре К.).

Идентичността често се изразява в принадлежността към определена група или групи, поради което се определя като **колективна идентичност**. Колективните идентичности се формират, когато много хора се чувстват свързани поради споделяната принадлежност към дадена група. В своята среда едно дете научава груповото разграничение, т.е. към кои то принадлежи и от кои трябва да се дистанцира. Различията според социалния статус, цвета на кожата, религията, националността и много други се предават на детето чрез средата, в която то израства, т.е. в процеса на инкултурация. Някои субкултури като напр. принадлежността към културни, спортни или други клубове, дружества, организации се насърчават съзнателно или несъзнателно. Ако същото дете е отгледано в различна среда, принадлежността към други групи би могла да стане релевантна и на въпроса, свързан с неговата идентичност, то вероятно ще отговори по различен начин:

Типични за моя край са честванията на т.нар. карнавал. Аз обичам да танцувам, да се маскирам, да пея и да празнувам. Това е типично за нас от Райнланд. Тази традиция аз продължих и тук, в Нюрнберг и се опитах да я предам на моите дъщери. Но те израснаха във Франкония и изобщо не обичат карнавалните шествия, напротив, дори се срамуват, че аз на моята възраст все още се разхождам маскирана по време на карнавала (Ханелоре К.).

В зависимост от ситуацията във всекидневието на идентичността се приписват различни черти. Следователно тя е сложен феномен и не може да бъде сведена до един определен аспект. Съответно не винаги може да бъде отговорено веднага с „Аз съм...“. В зависимост от контекста аз съм европеец, германец, от Нюрнберг, хоби музикант и вярващ християнин/-ка. Всеки човек обединява в себе си много различни принадлежности, които, в зависимост от ситуацията и контекста, запазват своята важност и значение или биват маргинализирани:

За мен е по-важно да се чувствам свободен, разбран, щастлив и недискриминиран. Но дали съм само германец, или само българин, или българин от турски произход, за мен не е от значение, това е само една формалност... В днешно време никой не може да е само едното или само другото (Ервин К.).

Освен това важни събития като миграция, политически конфликти и пр. могат да имат значително влияние върху културната принадлежност. На преден план може да се появи религиозната,

етническата или националната принадлежност, както това се случва например след конфликтите в бивша Югославия и след войната в Косово (Stanišić 2019: 11-17).

Често се твърди, че съвременното общество е индивидуалистично общество, в чийто център стои самореализацията на отделния човек. За разлика от „традиционното общество“ със статични роли и правила, в „съвременното общество“ могат да бъдат открити различните идентичности. Свободата да се води индивидуален начин на живот показва различните „лица“ на идентичността. Това понякога затруднява намирането на собствената идентичност и може да предизвика желанието за ясни насоки, например в рамките на отявлено националистическа политика, като ясна религиозна принадлежност или в обсега на различни младежки групи с ясни правила, накратко всяка субкултура добавя по нещо към сложния комплекс *идентичност*:

Ние в Южен Тирол говорим немски и италиански. На въпроса дали се чувствам италианец, германец или австриец аз не мога да отговоря. Но това, което със сигурност мога да кажа, е, че напълно се идентифицирам с Южен Тирол. В Меран, където живея, има явно разграничение между немскоговорящите и италианците. Ние си имаме собствени младежки, футболни и религиозни групи (Томас С.).

За себе си мога да кажа, че съм смесица от две култури. Моят дядо е италианец, а баба ми по майчина линия е потомка на много стара южнотиролска фамилия. За мен това не е проблем, но от разказаните ми семейни истории знам, че това невинаги е било лесно и безпроблемно, защото разпространено мнение е, че италианците не са истински тиролци (Натан М.).

Понятието *колективна идентичност* често се използва в следния смисъл: на самия колектив се приписват определени качества, т.е. предполага се, че всички членове на този колектив споделят една и съща идентичност. Това означава, че се обединяват предполагаеми типични черти и се формират стереотипи. Във всекидневието си ние лекомислено причисляваме различни хора към групи и им приписваме колективни характеристики или действия: „българите са мързеливи, респ. трудолюбиви, гостоприемни...“, „циганите са крадливи...“, „чужденците не желаят да се интегрират и искат само да се докопат до парите ни...“ и т.н. Следващите примери са показателни в това отношение.

Моят внук става рано и ходи всеки ден на работа, а съседите му руснаци спят до обяд, след като са пирували цяла нощ. Връщайки се вкъщи, той винаги ги вижда седнали на пейките. Руснаците вечно

пият или спят, но не ходят на работа. Те са мързеливи и получават само социални помощи (Ханелоре К.).

Ние германците се решаваме да си родим само по едно дете, защото желяем да му предоставим добро образование и бъдеще. Чужденците се размножават както им падне, защото получават пари от социалните помощи и имат време. За това един ден ние ще изчезнем като нация (Бернхард Б.).

Идентичността се „използва“ понякога с цел политизиране – както да се разграничим от другостта, така и за да укрепим своето. От една страна, това позволява мобилизиране на големи групи, които се инструментализират в конфликтни ситуации. От друга страна, то служи за дискриминиране на неприлежащите към другата група. Актуален пример за това е поредният конфликт между афроамериканците и т.нар. бяла раса, породен от полицейското насилие в Америка. В европейските страни политическите партии мобилизират своите гласоподаватели, като твърдят, че представляват „народа“, напр. партията *Alternative für Deutschland (AfD)*² в Германия или *Front National (Nationale Front, FN)*³ във Франция. Такива обобщения могат да бъдат важни за постигането на общи цели, но те не представят напълно действителността, тъй като нуждите и интересите в рамките на една група могат да бъдат много различни.

Идентификацията с група често е резултат от образователен ценз и външни ограничения. Изоставянето на предишната идентичност може да бъде акт на еманципация. Целта на тази еманципация не е изолация, а припознаването на идентичности, формирали се в чужбина например – тук съзнателно употребяваме понятието в множествено число, защото индивидът винаги впълщава няколко припокриващи се принадлежности към дадени субкултурни групи: например като човек, като европеец, като интелектуалец и т.н.

Тука (в Германия) на последния ми изпит по педагогическа правоспособност (*beim Schulamt*) комисията беше възхитена от мен, ... а в България – не мога да забравя г-жа Даскалова с нейните кафяви дълги цигари, на изпита по фонетика, когато ми каза: „Много добре говорите български език и упражнението Ви е без грешка, ама как се казвахте Ви ... хм, Севгинар, аз не мога да Ви пиша повече от три“. Българите за още петстотин години няма да преодолеят своята ксенофобия и всички стереотипи, които имат по отношение на

² Алтернатива за Германия е дясна политическа партия в Германия.

³ Национален фронт, а от 1 юни 2018 г. е преименуван в Национален съюз.

Фийдес Бергман. Културна идентичност...

другите. В много ситуации съм се чувствала чужда, но парадоксалното е, че тук, в страна, където не съм родена и израснала, се чувствам на място и по-добре, отколкото в България. Тука съм по-свободна, развивам се както си искам, и никога не ми казва, че начинът, по който мисля и действам, не е правилен. Точно обратното – дори е много правилен! (С. Халилова).

В заключение може да се констатира, че когато личността се променя, повлияна отвън, съществените критерии за идентификация също се променят. В кризисни ситуации груповата и индивидуалната културна идентичност могат да изиграят ролята на стабилизатор, за да се избегне физическата и психическата изолираност.

Културната идентичност като вид социална идентичност е степента, до която индивидите разглеждат себе си като представители на дадена култура (Popova 2011: 27-28). Тя представлява, от една страна, колективно самопознание на дадена група, включва споделените от нея ценности, вярвания и ежедневни модели на поведение и дава отговор на въпроса „Кой съм аз като член на моята група по отношение на други групи?“ (Jameson 2007: 199). От друга страна, културната идентичност е фундаментален символ в живота на почти всеки един човек, ориентир за универсалните проблеми като религията, етиката и др.: „Аз съм вярваща и за мен религията е част от моята идентичност. Тя винаги ми е помагала в трудни моменти и житейски проблеми“ (Ханелоре К.).

Културната идентичност е многопластово образование, съдържащо както компоненти на групово ниво (вярвания, нагласи и ценности, специфични за една група), така и приоритети на индивидуално ниво (интереси, пристрастия). Културната идентичност съдържа неминуемо историчност, тъй като се формира чрез предаването на ценности от поколение на поколение. За разлика от нея социалната идентичност се свързва с конкретен момент във времето (Schwartz 2008: 635-651).

Направените изводи са само опит за илюстриране на сложността и многообразието на културната идентичност, защото всеки индивид принадлежи към няколко културни групи (страна, етнос, религиозна или езикова общност и т.н.) и носи в себе си наследствени белези и ценности като традиции, обичаи и ритуали. Идентичността е важен фактор за справяне с чуждостта, за изграждането на доверие, за приемането на свое и чуждо в духа на равнопоставеността.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Bogomilova 2009: Bogomilova, N. „Prilozhnata psihoanaliza“ na religiyata u Sigmund Freud: Osnovni idei. // LiterNet, 28.08.2009, № 8 (117) <<https://www.liter.net>>

- //litenet.bg/publish25/n-bogomilova/prilozhnata.htm (status 12.09.2020)>. [Богомилова, Н. „Приложната психоанализа“ на религията у Зигмунд Фройд: Основни идеи. // LiterNet, 28.08.2009, № 8 (117)].
- Boycheva 2013:** Boycheva, S. Ksenologiya. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“. [Бойчева, С. Ксенология. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“].
- Boycheva 2020:** Boycheva, S. Svoe i chuzhdo v edin mnogolik svyat. Interkulturnost i „obrazovanie“. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“. [Бойчева, С. Свое и чуждо в един многолик свят. Интеркултурност и „образование“. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“].
- Erikson 2011:** Erikson, E. Identität und Lebenszyklus. Drei Aufsätze. Suhrkamp Verlag AG.
- Huntington 2002:** Huntington, S. Kampf der Kulturen, Goldmann.
- Jameson 2007:** Jameson, D. Reconceptualizing Cultural Identity and Its Role in Intercultural Business Communication. // Journal of Business Communication, 44, 199.
- Kuyumdzhieva 2007:** Kuyumdzhieva, S. Kulturna identichnost. // Kultura, 29/ (2733). [Куюмджиева, С. Културна идентичност. // Култура, 29/ (2733)].
- Popova 2011:** Popova, Yu. Kontseptualni osnovi na kulturnata identichnost, prilozhumi kam balgaro-rumanskiya transgranichen region kray reka Dunav. – In: Nauchni trudove na Rusenskiya uniuersitet. T. 50/ 5.2, 27-33. [Попова, Ю. Концептуални основи на културната идентичност, приложими към българо-румънския трансграничен регион край река Дунав. – В: Научни трудове на Русенския университет. Т. 50/ 5.2, 27-33].
- Schwartz, Zamboanga, Weisskirch 2008:** Schwartz S., B. Zamboanga, R. Weisskirch. Broadening the Study of the Self: Integrating the Study of Personal Identity and Cultural Identity. // Social and Personality Psychology Compass 2/2 (2008).
- Stanišić 2019:** Stanišić, S. Herkunft. Roman. 4. Auflage, Luchterhandverlag Literaturverlag, München, s. 11-17.
- Zhamba 2005:** Zhamba, A. Identichnost i kultura. // Evropa 2001. 2005/6, godina XII <http://www.euro2001.net/index.shtml?page=statia&file=issues/6_2005/stat_9.html (status 13.10.2020)>. [Жамба, А. Ж. Идентичност и култура. // Европа 2001, 2005/ 6, година XII].

МЕДИЙНИЯТ ОБРАЗ НА РЕЛИГИОЗНИЯ ДРУГ: МЮСЮЛМАНИТЕ В БЪЛГАРСКИЯ И БРИТАНСКИЯ ПЕЧАТ

Десислава Чешмеджиева-Стойчева

THE MEDIA IMAGE OF THE RELIGIOUS OTHER: MUSLIMS IN THE
BULGARIAN AND THE BRITISH PRINTED MEDIA

Desislava Cheshmedzhieva-Stoycheva

***Abstract:** The study makes an attempt at comparing the ways the national media of two different countries build and develop the image of the religious Other, in this case – of Muslims. The focus is on the thematic distribution of the articles and the influence they have on the presentations of the communities in both countries. The main methods of analysis are Critical Discourse Analysis and Content Analysis.*

***Key words:** media discourse, Muslims, the religious Other, topics, frames*

Увод

Студията е част от по-голямо изследване върху образа на мюсюлманите в българския и британския медиен дискурс. Целта ѝ е да представи някои сходства, както и разлики при изграждането на представата за религиозно различния от медиите в двете страни.

Тъй като подобна съпоставка до момента не е правена, изследването запълва съществуващата празнота в тази насока. В същото време, то е предприето и с ясното съзнание, че поставената задача представлява едно голямо предизвикателство, тъй като анализираната група е прекалено разнообразна и различна, за да се говори за един обобщен образ, още повече, че в развитието на религиозните общности в двете страни се наблюдават редица различия (вж. Cheshmedzhieva-Stoycheva 2018), а повишеното внимание към терористични организации като Ислямска държава, Боко Харам, Алкайда и редица други допринася за често негативното отношение към религията и затвърждава асоциациите между мюсюлманите и тероризма, което пък от своя страна осигурява богат материал за медиите, тъй като лошите новини се продават много по-лесно от добрите.

Редица учени, сред които Фаулър (Fowler 1991) и Котъл (Cottle 2003), потвърждават факта, че медиите едновременно създават и променят реалността, като в някои случаи отразяваните събития и най-вече начинът на тяхното отразяване имат съдбоносно, обикновено негативно, влияние върху представения обект. В тази връзка А. Али (Ali web) твърди, че „по време на криза медиите могат да влошат или смекчат възприемането на страха и заплахата“ (Ali web). Причината за това

твърдение е фактът, че реалността всъщност се изгражда чрез взаимодействието между хората и посредством обмен на познания и идеи (Dobрева 2011a). Ето защо се твърди, че версиите ни за реалността се „измислят и са резултат от социалните процеси на обмен на информация, които се осъществяват при междуличностните и междугруповите дискусии и чрез медиите (Dobрева 2011a: 7-8). Тъй като социумът, който се обслужва от медиите, и протичащите в него процеси са специфични, може да се заключи, че създаването на реалности е културно специфично и случващо се във всеки един момент. Медиите и предоставената от тях информация спомагат за изграждането на концепции и представи за събития, с които хората не са запознати, или такива, за които не са знаели, че дори съществуват.

Изборът на символи, които да представят всяка реалност, дава основание на учените да говорят за предубедено или преференциално отразяване на събитията и фактите, повлияно от интересите, които медиите обслужват: спонсори, елити, обща политика (Van Dijk 2000: 7; Croteau, Hoynes 2003: 159; Entman 2007; McNair 2009). Освен това хората са склонни да представят информацията от собствената си гледна точка, отразена чрез собствените им възприятия и убеждения (Fowler 1991; Dobрева 2011a), което води до заключението, че обективното представяне на действителността е практически невъзможно. Когато става въпрос за публикации за исляма в медиите, Пул (Poole 2002) също така твърди, че ръководещият фактор при тях е културната близост. Според нея „колкото по-голямо е културното разстояние между групите хора, толкова по-голяма е ролята на медийната информация за интерпретирането на исляма“ (Poole 2002: 26). Следователно може да се очаква, че онова, което се знае за мюсюлманите, особено при липсата на личен контакт, е „сглобено благодарение на предоставената от медиите информация. За да бъде последната по-ясна и по-лесна за разбиране и разпознаване, вестниците следват някои рамки (фреймове), характерни за дадената тема, разчитайки най-вече на когнитивните модели, които носят читателите като част от конкретна култура. Фреймовете се използват за да се организират събитията така, че дадени аспекти да се представят като по-значими от други и като такива да оформят опорните точки, въз основа на които хората могат да преценят цялото събитие (Durham 2001; Croft, Cruise 2004; Downing, Husband 2005; Carter 2013).

Ван Дайк (Van Dijk 1977: 215) определя рамките като „единици на познанието, организирани около определена концепция“, които до голяма степен са с конвенционален характер и като такива показват това, което е характерно за дадена култура (виж също Croft, Cruise 2004;

Fillmore, Baker 2009; Todorova 2015). Това предполага, че фреймовете също са културно специфични и биха се различавали от култура до култура. В същото време те организират и нашето поведение и ни помагат да интерпретираме поведението на други хора. Ето защо може да се заключи, че читателите изграждат своите реакции отчасти въз основа на предложените от медиите рамки и по-често на собственото си „съществуващо културно познание“ (Gamson, Modigliani 1989).

Корпус и методи на анализ

Достигнатите заключения са направени въз основа на анализа на два различни корпуса. Основният, по-голям корпус на изследването, обхваща периода 2014 – 2015 г. (юли 2014 – юли 2015) с общ брой от 1852 статии (947 на български и 905 на английски език). За да се съпоставят резултатите и да се отчетат всички допълнителни теми или фреймове, беше събран един по-малък корпус в рамките на една седмица (27 март – 3 април) през 2017 г. (41 статии на български и 137 на английски език). Така общият брой на анализирани статии е 2030.

Бяха анализирани всички медийни текстове, съдържащи лексемата *мюсюлмани(н)* или *ислям* (в различните им словоформи) и в двата периода на анализ. По този начин бяха обхванати всички статии, които са пряко свързани с членовете на тази религиозна общност. Освен това, тъй като продължителното отразяване на дадена тема би могло да даде ценна представа за отношението към групата, както и за развитието и решенията на даден проблем, беше отделено специално внимание на теми като: имамите от Пазарджик, атаката срещу офиса на Чарли Ебдо, нападението в Париж и Уестминстър, и други.

Анализирани са публикациите в българските вестници: „24 часа“ /24ч/, „Дневник“ /Дн/, „Стандарт“ /Ст/, „Новинар“ /Н/ и „Труд“ /Т/ и общо три британски вестника: „Индипендънт“ /Ин/, „Гардиън“ /Г/ и „Дейли мейл“ /ДМ/. Малкият корпус предоставя още по-голямо разнообразие от анализирани вестници, тъй като са използвани някои бази данни от вестници, които позволяват едновременно търсене на всички налични онлайн вестници на определен език.

За да се отговори на основния въпрос как са представени мюсюлманите както в българските, така и в британските медии в съпоставителен план, е използвана комбинация от количествен и качествен подход, а именно контент анализ и критически анализ на дискурса.

Предишни изследвания, свързани с темата

Когато се говори за ислям, едно от първите имена, които трябва да се споменат, е това на Едуард Саид, а книгата му „Отразяването на исляма“ (*Covering Islam*, 1997), макар и често предизвикваща дебати, е сред най-цитираните източници по темата. Анализирайки възприемането на мюсюлманите в Щатите, Саид заявява, че негативната връзка, която се прави между ислям, тероризъм и произход, е толкова силна, че представителите на тази група в САЩ „са принудени да се чувстват виновни само за това, че са мюсюлмани“ (Said 1997: 12). Той коментира и преобладаващите негативни асоциации между исляма и насилието, примитивността, атавизма, качествата, които се възприемат като плашещи, и също така споменава факта, че медийното представяне на исляма е силно генерализирано и неизменно го свързва с агресия. Много от направените от Саид наблюдения са потвърдени и от други учени, работещи в тази област, което само по себе си доказва факта, че представянето на исляма поне на Запад е подложено на някаква обща логика, възприятия и идеи (виж също Poole 2002; Таһа 2014).

Медиите във Великобритания играят важна роля за развитието на образа на мюсюлманите след 11 септември, тъй като те не само съобщават събитията, но и подробно ги коментират и по този начин заемат „решаващо социално и интелектуално пространство“ (Ahmed 2005: 109). Всяко отразяване на атентат води до прояви на агресия срещу представители на мюсюлманската общност именно поради негативния образ, който бива изграждан, а също и поради насаждането на генерализации, изградени въз основа на двуполусния модел, в който всичко свое/ западно/ европейско е добро, а всичко чуждо/ източно/ арабско е лошо (виж Said 1997; Pintak 2006; Dimaggio 2008; Таһа 2014). Ето защо и образите, които най-често са предпочитани от медиите, когато става дума за мюсюлмани, са тези на терориста, забулената жена и демона демагог (Таһа 2014). Западните общества и ЕС, от друга страна, са представени като пазителите и защитниците на демокрацията и правата на човека (Pintak 2006; Dimaggio 2008), което пък води до изграждането на една от последните¹ опозиции в представянето на темата за мюсюлманите, а именно ЕС – ИДИЛ или цивилизация срещу нецивилизация. Това е пряко свързано и с насажданата идея за „проблемите“, които мюсюлманите създават на западното общество,

¹ Нурула (Nurullah 2010: 1021) изяснява факта, че отрицателното изобразяване на мюсюлманите в медиите (най-вече телевизионни програми в САЩ) може да се проследи до Втората световна война и „по-специално от 60-те години нататък“.

подплатена с доводите от поредица от последователни терористични актове – 11 септември 2001 г. в САЩ, 11 март 2004 г. в Мадрид, 7 юли 2005 г. в Лондон и др. (виж Gale, Hopkins 2009: 2). Това споменаване на събития, случващи се на различни места по света, довежда Пул (Poole 2002) и Сезари (Cesari 2011) до заключението, че медиите са склонни да „смесват чужд и вътрешен ислям“ като по този начин радикализират мюсюлманското население и приписват черти, характерни за „чуждите“, на онези, които се считат за „местни“, което пък от своя страна води до обобщения образ, за който говори Саид (Saïd 1997). Не бива обаче да се пренебрегва и фактът, че политическото, икономическото и социалното, дори историческото положение в различните страни не са еднакви и тези особености влияят и на медийното отразяване на темата. Ето защо дори чуждестранните новини се „интерпретират чрез национална рамка“ (Poole 2002: 18).

Изследванията за медийното отразяване на мюсюлманите и религията като цяло са по-оскъдни в България. Едно от първите изследвания, които могат да се споменат, е на Г. Лазарова (Lazarova 2004: 59), която определя начина на медийно представяне на малцинствата като следващо тенденцията на виктимизация и/или стигматизация. Нейният фокус е главно върху отразяването на етно-религиозната група на помаците (българските мохамедани), като достигнатите от нея заключения са, че тяхната „неавтентична другост“ се развива като драма (насилствена ислямизация преди векове), скандал (отказът им да преминат в християнство) и като заплаха (възможността за създаване на помашка държава) (Lazarova 2004: 60). Представянето на българските турци, от друга страна, попада в двете крайности на жертви и предатели. Според авторката споменът за турското господство, продължило пет века, е допринесъл за разделението между българи и турци и за наслагването на стереотипа за турския завоевател (Lazarova 2004: 61), източник на турцизацията. По-късно тази заплаха се представя като вид колонизация чрез участието на ДПС, тъй като политическата партия се възприема като възможност Турция да оказва влияние върху българския политически живот, факт, който е коментиран и от Е. Добрева (Dobrevа 2011b). Като цяло обаче българските турци не се радват на особено голям интерес от медиите в страната главно поради факта, че приличат на мнозинството и не създават проблеми (Dobrevа 2009: 214-215; Dobrevа 2011b). Разлика в представянето на тази група в медиите се наблюдава в националистическата преса, където отчетливо се наблюдават процеси на демонизация, целящи да оприличат българските турци на проблемните малцинства в България (главно роми) и по този начин да ги представят в

негативна светлина (Dobрева 2011b). Демонизирана обаче е главно партията, която представлява тази етническа група (Dobрева 2011a: 225ff). Анализирайки отношението на читателите към етническата група, Е. Добрева (Dobрева 2011a, 2011b) съобщава, че секциите с писма на читатели като цяло са толерантни към турците в България, тенденция, която две години по-късно е отчетена като променена поради наличието на език на омразата, пренебрежение и пейоративи към представителите на споменатата група (виж Cheshmedzhieva-Stoycheva 2013).

Срещат се български изследвания и върху образа на чуждите мюсюлмани в медиите, които донякъде потвърждават изводите, посочени в началото на тази част. Така например М. Корнаджиева (Kornadzhieva 2010: 35) заключава, че презентации, подобни на карикатурите на Мохамед, налагат имиджа на мюсюлманите като терористи или като врага и по този начин се създава усещането за несигурност както за изобразената група, чиято идентичност е подложена на анализ, така и за обществото като цяло. Имигрантите мюсюлмани се считат за чужд елемент, а мюсюлманските страни се разглеждат като носители на прекалено много рискове за западния бизнес (виж Kornadzhieva 2010).

Като обобщение може да се каже, че отношението към българските турци най-общо се определя в рамките на културно Другия, но не и като към Чужд. Отношението към новодошлите и прииждащи мюсюлмани обаче е именно като към чужденци – плашещи и създаващи паника. Както посочва Е. Енчева (Encheva 2015), всяка нова вълна от имигранти създава причини за безпокойство, а демографските проблеми се извеждат като основна причина за негативните нагласи – например недостатъчни възможности за настаняване на увеличеното население, липса на работни места, инфлация и др. Най-новото притеснение, изразено от медиите, обаче е заплахата от мюсюлмански радикализъм, проникнал в страната под формата на бежанци, търсещи закрила (Cheshmedzhieva-Stoycheva 2014, 2016, 2017).

Анализ

При анализа на корпуса, събран от българските и британските медии, се забелязва, че статиите обикновено попадат в две основни групи: статии, които отразяват мюсюлманите на местно или на международно ниво. Това първоначално общо тематично разделение на материалите е необходимо, понеже ни дава представа за това дали прилаганите към образа рамки са повлияни от местни или от международни събития (вж. Poole 2002), т.е. дали изграденият образ на

тази религиозна група е повлиян от реалната ситуация и в тази връзка е обективен, или от международните новини, т.е. е субективен, налагащ определен начин на „възприемането на исляма“ (Poole 2002: 100).

Съпоставяйки фокуса върху местните и международните новини от страна на анализирания български и британски вестници, се забелязва, че докато при българските водеща роля имат местните новини, то при британските по-голямо внимание се отделя на чуждестранните новини. Последното наблюдение е споделено и от Пул (Poole 2002), която заключава, че международните новини надвишават местните и по този начин влияят върху изграждането на образа на мюсюлманите на Острова. Тъй като целта на настоящата студия е да се съсредоточи върху обективно създадения образ на мюсюлманите в двете страни, макар че влиянието на външните фактори не може напълно да се избегне, тук ще разгледаме темите, анализирани от българските и британските вестници във връзка с местните събития.

Политика

За разлика от британските медии, статиите на политическа тематика в анализирания български вестници съставляват почти половината от всички местни новини. Разликата се дължи най-вече на факта, че българските мюсюлмани са част от политическия живот на страната главно чрез Движението за права и свободи (ДПС), което заедно с Българската социалистическа партия (БСП) формира опозицията срещу управляващата партия в българския парламент. Въпреки че ДПС е във фокуса на 97 от статиите, свързани с политиката и мюсюлманите в България, трябва да се поясни, че присъствието на обикновените мюсюлмани в тези публикации е косвено: [1] Местан: Няма да направим компромис с участието на ултранационалисти в управлението /з² [...] На събора дохода *стотици мюсюлмани* от цялата страна и гости от Турция. (24ч/26.07.2015). Примерът представя и една от често срещаните стратегии, използвани при изграждането на политическите статии в българския корпус, а именно – изнасянето на преден план в заглавието на името на политика или на партията, която е във фокуса на вниманието. Често се цитират лидерът на ДПС – Лютви Местан, заедно с Мехмед Дикме и с бившия министър на земеделието и горите, а обикновените мюсюлмани са оставени на заден план или изобщо не се споменават, което ги представя като основния електорат на ДПС (Cheshmedzhieva-Stoicheva 2013) и превръща този факт в един от основните стереотипи,

² Съкращенията, използвани за частите на статиите, които са анализирани, са: /з/ - заглавие; /пз/ - подзаглавие; /л/ - лийд.

свързани с българските мюсюлмани (виж Cheshmedzhieva-Stoycheva 2018; Dobрева 2011).

В 10 от анализираните статии на политическа тематика се среща и ДОСТ – другата партия, която твърди, че представлява българските мюсюлмани. Ограниченото присъствие на алтернативната политическа сила е в резултат от по-късната ѝ поява (през 2016) и препратките към нея се срещат главно в по-малкия корпус: [2] ДОСТ успя да разбие *монопола на ДПС над българските турци и мюсюлмани*, но не и да получи правото да ги представлява в парламента като алтернатива на *олигархичния модел на ДПС* (К/31.03.2017). Използваната паратактична структура „българските турци и мюсюлмани“ загатва за разнообразието, което съществува в мюсюлманската общност и по някакъв начин опровергава стереотипното схващане, че мюсюлманите в България са само турци (виж Cheshmedzhieva-Stoycheva 2018). В същото време обаче се затвърждава и споменатото по-горе стереотипно възприемане на тази част от обществото като основен електорат на ДПС и метафорично представя партията като олигарх, който е обсебил обикновените хора, които я поддържат.

В статиите, споменаващи ДПС, неизменно присъства и мнението на партията по отношение на проблема с тероризма: [3] ДПС осъди терористичните атаки /з/ (Ст/27.06.2015). Характерно за коментарите по отношение на борбата с тероризма в България е, че включват пояснението, според което българските мюсюлмани са умерени и много сплотени и затова не представляват заплаха за сигурността на страната. Последната тема обикновено се засяга и в публикациите, говорещи за необходимите закони и актове, които да защитят страната (8 статии) от проникването на терористи, представящи се за бежанци. Фокусът тук е главно върху: Закона за борба с тероризма; безопасността на българските граници, заедно с поставянето на ограда за защита на южната граница; възможната заплаха за демографията и икономиката на страната, в която могат да се превърнат имигрантите и бежанците мюсюлмани:

[4] Валери Симеонов, „Патриотичен фронт“: Ограда на турската граница ще спре *ислямизацията* /з/ (Дн/03.10.2014); [5] Експерт по тероризъм: България трябва да разработи политика за *превенция на радикализацията* /з/ (24ч/23.01.2015).

Въпреки че действията са предприети срещу мюсюлманите, идващи отвън, ефектът им трябва да е виден и при онези, които са в границите на страната, тъй като и *ислямизация*, и *радикализация* показват процес, който е в развитие, т.е. който може да засегне и българските мюсюлмани, което пък потенциално създава предпоставката за

прехвърлянето на стереотипа за мюсюлманина терорист и върху българските представители на групата.

Британските медии също отделят внимание на антитерористичните закони и тяхното прилагане, както и на мерките, необходими за ограничаване на имиграционния поток към Обединеното кралство (14 статии). Подобно на публикациите в българските медии, тези, които включват Закона за борба с тероризма и възможните разпоредби на Острова, са косвено свързани с обикновените мюсюлмани и по-точно с конкретна част от тях, а именно младите, които стереотипно се считат за податливи на лоши влияния:

[5] David Cameron launches 5 year-plan to tackle Islamic extremism in Britain /з/ 'It is an extreme doctrine subscribing to intolerant ideas' /пз/ *Young Muslims* are drawn to fundamentalist Islam in the same way young Germans were attracted to fascism in the 20th century, David Cameron will suggest today, as he sets out a five-year strategy to combat Isis-inspired radicalisation /л/ ('Дейвид Камерън стартира 5-годишен план за справяне с ислямския екстремизъм във Великобритания /з/ „Това е крайна доктрина, базираща се върху идеи, които не могат да се толерират“ /пз/ Младите мюсюлмани са привлечени към фундаменталисткия ислям по същия начин, по който младите германци бяха привлечени от фашизма през 20-и век, намеква Дейвид Камерън, докато представя петгодишна стратегия за борба с радикализацията, предизвикана от Ислямска държава'³ (Ин/20.07.2015).

Общо двадесет и три статии от тази група се фокусират върху речта, спомената в пример [5], като някои от тях дори съдържат пълния ѝ препис. Както българските, така и британските медии излагат причините, поради които хората могат да попаднат в капана на екстремистката идеология. Камерън ги описва като „дискриминация, сектантство и сегрегация“, а българските политици като неграмотност, бедност и сегрегация. Онова, което се загатва, а понякога и споменава експлицитно, е податливостта на мюсюлманите като цяло към радикални идеи, което, повторено няколко пъти, се превръща в стереотип.

За разлика от българските медии, където, както управляващата партия, така и опозицията са на едно мнение относно необходимостта от мерки, предприети за гарантиране на защитата на страната, както и относно факта, че местните мюсюлмани не представляват заплаха, медиите във Великобритания представят мненията на различни

³ Преводите на примерите от английски език са направени от автора на изследването.

политици, които не са съгласни с плана, предложен от Дейвид Камерън, понеже лансираната там стратегия може да засегне онази част от мюсюлманите, която се бори срещу радикализацията. Освен това се посочва, че хората, които имат определен външен вид, ще бъдат заклеймени и подложени на различни процедури, за да докажат, че не са екстремисти, което ще ги обезкуражи и изплаши и в резултат може да им причини повече вреда, отколкото полза.

В българските медии се срещат и 40 статии⁴ върху т. нар. „Възродителен процес“ от 1984-1989 г., който е свързан с българските турци и мюсюлмани. Споменатите публикации отразяват предимно мнението на политическите лидери, в повечето случаи на премиера, за случилото се, неодобрението на събитията от това време и надеждата, че подобни репресивни действия, както и такива, насочени към „изтриване“ на личната идентичност, никога повече да не се случват. Голям брой от тези статии се занимават с необходимостта от поддържане на етническия мир, понеже тези минали събития и техните възпоменания са били и все още се използват от различни политици като средство за смущаване на този мир. В допълнение, както „Дневник“, така и „Стандарт“ публикуват дълги исторически прегледи на целия процес, както и някои коментари от хора, които са били свидетели и оцелели в него. Последните две обаче не могат да се разглеждат като статии на политическа тематика, а по-скоро като фийчъри, които насърчават културното съзнание.

С подобна насоченост са и 9 статии, свързани с поддържането на етническата идентичност и правата на човека. В 6 от тях фокусът е върху новините на турски език, на които силно се противопоставят членовете на националистическите и патриотичните партии и провокират разгорещени дебати в българския парламент между членовете на ДПС и тези на крайно десните партии. Като цяло тонът на тези статии е неутрален, но отново не представя мнението на обикновените турци и мюсюлмани по въпроса.

Политическата провокация на турски език е друга тема (2 статии), която привлича вниманието на българските медии, тъй като забраната за използване на майчиния език се разглежда като нарушаване на личната свобода на изразяване. За разлика от провокациите на турски език, новините на майчин език получиха благоприятен вот и не са спирани да се излъчват по българската национална телевизия. Поглеждайки към малкия корпус, по темата за идентичността се открива и статия, свързана със забраната за носенето на забрадки в България. Въпросът се разглежда

⁴ При 34 от тях фокусът не е конкретно върху това събитие.

от българските власти като мярка за защитата на страната, докато мюсюлманите разглеждат това като нарушение на личните им свободи. Подобно на българския малък корпус, британският също има статия за забраната на забрадките, но не във Великобритания, а в други страни. В статията са изброени държавите, предприели мярката като начин за осигуряване на националната сигурност.

Други местни теми

Останалите статии с местни новини, които не са свързани с политиката, разглеждат културно-специфични теми, които са различни за българската и британската действителност.

Фокусът на българските публикации е върху интеркултурното съжителстване и разбирателство и дискутират типични мюсюлмански празници и традиции, които пък повишават интеркултурната осъзнатост, т.е. спомагат за по-доброто опознаване на групата от мнозинството. Така например „Дневник“ публикува статия върху традиционния сватбен ритуал на помаците, включваща редица снимки на булката, която е изрисувана и облечена по много специфичен начин. Представени са традициите със значението и скрития им смисъл за тази малко позната етно-религиозна група.

В анализирания корпус се срещат публикации за празника, наречен Ашуре (общо 2 статии) с неговите традиционни ястия и значение, Ифтар (или Фатор) – вечерното хранене, което отбелязва края на празника Рамадан за мюсюлманите (3 статии), Байрам (2 статии), различните молитви Намаз (или Салах) (1 статия). Тонът на всички статии, представящи типични мюсюлмански празници и ритуали, е неутрален (виж Dobрева: 2009в) и основната функция е да се обясни значението на празника по начин, който е лесен за разбиране от читателите. В същото време тези статии неизменно съдържат типичните турски или арабски имена на празниците или различните ястия, ритуали, понякога дори прибори, които са подробно обяснени и на български език. Както беше посочено по-горе, подобни статии допринасят за опознаването на културно-различния и запознават читателите, които в по-голямата си част са етнически българи, с начина на живот на българските мюсюлмани.

Поглеждайки към малкия корпус, откриваме дълга статия върху разликата между бурката, забрадката, чадора, никаба и воала с включени множество различни снимки, които нагледно да представят всяко едно „покривало за глава“ на мюсюлманките. Присъствието на последната статия е свързано със забраната за носене на забрадки и със статиите за увеличения брой момичета, особено в някои села, които започват да

покриват главите си. Подобна информативна статия е публикувана и в малкия британски корпус, като целта ѝ е най-вече да разясни на обикновените британци значението на тази част от облеклото на мюсюлманките.

В анализираните български вестници има и група статии (общо 42), които описват мирното съвместно съществуване между християни и мюсюлмани в различни села и градове в България. Характерната особеност на тези статии е, че в тях обикновено са цитирани както български християни, така и български мюсюлмани, които заявяват, че живеят в мир и разбирателство от незапомнени времена. Като доказателство за това се изтъква фактът, че християните заедно с мюсюлманите празнуват Гергьовден и Едерлез, Байрам и дори Богоявление, когато мюсюлманите също скачат в ледените води на реките, за да хванат кръста, за да са здрави и силни през цялата година. Такива публикации обикновено са придружени от снимкови материали, които показват как всички седят, ядат, пият и разговарят заедно и дори изпълняват хоро.

В допълнение към празниците, които хората празнуват заедно, се публикува и информация за някои църкви и джамии, които споделят един и същ двор или се строят в непосредствена близост. Има и публикации за християни и мюсюлмани, които посещават заедно свети места и използват едни и същи водни извори, за които се смята, че имат лечебни свойства. Подобни публикации отговарят на по-широкото възприемане на исляма, представено от Рънимийд тръст (1997), според което „Ислямът [се] разглежда като отчетливо различен, но не и по-нисш, а също толкова достоен за уважение“. Същевременно тази информация подкрепя и споделяното мнение, че хората са еднакви без значение от религиозната им принадлежност.

Има и редица статии за случаите на ислямофобия (8 статии) – оскверняването на джамия с неприлични надписи и обиди, насочени към мюсюлманите; изхвърлянето на свински крачета в джамията. Този вид действия се съобщават след някой терористичен акт, дебатите за новините на турски език или по време на Националния празник на България – 3 март. Общият тон на статиите от този вид като цяло е неутрален и тяхната функция е най-вече информативна. Интервютата или мненията на хората, представени в тези публикации, показват съчувствие към потърпевшите или в случаите, когато самите те се изказват, изразяват изненадата си от деянията, на които са свидетели, тъй като мюсюлманите са съжителствали мирно с християните дълго време.

Фактът, че мюсюлманите не са толкова различни от християните, се подчертава и от още 3 статии, посветени на закриването на религиозно училище в Кърджали, и от други 10 статии, които съобщават за протеста на местните хора заради превръщането на Куршум джамия в музей. Сходството се подчертава от снимковите материали в публикациите, които представят местата, за които се говори, но които не изглеждат по-различно от всяка една обикновена сграда.

Сред тази разнообразна група от статии най-голямо място заема темата за 14-те имами от Пазарджик, които бяха осъдени за разпространение на радикален ислям и подкрепа за Ислямска държава (общо 147 статии). По принцип тероризмът предизвиква голямо внимание поради всички негативни асоциации, които създава, а е известно, че отрицателните новини се продават много по-лесно, понеже създават паника и разтърсват обществото.

В този конкретен случай темата дълго време е в медийния фокус. Основният имам, който беше обвинен – Ахмед Муса Ахмед, е в светлината на прожекторите от 2005 г. насам, когато за първи път бе съобщено, че подкрепя забранена ислямска фондация. Статиите в тази група заслужават да бъдат споменати, тъй като мястото и етническата група, подлежащи на радикализация, са различни от обичайните. Вместо да се говори за българските мюсюлмани, статиите за радикалния ислям в българския контекст отвеждат читателите в ромските квартали на Пазарджик, Пловдив, Смолян и някои други градове. Поради подкрепата, чувството за единство и солидарност, които съществуват сред българските мюсюлмани, както и поради факта, че имат политическо представителство, следователно има хора, които отстояват интересите им, етническата група, която отговаря на профила на субекти, податливи на радикализация, са българските роми (Cheshmedzhieva-Stoycheva 2016a). Причината за това е високата неграмотност, бедност и мизерия, характерни за мнозинството представители на тази етническа група. Освен това е известно, че по време на избори ромите са групата, която е най-податлива на подкупи и продажба на гласовете си. Освен това членовете на групата често променят религиозната си принадлежност, като следват религията, която плаща най-много. Смяната на религиозната принадлежност, т.е. предпочитането на исляма пред останалите религии, им дава престиж и по-висок статус в обществото. Имамите, обвинени в разпространение на радикална литература, започват да превеждат текстове от арабски, създават свои джамии и сменят облеклото си, за да отговарят на дрескода, свързан с терориста: при мъжете той се изразява в пускането на салафитска брада и в носенето на арабски дрехи

(обикновено бели), а при жените – в носенето на бурки или забрадки (Cheshmedzhieva-Stoycheva 2015, 2017c).

За първи път в публикации за радикалния ислям в България вниманието е насочено към единствената жена от групата – Александрина Ангелова (Меликшен / Мерикшен – двете правописни форми се използват в различните вестници): [6] Радикалната Мерикшен: Разкриха защо и студентка е обвинена за пропагандиране на Ислямска държава /з/ (Труд/04.12.2014). Освен че я описват като „мозъка на групата“ – [7] 29-годишната Александрина Ангелова, която в Пазарджишкия съд беше обявена за „мозъка“ на групата около Ахмед Муса, излезе извън контрол. (Новинар/04.12.2014), тъй като тя е тази, която превежда радикалната литература, в изображенията ѝ неизменно присъства и забрадката, която носи. Фактът, че фокусът е върху жена, е интересен, първо, понеже, както и Пул (Poole 2002) заявява, гласът на мюсюлманките рядко се чува в медиите, и второ, понеже е известно, че жените в исляма не се възприемат като равноправни на мъжа и в този аспект изнасянето на женския образ на преден план маркира изключение от приетото правило. В допълнение съпругата на осъдения имам, както и майка му също са интервюирани и споменати в статиите, като присъстват със собственото си мнение за процеса. Подобно на публикациите за сменилите вярата си, които са разгледани в отделен раздел по-долу, тези за Муса неизменно включват историята на неговия произход, живот и времето, когато преминава към исляма. Представени са и чертите на характера, които са се променили в резултат на радикализацията му.

За разлика от публикациите за сменилите вярата си в британските медии, където акцентът е върху негативното влияние и „озверяването“ на хората, попаднали под влиянието на исляма, в статиите за Муса споменатата промяна е положителна – описан е като по-загрижен за семейството си и по-спокоен, имащ положително влияние върху цялата общност, тъй като се споменава, че проповедите му намаляват нивото на престъпността в квартала, понеже успяват да накарат мъжете да спрат да пият и пушат:

[8] Той е добър човек. Непрекъснато казва на хората да не пушат, да не вдишват тази отрова. Прокуратурата използва нашата неграмотност, това че сме прости. Обявиха Ахмед за черна овца, добави тя.[...] „Хората казват, че ги учи към човеколюбие. В циганската махала *не се продава дрога и не се краде*. Много е сложна линията между ангела и дявола“, коментира Харалампиев. [...] В детството Ахмед Муса се разболял от шизофрения, но по думите му Аллах го излекувал. В съда казал, че страда от тежко заболяване, но

благодарение на изключителната си вяра го преборил. Той никога не се е лекувал по общоприетия начин (24ч/ 29.11.14).

Въпреки това представената история на Муса съдържа детайл, който често се споменава в ориенталския дискурс и в наши дни се използва като определяща характеристика на тероризма и терористите, а именно лудостта. Самият Муса заявява, че е страдал от шизофрения, когато е бил по-малък, нещо потвърдено и от майка му. Той обаче казва, че е излекуван от исляма – факт, който звучи странно и е коментиран от специалисти, които изразяват мнението, че досега няма доказателства за подобно лечение. За другия човек, получил малко по-специално внимание – Мерикшен, също се казва, че има здравословни проблеми – страда от болестта на Грейвс и въпреки че припада в съда по време на процеса, не се съобщава да е имала други проблеми, докато е била част от радикалната група.

Отразяването на процеса за радикален ислям, чийто фокус е върху Ахмед Муса, е придружен от различни снимки, които могат да бъдат разделени на две основни групи: 1) места; 2) извършители и членове на техните семейства. Местата, показани в невербалния елемент, обикновено изобразяват джамията, в която Муса проповядва, и съда, където се е състоял процесът. Тези две сцени не провокират и не предоставят допълнителна информация, която да обогати вербалната част от материала. Втората група включва предимно снимки на Муса сам или с неговите последователи, на хора от ромския квартал в Пазарджик, както и на Мерикшен и майката на Муса.

Докато снимките на Муса го показват или в пълен размер, или само главата му, тези на майка му и Мерикшен са фокусирани само върху главите им. Те никога не гледат директно в камерата и обикновено носят бурка. По този начин фокусът винаги е върху външния им вид и дрехата, която ясно заявява религиозната им привързаност. Бурката не е типична за българските мюсюлманки, а е навлязла в страната под влияние на арабските проповедници и е облекло, свързано с радикализма. Характеристиките, подсказващи радикализацията на Муса, са брадата му (всъщност на снимките всички негови последователи, които също са задържани, са с бради от подобен вид) и панталоните му, които са от по-свободния арабски вид. Понякога той е изобразен с белите дрехи, обикновено свързани с арабските имами. По този начин фокусът на всички снимки, използвани в статиите, е върху характеристиките, които сочат радикализацията.

Задържането на Муса и последващият процес отприщиха дебата за това колко уязвима е България към радикални влияния и кои са

възможните жертви на радикални проповедници. Заглавия като [9] *15 000 роми приеха исляма* в Пазарджик. Вече не крадат, но децата им не търсят да учат /з/ (24ч/ 11.11.2014), както и [10] Необходим е комплексен и сериозен подход, който да обърне внимание на *цъкащите в гетата бомби* (Ст/ 05.04.15) и [11] *Гетата като бурета с барут* /з/ (Ст/ 01.04.15) показват обхвата и опасността от започналия процес. Наблюдението може да се допълни и със следващата публикация:

[12] Интеграция или тероризъм: *Радикалният ислям ще посее семена у нас не сред бежанците, а сред ромите* /з/ [...] В България нямаме милионно население от азиатски или северноафрикански произход, изповядващо исляма за разлика от западноевропейските държави. Бежанците от Сирия, Ирак и Афганистан, които влизат у нас, са устремени към Западна Европа и много малка част от тях ще станат български граждани. Имаме обаче едно малцинство, което е много по-маргинализирано от британските пакистанци или французите от Магреба. Това са ромите, които живеят по нашите ширини може би още от XI-XII век. [...] Не е ясно колко от тях са наистина извън системата, но е факт, че радикалният ислям вече е сред тях, като замества липсващата интеграция (Ст/ 24.02.2015).

Подобни материали само подсилват страха и опасенията от това какво може да се случи, ако ромските квартали наистина бъдат подложени на радикализация. Метафората с тиктакащия механизъм и бурето с барут е особено показателна за разрухата, която може да настъпи. Освен това сравнението с Обединеното кралство и Франция и населението там, което се разглежда като най-податливо на радикални влияния, с българските роми показва как едно и също явление може да съществува в различни контексти, ако намери необходимите благоприятни условия за развитие: както южноазиатците във Великобритания и магребските французи, така и ромите в България се чувстват обезверени поради слабата интеграция и по-малкото възможности за лично развитие и реализация. Освен това българските роми лесно могат да бъдат провокирани и са известни със своя лесно запалим нрав, който обикновено е причина за търкания между ромите и българите, както и между самите роми. Ахмед Муса е част от тази общност; следователно може да се предположи, че той също има характеристиките, които обикновено се приписват на тази група, т.е. като цяло е мързелив, безскрупулен, готов да направи всичко, за което му се плаща, и т.н. (Cheshmedzhieva-Stoycheva 2009, 2012). Заплахата, която представлява дейността на Муса за обществото, е допълнително анализирана и от един от висшите представители на изповеданието в България:

[13] Бившият мюфтия на София: *ИДИЛ вече знае за Ахмед Муса /з/ [...]* Според него след акцията на ДАНС в Пазарджик „Ислямска държава“ вече знае, че в България има Ахмед Муса, който се е ангажирал да наема бойци за тях. „Политиците разиграха този фарс“, коментира Али Хайредин и подчерта: „*Мюсюлманин не се става с брада или облекло, мюсюлманин се става със сърце*“ (24ч /29.11.2014).

Самото споменаване на Ислямска държава е достатъчно, за да създаде паника в държава, която до момента не е понесла удара на значителни терористични актове. Освен това съвсем ясен е намекът за протичащата радикализация, спомената и по-горе. Отбелязването на петнайсетте хиляди роми конвергенти и отчитането на факта, че ромското население в страната е около 800 000, размерът на заплахата нараства неимоверно. Както примерите по-горе показват, идеята за надвисналата опасност се тиражира от медиите, които алармират обществото за бедствието, което може да произтече от тиктакащите бомби в „гетата“ (пример [10], [11]), а интертекстуалната препратка към „Портокал с часовников механизъм“ на Бърджес още веднъж загатва за манипулируемостта на ромите, които, ако са насочени по такъв начин, са способни на насилие и дори терористични действия (виж Cheshmedzhieva-Stoycheva 2017).

В допълнение към статиите, които загатват за възможността от протичаща радикализация в България, има и 9 статии, които съобщават за залавяне на чужденци, за които се предполага, че разпространяват такива идеи. Четири от тях разглеждат залавянето и процеса срещу хаитянина Фриц-Жули Жоасен на турско-българската граница. Жоасен се смята за член на същата терористична клетка като братята Саид и Шериф Куачи, които заедно с Амеди Кулибали са отговорни за стрелбата в офиса на Чарли Ебдо. Останалите статии представят репортажи за други издирвани терористи, уловени в България и транспортирани до Испания или Бразилия за съдебен процес. Тези статии служат като потвърждение на твърденията, че в страната протича невидима радикализация, която наистина представлява заплаха.

Фокусът на местните британски новини е най-вече върху британците, които са приели исляма, и върху проблемите с терористите, произхождащи от Обединеното кралство (общо 52 статии, от които 11 статии са за жени, напуснали Острова, за да се присъединят към ИДИЛ). Статиите обикновено са рамкирани по сходен начин: включват снимки на хората, преминали към исляма, които показват как са изглеждали те преди да се присъединят към терористичната групировка и преди да си оформят типичните бради. На използваните снимки новите терористи

гледат в обектива, като в повечето случаи са усмихнати, а понякога са с различни видове оръжия или пък са придружени от други джихадисти. Друг характерен елемент в изграждането на този вид статии е включването на история за живота им преди и след преминаването към исляма. Акцентът обикновено е върху това колко нормални или обикновени са били те. Представените впоследствие зверства потвърждават стереотипа за безмилостния и безскрупулен убиец терорист, лишен от всякакви човешки качества. Статиите, които говорят като цяло за хората, преминали на страната на ИДИЛ, използват като невербален елемент различни символи на групировката, както и издадени от тях книги или наръчници, но не и отделни индивиди.

Има и група статии за жени, които са преминали към исляма или са решили да напуснат Великобритания и да се присъединят към терористичната организация:

[14] Young mother who stole her ‘party girl’ twin sister’s passport so she could join ISIS in Syria for a second time is spared jailed so she can be with her young child /з/ (‘Млада майка, която открадна паспорта на обичащата да купонясва сестра близначка, за да може за втори път да се присъедини към ИДИЛ в Сирия, не е тикната в затвора, за да може да бъде с малкото си дете’ – ДМ/ 31.07.2015); [15] Are schoolgirl jihadi brides in training to be suicide bombers? Woman IS defector says trio are likely to die in Middle East /з/ Shamima Begum, Amira Abase and Kadiza Sultana fled the UK in February; ISIS defector taught teenagers how to behave in terror group’s caliphate; The girls ‘will never be allowed home and will likely die in Iraq or Syria’; Report reveals growing influence of UK terror twins Zahra, Salma Halane; Jihadi widows ‘recruit women to war zone and revel in attacks on the West’ /пз/ (‘Подготвят ли се джихадистките булки на ученическа възраст за камикадзета? Жена избягала от Ислямска държава казва, че триото вероятно ще умре в Близкия изток /з/ Шамима Бегум, Амира Бабас и Кадиза Султана избягали от Великобритания през февруари; Отлъчилата се от ИСИЛ жена е обучила девойките как да се държат в халифата на терористичната група; Момичетата „никога няма да бъдат пуснати да се върнат у дома и вероятно ще умрат в Ирак или Сирия“; Докладът разкрива нарастващото влияние на британските близначки терористки Захра и Салма Халане; Джихадистките вдовици „набират жени за военната зона и се наслаждават на атаките срещу Запада“ – ДМ/ 28.05.2015).

Заплахата е представена като още по-застрашителна, тъй като причината да се привличат жени е осигуряването на възпроизводствени възможности за войниците на Ислямска държава. Подобни статии всяват още по-голям страх и паника, понеже „новобранките“ са представени

като изключително жестоки и настроени срещу ценностите, с които са израснали. Жените са готови да изпратят децата си срещу доскорошните си сънародници или те самите да участват в мисии и по този начин да навредят на родината си. Причините за тези решения не са изяснени в нито една от статиите. Непонятни остават и мотивите, поради които някои жени се опитват неколкократно да се присъединят към терористичната групировка, а в други заминават за Ислямска държава с децата си, както е в следващия случай с трите сестри от Брадфорд, които напускат съпрузите си и страната си заедно с деветте си деца:

[17] The mothers who took their children to hell and the haunting question: How did nobody realise what they were planning? /з/ Khadija, Zohra and Sugra Dawood have gone missing with their children; The sisters, from Bradford, are thought to have fled to Syria to join ISIS; But how did nobody notice the plans of three women with nine children? /пз/ ('Майките, които заведоха децата си в ада и натрапчивия въпрос: как никой не осъзна какво планират? /з/ Хадиджа, Зохра и Сугра Дауд изчезнаха с децата си; Счита се, че сестрите от Брадфорд са избягали в Сирия, за да се присъединят към ИДИЛ; Но как никой не забеляза плановете на три жени с девет деца?' – ДМ/24.07.2015)

Освен основното притеснение от това, че жените напускат страната и семействата си с желание да се присъединят към терористичната група и че могат да доставят на терористичната групировка допълнителни бойни единици или информация за страната, която ги е отгледала, по-голямо безпокойство буди фактът, че никой не е успял да разбере намеренията им. Заминаването им не е било уловено от никоя камера, нито пък е имало власти, които да се усъмнят в намеренията им и да ги спрат. Последното само по себе си повдига въпроса за ефективността на мерките за сигурност и прилаганите такива за наблюдение, гарантиращи защитата на населението. Също така се пораждат и съмнения относно процедурите за проверяване на самоличността на случайни граждани (общо 6 статии), прилагани от властите, и начина, по който са подбрани хората, на които да се приложат тези актове.

Както става ясно от други анализирани статии, проверките са необосновани и не се оказват полезни. Мерките понякога довеждат до абсурди, като например: [18] The THREE-year-old jihadi: Child is identified as extremism risk by counter-terror project /з/ ('ТРИ годишният джихадист: Проект за борба с тероризма определя дете като потенциален екстремист /з/ – ДМ/ 27.07.25015), които подсилват паниката в обществото, тъй като радикализацията не е нещо, което може да се види или прогнозира.

Освен информацията за жени, напуснали Обединеното кралство, за да се включат в ИДИЛ, британският корпус представя и статии за студенти по медицина, които се присъединяват към терористичната група (5 статии). Подобни публикации още веднъж акцентират върху невидимия характер на радикализацията и върху факта, че никой не е застрахован. Последното от своя страна опровергава предположението, че образованите хора са „имунизирани“ и че основните жертви са необразованите и отритнатите от обществото. Този вид статии подсилват идеята за врага на местна почва и затвърждава стереотипа за новоприетите мюсюлмани като троянски кон за страната, която ги е отгледала.

Заплахата от по-нататъшно разпространение на радикализация и възможността за нови терористични актове става още по-непосредствена, когато към броя на новоприелите исляма се добави и този на мюсюлманските имигранти, влизащи в Европа. Страхът се увеличава и от намаляващата възрастова граница на хората, които се присъединяват към ИДИЛ, както и от изобретяването на нови начини за набиране на войници, включващи предимно модерни технологии. Няколко от статиите в тази група използват изображението на дете на 4-5-годишна възраст с автомат в ръце. На някои от снимките детето е седнало, гледа право в обектива и държи автомата в скута си. На други до него има окървавена кукла, която е използвана за обучението му, а на трети е с гръб към обектива и влачи големия автомат. На всички изображения детето е облечено в камуфлаж. Посланията са все плашещи, смислово водещи към два полюса: от дете, останало без детство и нищо детско в себе си, до заплахата, че това може да е „твое“ дете, т.е., че никой не е застрахован от тази заплаха.

Както е добре известно, интернет устройствата и всички видове нови програми и джаджи са много примамливи и се използват най-вече от младото поколение. Джихадистите са успели да настроят похватите си за привличане на нови жертви и да се съсредоточат върху една от най-уязвимите групи в обществото – тийнейджърите, които поради всички проблеми в юношеството се чувстват неразбрани, изоставени и като цяло отхвърлени. Те се опитват да се докажат, да действат като зрели хора и да намерят причина да отстояват възгледите си. Използвайки най-новите технологии за комуникация, екстремистите достигат до младежите и успяват да ги индоктринират. В една от двете статии по темата, публикувани в „Дейли мейл“, вестникът цитира част от езика, разменен между жертвата и нейния преследвач. Примерите включват обръщения като „cutie“ (‘сладур/че’) и „babe“ (‘мили/ скъпи’) (ДМ/ 27.07.2015),

разменени между момчета на седемнадесет и двадесет и една години, като по-малкото обмисля да се присъедини към терористичната група, а по-голямото е всъщност онзи, който го „вербува“. Въпреки че в статията се посочва, че не е сигурно дали е имало действително някаква интимна връзка между момчетата, се споменава, че те наистина се чувстват близки. Примерът е интересен, понеже ислямът не одобрява хомосексуалността, а в други статии се посочва, че ИДИЛ показват особена жестокост по отношение на еднополови взаимоотношения, прилагайки шериата и наказвайки хомосексуалистите с хвърляне от скали, а в случай че оцелеят, доубивайки ги с камъни: [19] Джихадисти убиха с камъни обратни /з/ (Ст/ 26.11.2015) и [20] „Ислямска държава“ обезглави трима за вероотстъпничество и хомосексуализъм /з/ (Труд/ 26.11.2014). От психологическа гледна точка начинът на изразяване, използван от момчетата, дори и да е под формата на игра или като закачка, подчертава необходимостта новопривлечените да се чувстват значими, да могат да разчитат на някого и да намерят разбиране (Haffman 2007; Korteweg et al. 2010).

Повечето статии за британци, преминали към исляма, включват мнението на роднините им, които най-често са ужасени и се извиняват или споделят притеснението си за близките си и не могат да разберат причините за решението им:

[21] ‘I’m ashamed of my son’: Fury of GP father of British medic who recruited young UK students to join ISIS in Syria /з/Mohammed Fakhri Al-Khabass’ father ran a GP practice on Teesside; He said: ‘Our family’s position is one of shame and embarrassment’; 25-year-old grew up in Middlesbrough but went to university in Sudan; He then radicalised other students before persuading them to be IS medics; Al-Khabass believes music and photography are ‘sins that displease Allah’; (‘Срамувам се от сина си’: яростта на общопрактикуващия лекар, бащата на британския медик, който набира млади студенти от Великобритания да се присъединят към ИДИЛ в Сирия /з/ Бащата на Мохамед Фахри Ал-Хабас работи като личен лекар в Тийсайд; Казва: „Семейството ни изпитва единствено срам и неудобство“; 25-годишният израства в Мидълзбро, но отива да учи в университет в Судан; След това радикализира и други студенти, преди да ги убеди да станат медици на Ислямска държава; Ал-Хабас вярва, че музиката и фотографията са „грехове, които дразнят Аллах“;’ - ДМ/ 17.07.2015); [22] Why have you taken our grandchildren to a warzone? ‘Devastated’ parents of Bradford sisters who fled to Syria criticise their daughters’ actions /з/Sisters’ parents are ‘very worried about children... [...] /пз/ (‘Защо заведохте внуците ни във военната зона? „Разбитите“ родители на сестрите от Брадфорд, които избягаха в Сирия, критикуват

действията на дъщерите си /з/ Родителите на сестрите са „много притеснени за децата“ – ДМ/ 18.06.2015).

Примерите показват натиска, на който са подложени обикновените умерени мюсюлмани и напомнят за изказаното от Саид твърдение, че чувстват необходимост да се извиняват дори и само за това, че изповядват исляма. Както се вижда от цитираните примери, роднините открито заклеймяват действията на децата си, с което се опитват да покажат, че не всички мюсюлмани са еднакви и че не всички поддържат ИДИЛ и радикалните им възгледи. Това съпада и с твърдението, направено по-горе, че мюсюлманите са жертви на собствената си вяра, като през цялото време трябва да се доказват. Последното се подкрепя и от статии, публикувани в британските вестници, които открито заявяват необходимостта мюсюлманите да бъдат повече „британци“ (общо 5 статии):

[22] Muslims in Britain must feel and act more British, says SHIRAZ MAHER /з/ [...] Best weapons for fight against extremism are liberal values of democracy /пз/ (Мюсюлманите във Великобритания трябва да се чувстват и да действат по-британски, казва SHIRAZ MAHER /з/ [...] Най-доброто оръжие за борба с екстремизма са либералните ценности на демокрацията – ДМ/ 21.07.2015); [23] ‘Teach British values in schools’, says head of Ofsted: Sir Michael Wilshaw insists young Muslims ‘need to believe they belong to our society’ /з/ Sir Michael Wilshaw says Ofsted will fail schools for not promoting values; Values ‘include tolerance and understanding of other faiths and religions’; Warning comes after three mothers fled to join ISIS with their nine children /пз/ („Преподавайте британски ценности в училищата“, казва ръководителят на Ofsted: Сър Майкъл Уилшоу настоява, че младите мюсюлмани „трябва да вярват, че принадлежат към нашето общество“ /з/ Сър Майкъл Уилшоу казва, че Офстед ще провали училищата, тъй като не промотира ценности. Ценностите „включват толерантност и разбиране на други религии и религии“. Предупреждението идва след като три майки избягаха да се присъединят към ISIS с деветте си деца – ДМ/ 16.06.2015); [24] British Muslim leaders issue fatwa against would-be jihadists /з/ Imams reportedly tell Muslims to oppose the promotion of the ‘poisonous ideology’ of Islamic State /пз/ (Съобщава се, че британските лидери на мюсюлманите издават фетва срещу евентуални джихадисти /з/ имамите, които казват мюсюлманите да се противопоставят на популяризирането на „отровната идеология“ на Ислямска държава – Г/ 21.08.2014).

Примерите недвусмислено акцентират върху разликата между двете култури, които се разглеждат като несъвместими и по този начин

затвърждават схващането, че либерализмът и демокрацията не са характерни за исляма. Както се вижда ясно от [23], причината за различията се приписва на липсата на британски ценности във възпитанието на мюсюлманите от трето и четвърто поколение, които по този начин остават изолирани и смятат, че не принадлежат към британското общество.

В същото време примерите предлагат и два начина за борба с екстремизма – чрез образование и чрез религиозните водачи, т.е. имамите. Онова, което предизвиква учудване, е „наказанието“, налагано от имамите. Прибягването до фетва поражда спомени за аферата Рушди, когато бившият ирански лидер Аятола Хомейни издаде фетва, като нареди на мюсюлманите да убият Рушди заради „богохулство“. Странното е, че хората, които твърдят, че са се интегрирали и придобили британски ценности, прибягват до средства, които се смятат за изостанали и недемократични. От друга страна, изборът на наказание може да се тълкува и като използване на език, който джихадистите могат да разберат. И все пак, дори ако това е намерението, поговорката „Око за око“ изглежда остаряла в съвременните демократични общества.

Корпусът от британски статии, свързани с местни събития, включва и 5 публикации за хора, които са преминали към исляма, но са решили да се завърнат в родината си. Тук фокусът е върху трудностите, с които се сблъскват завръщащите се при интегрирането им в собственото им общество, както и върху недоверието, с което се гледа на тях. Подобни статии засягат и темата за мюсюлманския фундаментализъм, което затвърждава имиджа на исляма като „политическата и физическата заплаха отвътре“ (Poole 2002: 71). Представата за заплаха се увеличава допълнително от приблизителния брой на завръщащите се, които се крият във Великобритания, както и от отчетения брой екстремисти в страната, посочен в общо 7 статии:

[25] As many as 250 *British-born Syrian returnees* are living in the UK, having previously aligned themselves to the black flag of Isis and been exposed to its extreme Islamist creed. No one seems to know who, or where, they are. Some of them will inevitably be *battle-hardened fighters who have carried out barbaric acts*. Many could pose a serious threat to national security. Most will be radicalised and living off the radar, worried that, like Begg, they will face criminal charges if they become known to the authorities (Около 250 завърнали се от Сирия британци, които преди това са се редили под черния флаг на Ислямска държава и са били изложени на крайното им ислямистко вероизповедание, сега живеят във Великобритания. Изглежда никой не знае кои или къде са те. Някои от тях със сигурност са закалени в бой войници,

които са извършили варварски действия. Мнозина може да представляват сериозна заплаха за националната сигурност. Повечето са радикализирани и живеят извън радарите, притеснени, че, ако се разкрият на властите, подобно на Бег, ще бъдат изправени пред съд – Ин/ 03.10.2014); [26] *100 extremists a year lecture at universities: Fanatics given a platform to spread hatred of the West despite ministers demanding crackdown on radicalism* /з/ Last year, there were 123 speeches by extremists at leading universities; Led to more than 20 university students being convicted of terrorism; Many places haven't participated in Government's anti-extremism strategy; University which has had most extremists is Queen Mary, in East London /пз/ (100 екстремисти годишно изнасят лекции в университетите: Фанатичите разполагат с платформа за разпространение на омраза към Запада въпреки проповедниците, които настояват за борба с радикализма /з/ Миналата година бяха проведени 123 речи от екстремисти във водещи университети; В резултат повече от 20 студенти бяха осъдени за тероризъм; Много места не са участвали в стратегията на правителството за борба с екстремизма; Университетът, от който са излезли най-много екстремисти, е Queen Mary, в Източен Лондон – ДМ/ 30.06.2015); [27] *How former mill town Dewsbury in West Yorkshire is linked to more than a dozen Islamist extremists and terrorists including Britain's youngest suicide bomber* /з/ More than a dozen terrorists have links to Dewsbury, in West Yorkshire; Talha Asmal, Britain's youngest suicide bomber, was from the mill town; *Mosque attended by 7/7 mastermind Mohammad Sidique Khan and another bomber just minutes away from Talha's home; Imam says extremists recruit young Muslims using 'paedophile ring' tactics* /пз/ (Как бившият мелничарски град Дюсбъри в Западен Йоркшир е свързан с повече от дузина ислямистки екстремисти и терористи, включително и най-младия британски камикадзе /з/ Повече от дузина терористи имат връзки с Дюсбъри в Западен Йоркшир; Талха Асма, най-младият самоубиец във Великобритания, беше от мелничарския град; *Джамията е посещавана от главния ръководител в атентата от 7/7 – Мохамед Сидик Хан* и друг самоубиец, само на минути от дома на Талха; Имам казва, че екстремистите набират млади мюсюлмани, използвайки тактиката с установяване на „педофилски пръстен“ – ДМ/ 15.06.2015), виж също [84], [85], [86].

Примерите ясно показват продължаващата радикализация, която се случва на места, които са известни с ерудираните си личности – университетите. Споменаването им като средища и развъдници на радикалисти също създава паника поради неизвестността какъв лектор точно ще преподава на младежите там. Освен това използваните цифри и количествени определения като 250, 100, повече от дузина, стотици, „огромен брой“, „повече деца“, срещани в някои от другите примери,

заедно с усещането за повторяемост, загатнато чрез употребата на наречието „годишно/ ежегодно“, както и експлицитното споменаване на терориста Сидик Хан, усилват усещането за непосредствената заплаха от случващото се и подобно на предишните примери наслагват чувството за обреченост – очевидно е, че мерките не дават резултати и радикалистите са навсякъде. Това се подчертава и от другата тема, която влиза в обектива на британските медии, а именно религиозното образование и съществуването на мюсюлмански училища в Обединеното кралство (7 статии). Темата се разглежда и през призмата на невидимата заплаха, която представляват ученията, предоставяни в тези училища, най-вече поради факта, че тяхното финансиране и управление невинаги са прозрачни. Така училищата, подобно на университетите в примерите по-горе, се възприемат като канали за проникване на радикални идеи и затова на тях се гледа с особено мнение и се смятат за заплаха.

Причината може да се крие и в подхода към темата. Вместо да се разработват подходящи и адекватни мерки за справяне с тази идеология, темата се счита за табу:

[28] *Western leaders have been treating Islamic extremism like 'Lord Voldemort' /з/ Counter-extremism expert says the failure to name and shame Islamist ideology for what it is has led to youngsters joining Isis in their hundreds /пз/* (Западните лидери се отнасят към ислямския екстремизъм като към „лорд Волдемор“ /з/ Експертът по борба с екстремизма казва, че неуспехът да се посочи и заклейми ислямистката идеология за онова, което е довело до присъединяването на стотици младежи към ИДИЛ – Ин/ 20.07.15)⁵.

⁵ С подобна цел в българските медии е използвана друга интертекстуална препратка, която оприличава ИДИЛ на Франкенщайн от романа на Мери Шели: [29] „Наши съюзници започнаха да финансират ИД, защото както ще ви кажат хората в региона, ако искаш някой, който ще се бие до смърт срещу Хизбула, това са фанатиците, ислямските фундаменталисти. Като Франкенщайн е...“ (Класа/ 30.03.2017). Тълкуванията на този пример са различни. От една страна, примерът недвусмислено подсказва, че само фанатиците могат да победят друга група фанатици, което създава порочен кръг от убийци, които се опитват да доминират над други убийци. От друга страна, интертекстуалната препратка сравнява съюзниците и спонсорите на ИД с Виктор, създателят на Франкенщайн, който се стреми към научно откритие. По подобен начин и ИД е създадена от съюзниците на САЩ с намерението да даде отпор на ислямската революция, проведена от Хизбула в Ливан и други мюсюлмански страни, т.е. може да се каже, че мотивите са били добри. Както се казва обаче, пътят към ада е изпълнен с добри намерения, тъй като добрите намерения на спонсорите се израждат в нещо отвратително, което надминава Хизбула по жестокост (виж Класа/ 30.03.2017).

В друга разработка по темата (Cheshmedzhieva-Stoycheva 2016) изказвам твърдението, че интертекстуалната препратка към Тъмния лорд приравнява отношението към ислямския екстремизъм със страха, който изпитват магьосниците от поредицата за Хари Потър към този Волдемор заради тъмната магия, която владее. Затова и никой не смее да произнесе името му. Друга характеристика на Черния лорд, която се пренася върху ислямския екстремизъм, е и наличието на последователи и шпиони, които са навсякъде. Всички тези характеристики се пренасят върху ислямския екстремизъм и го обрисуват като страшен, плашещ, невидим и отвратителен, но в същото време е и тема табу.

Всичко това дава основание за заключението в [30] MICHAEL BURLEIGH: It's when, not if, the extremists hit Britain /з/ ('Майкъл Бърлей: Трябва да кажем *когато*, а не *ако* екстремистите ударят Великобритания' /з/ – ДМ/ 26.06.2015), което звучи като лоша поличба, тъй като заплахата изглежда неизбежна.

Статиите в британските медии, които коментират мерките, предприети от властите за гарантиране безопасността на хората след нападения, които са се случили някъде другаде по света, са едва седем. Разгледаните предпазни мерки включват огради от железни пръстени за защита на турнира в Уимбълдън, който съвпадна с годишнината от атаката в Лондон от 7 юли, спирането на подозрителни хора или разследването на подозрителни предмети. Функцията на тези статии е не толкова да добавят нещо към образа на мюсюлманите, а по-скоро да покажат на обикновените хора, че се вземат мерки, за да се предотвратят по-нататъшни жестокости.

В същото време дори самото споменаване на тероризма предизвиква негативни реакции към мюсюлманите, водещи до прояви на расизъм и ислямофобия. Малкият британски корпус представя много показателен пример за дискриминация, провокирана от мерките за сигурност. Следвайки законите на Тръмп, британски учител не е бил допуснат да влезе в САЩ само защото името му е мюсюлманско.

Четиринадесет статии в британския корпус представят случаи на ислямофобия като подхвърлянето на обиди заради облеклото, насилственото смъкване на забрадката на служителка в хотел:

[31] Teenager claims she was left 'crying and shaking' after managers ordered her to take off her Muslim headscarf while she worked as a waitress at The Savoy /з/ ('Тийнейджърката твърди, че се е „разплакала и разтреперала“, когато мениджърите ѝ заповядали да свали мюсюлманската си забрадка, докато работи като сервитьорка в The Savoy /з/ – ДМ/ 02.07.2015).

Споменават се и случаи на нимбизъм:

[32] Villagers' fury at plans to build 10,000-capacity Islamic burial ground in the heart of the countryside /з/ Proposed Langho Natural Burial Ground would be 27-acres in Ribble Valley [...] /пз/ ('Жителите на село са разявени от планове за изграждане на ислямско гробище с капацитет 10 000 души в сърцето на околността /з/ Предложеното естествено гробище Ланго ще бъде 27 акра в долината Рибъл [...] /пз/ – ДМ/ 22.07.2015).

Има и статии за избухването на размирици при възможността параклис в болница да бъде превърнат в мюсюлманска молитвена стая, както и такива за ограниченията върху дължината и оформянето на брадите на полицаите мюсюлмани.

Примерите за престъпления от омраза варират от словесни обиди в градския транспорт (Ин/ 18.11.2015), подвиквания към таксиметрови шофьори мюсюлмани (Ин/ 18.11.2015), до жени, поливани с алкохол в градския транспорт (Г/ 13.10.2015). Проявите на престъпления от омраза засягат и лица, които само приличат на мюсюлмани:

[33] „Christian Uber driver beaten and threatened by passenger ‘who thought he was Muslim’“ ('Шофьор християнин на Юбер бит и заплашван от пътници', които помислили, че е мюсюлманин " /з/ – Ин/ 17.11.2015); [34] I may not be a visible Muslim woman but Islam has definitely become attributed to 'brown people', even if they're not Muslims. We saw this when a Sikh man was accused of being one of the attackers in last week's attacks ('Може и да не е очевидно, че съм мюсюлманка, но ислямът определено се приписва на „кафявите хора“, дори и когато не са мюсюлмани. Разбрахме това, когато един сикх беше обвинен, че е един от нападателите в атаките през миналата седмица“ – Г/ 20.11.2015).

Последният пример споменава интересно явление – един вид разграничаване на цветовете, базирано на религия, а именно по-тъмния цвят на кожата се асоциира с исляма. Друга културна характеристика, която е подложена на ислямофобска атака, е типичната мюсюлманска храна:

[35] 'Animal lover' who stuck 'beware halal funds terrorism' stickers on chicken products at his local Sainsbury's is given a month-long curfew /з/ Liam Edwards today plead guilty to racially aggravated criminal damage; The 29-year-old entered Sainsbury's and placed stickers on halal products; His stickers stated: 'Beware! Halal is barbaric and funds terrorism'; [...] /пз/ ("Защитник на животните", който залепи върху пилешки продукти в местния Сейнсбъри стикери „внимавайте,

продуктите халал финансират тероризма“ получава месечен комендантски час /з/ Лиъм Едуардс днес се призна за виновен за нанесени щети на расова основа; 29-годишният мъж влезе в Сейнсбъри и постави стикери върху халал продукти; Стикерите му гласяха: „Внимавайте! Халал продуктите са варварски и финансират тероризма “ – ДМ/ 23.07.2015).

Цитираният пример също така потвърждава и факта, че всеки и всичко, което носи характеристики, свързвани с исляма, може да бъде подложено на обида. Всеобщата тенденция, която се споменава, е за нарастване между 70% и 300% на престъпленията на расова основа:

[36] Hate crimes against Muslims soar in London /з/ 816 Islamophobic offences recorded across UK capital – up over 70% on last year – with women wearing veils most vulnerable /пз/ (‘Скок в престъпленията от омраза срещу мюсюлманите в Лондон /з/ 816 ислямофобски престъпления, регистрирани в столицата на Обединеното кралство – със 70% повече спрямо миналата година – като забулените жени се оказват най-уязвимата група’ /пз/ – Г/ 07.09.2015); [37] There has been a 300% increase in reported Islamophobic attacks. A number of Islamic centres, including the Finsbury Park mosque, have been targeted in arson attacks. This is against a backdrop of videos of verbal and physical Islamophobic attacks on public transport – and it is notable that, while people are happy to film these incidents, few appear keen to step in and assist (‘Наблюдава се 300% увеличение на съобщените ислямофобски атаки. Редица ислямски центрове, включително джамията Финсбъри Парк, са подложени на палежи. Това е на фона на видеоклипове на словесни и физически ислямофобски атаки в обществения транспорт – и е забележително, че макар хората да се наслаждават на заснемането на тези инциденти, малцина показват желания да се намесят и да помогнат’ – G/ 01.12.2015).

Освен че просто се споменава увеличаването на подобни действия, в примерите се описва и най-уязвимата мюсюлманска група – мюсюлманките, които показват видимо религията си. Освен това, въпреки че британците искат да се покажат като толерантно общество, ясно се вижда липсата на инициатива да се помогне на подложените на обида хора, което пък от своя страна подчертава съществуващата ислямофобия.

Британските статии от малкия корпус се фокусират и върху нападението в Уестминстър на 22 март 2018 г. (общо 15 статии). Разказите за нападението, заедно с информацията за нападателя – Халид Масуд, за начина, по който е извършена атаката, за възможните причини за това, както и за броя на жертвите, са последвани и от инициативите,

предприети от мюсюлманки от различен произход да стоят на Уестминстърския мост, хванати за ръце, като противовес на различните теории, представящи всички мюсюлмани като еднакви (5 статии).

Споменатата атака провокира размисли за естеството на исляма и за това дали религията или личните особености са причина за подобни жестокости. Поради произхода на нападателя инцидентът отново се разглежда като местен терористичен акт. В допълнение към информацията за нападателя и живота му преди инцидента има и различни анализи на самото нападение, представени са мненията на познати на нападателя, които описват живота му и него самия като „a charming, friendly and professional employee“ (‘очарователен, дружелюбен и професионален служител’ – Г/ 28.03.2017), което е характерно при повечето статии, описващи местните извършители на терористични актове. Информацията за нападателя обикновено е последвана от редица анализи, повечето от които са публикувани в „Гардиън“:

[38] The Guardian view on religion and violence: context is everything /з/ There are no religions that are entirely pacifist because there are no societies entirely free of conflict. What matters is how the holy books are read /л/ (‘Гледната точка на Гардиън за религията и насилието: контекстът е всичко /з/ Няма религии, които са изцяло пацифистки, защото няма общества, изцяло лишени от конфликти. Важното е как се четат светите книги’ /л/ – Г/ 26.03.2017); [39] Exploring the links between religion and violence /з/ (‘В изследване на връзките между религия и жестокост’ – Г/ 27.03.2017); [40] Should we blame Islam for terrorism? /з/ (‘Трябва ли да виним исляма за тероризма?’ – Г/ 27.03.2017); [41] What do many lone attackers have in common? Domestic violence /з/ Desperate attempts to profile Khalid Masood after the Westminster attacks blame Islam, Kent or even drunk teenagers, but the common thread in terrorism is often misogyny /л/ (‘Какво е общото между множеството самотни нападатели? Домашното насилие /з/ Отчаяните опити за профилиране на Халид Масуд след атаките на Уестминстър обвиняват исляма, Kent или дори пияните тийнейджъри, но често срещаната нишка в тероризма често е женомразството /л/’ – Г/ 28.03.2017).

Примерите ясно показват склонността към по-либерален прочит на цялото събитие и обикновено представят личната гледна точка на анализаторите или журналистите в дадения вестник, като ясно проличава желанието да не се изграждат безпочвени стереотипи или пък да се заклеими дадената религия. Представената последователност от заглавия обаче демонстрира желанието събитията да се обяснят чрез културата на съответния човек, като по този начин се попада в един порочен кръг, в

който религията е част от културата, а културата – част от религията и като такава бива определена от нея.

Има и четири статии, които се фокусират върху реакцията на мюсюлманка, заснета с камера минути след нападението в Уестминстър. Мненията, изказани по повод на снимката към статиите, на която се вижда как мюсюлманка разговаря по телефона си, докато минава покрай жертвите, оставени да лежат на моста след нападението, ясно показва негативизма, с който често се сблъскват мюсюлманите във Великобритания. Мненията варират от открито враждебни – обвинявайки жената в бездушие, безчувственост и нежелание да помогне, до такива, които се опитват да я защитят и да намерят причината за действията ѝ.

Изразените мнения предизвикаха различни реакции, което доказва влиянието както на начина на представяне на информация в медиите, така и на невербалния елемент, т.е. снимковия материал. В последствие бе публикувано обяснение, предложено от самата жена на снимката, която, както се оказва, се е изплашила от случилото се и е била в шок, че е оцеляла и панически се е опитвала да се свърже с близките си, за да ги уведоми, че е добре и да разбере как са те. Цялата тази ситуация обаче ясно показва колко лесно могат да се формират заключения въз основа на ограничената информация, включена като обяснение към използваните в статиите невербални елементи. В същото време не може да не се замислим и върху вероятността коментарите да са от различно естество, ако жената изглеждаше като типична англичанка, а не мюсюлманка, което пък от своя страна говори за съществуващите в съзнанието на хората предразсъдъци и стереотипи.

Малкият корпус от местни новини съдържа и седем статии, които разглеждат обвиненията, отправени към мюсюлманка, че прави секс с непълнолетен. Статията е придружена със снимка на жената, която е представена като 36-годишна от „Мирър“ и като 38 – от „Дейли мейл“. Ученикът, с когото е злоупотребила, е описан като 14-годишен, а постъпката като „sex“ („секс“) в „Мирър“ и „full sex“ („пълен секс“) в „Дейли мейл“. След това „Мирър“ пояснява, че [42] „Quran tutor also allegedly kissed the child – who cannot be named – on multiple occasions when she didn't believe he was 16 or over“ (‘Споменава се, че преподавателката по Коран също така е целувала детето, което не може да бъде назовано, няколкократно, дори когато не е смятала, че е на 16 или повече години‘ – Мирър/ 29.03.2017). Примерите рисуват стереотипния образ на мюсюлманката съблазнителка, но в същото време отново се прави намек за порочния характер на религия, която позволява

сключване на бракове с непълнолетни – тема, обсъждана и в тази група статии. Фактът, че жената е описана като учител по Коран, създава предположенията, че ще следва учението на сурите. В същото време това, че е преподавател в училище, означава, че има статут в обществото, че е успяла да се интегрира и се предполага, че би се въздържала от всякакви действия, считани за унижителни за положението на образователен деец. Вместо това остава чувството, че дори образованите хора, които следват исляма, са такива. Фокусът в невербалния елемент е върху никаба, който носи жената, което пък подкрепя тезата за прикритостта, за това, че никой не знае кой всъщност е под покривалото, освен може би съпрузите им.

Статии като тези представят идеята за „Сблъсък на цивилизациите“ и несъвместимостта между мюсюлманските ценности и идеите на демократичните общества. Проблемите на браковете с непълнолетни са обсъждани предимно в статии за имигрантите и тяхната интеграция в обществото, както и по отношение на защитата на жените. Въпросът не се ограничава само до британския, а е разгледан и в германски, и френски контекст най-вече поради големия брой имигранти и бежанци, отправящи се към тези страни.

Съществува обаче група от седем статии, които обсъждат като цяло мюсюлманския начин на живот. В допълнение към типичните роли на мъжете и жените в мюсюлманското семейство, които статиите анализират, се засягат и теми като многоженството и при принудителните бракове:

[43] Forced marriage: How hundreds of terrified British victims of the tradition are being failed every year by the services they need most /з/ Exclusive: In a year there has been just one prosecution for the practice /пз/ As millions of schoolchildren across England and Wales break up for the summer over the coming days, a few hundred, the vast majority girls, are full of dread. These are the victims of forced marriage, a tradition that is spreading across the country, and spreading fear in its wake /л/ ('Принудителен брак: как стотици ужасени британски жертви на традицията всяка година биват предадени от службите, от които се нуждаят най-много /з/ Ексклузивно: За една година има само едно наказателно дело за този вид практика /пз/ Докато милиони ученици в Англия и Уелс през следващите дни ще се разделят за лятото, няколкостотин, предимно момичета, са изпълнени с ужас. Това са жертвите на принудителния брак, традиция, която се разпространява в цялата страна и в резултат на това всява страх /л/' – Ин/ 17.07.2015); [44] There is no room for cultural sensitivity where forced marriage is concerned /з/ Muslim women are the most at risk, and that cannot be ignored /пз/ ('Няма място за културна чувствителност, когато става въпрос за принудителен брак /з/ Мюсюлманките са най-

застрашени и това не може да бъде пренебрегнато /пз/ – Ин/ 22.07.2015).

Статиите от този тип се фокусират първо върху факта, че традицията е несъвместима с британските ценности, представяйки я като остаряла и варварска, тъй като лишава хората от свободата им да избират как да управляват собствения си живот. Освен това, макар че липсва експлицитното присъствие на разкази от първо лице, които да го потвърдят, както става ясно от самите примери, дори и младите момичета, закъмени с тази традиция, се страхуват от нея. Интересният похват при представянето на проблема е използването на етнонима *британски* в [43] за обозначаване на момичетата, жертви на традицията. Вместо да използват религиозния маркер и да ги представят като културните Други, журналистите са избрали да използват маркер, който да позиционира мюсюлманските момичета в положителната страна на дихотомията като част от нас, съвременното общество. В допълнение, например в [44] религиозният маркер се използва, за да активира рамката на потиснатата мюсюлманка, която трябва да бъде спасена от Запада.

Проблемът с принудителния или уреден брак и убийствата на честта, които понякога са резултат от него, води до друг много голям проблем, който също се обсъжда широко във Великобритания. Преследването на млади момичета с цел скланяне към сексуални действия е подтема във фокуса на британските медии, която предизвиква разпалени дебати:

[45] Police withheld bombshell report revealing how gangs of Muslim men were grooming more than 100 schoolgirls as young as 13 in case it inflamed racial tensions ahead of General Election /з/ [...] It says 100 mainly white children were at serious risk of being groomed; Report says perpetrators were all Asian, which could cause tension locally; [...] /пз/ [...] Police pin-pointed 75 grooming suspects – most with a history of sexual violence – with most being from a Muslim background from Birmingham (‘С цел да избегне появата на расово напрежение преди Общите избори полицията е забавила обявяването на шокиращ доклад, разкриващ как банди от мюсюлмани са подмамили над 100 ученички на възраст от 13 години с цел скланяне към сексуална дейност /з/ [...] В него се казва, че 100 предимно бели деца са били изложени на сериозен риск да бъдат подмамани с цел склоняване към сексуална дейност; Докладът казва, че всички извършители са били азиатци, което би могло да предизвика напрежение на местно ниво; [...] /пз/ [...] Полицията посочи 75 заподозрени в този вид дейност, повечето от които с история на сексуално насилие и от мюсюлмански произход от Бирмингам’ – ДМ/ 25.06.2015).

Този вид престъпна дейност във Великобритания се разглежда като проблем на културната специфика, която е резултат от традицията на уредени бракове и техния потискащ характер. Фактът, че религиозният маркер и етнонимът се използват взаимозаменяемо, допълнително засилва връзката между тази основна група мюсюлмани и престъпното деяние. По този начин цялата група, както и религията, са криминализирани, тъй като проблемът е представен като незаконен и неморален, и характерен за исляма. В повечето от публикациите си „Гардиън“ се опитва да се противопостави на този вид очерняне, като заявява, че:

[46] In the media, using Islam or Muslims as descriptive terms when referring to criminals remains all too common, even in cases where faith has little or nothing to do with the crime. The Times ran a front-page story in March with the provocative headline „Call for national debate on Muslim sex grooming“. There is nothing in Islam that could justify such heinous acts, and none of those involved in this particular crime cited Islam as their motive. So why was this story headlined in this way when articles about other cases of paedophilia made no mention of the perpetrators' faith or ethnicity? (‘В медиите използването на ислям или мюсюлмани като описателни термини при назоваване на престъпници остава твърде често срещано, дори в случаите, когато вероизповеданието е свързано слабо или никак с престъплението. През март на първа страница „Таймс“ публикува провокативното заглавие „Призив за национален дебат относно мюсюлманското подмамване с цел скланяне към сексуални действия“. Няма нищо в исляма, което да оправдае подобни гнусни действия и никой от участващите в това конкретно престъпление не е посочил исляма като мотив. Така че защо тази история беше озаглавена по този начин, след като вероизповеданието или етническата принадлежност на извършителите не се споменават в статии за други случаи на педофилия?’ – Г/ 23.09.2015).

В цитирания анализ педофилията се представя като вид психическо разстройство, което по никакъв начин не е свързано с дадено вероизповедание. Както е добре известно, проявите на педофилия се срещат сред всички етнически и религиозни групи и прослойки на обществата. В този смисъл поставянето на равенство между психичното състояние и исляма е провокативно и умишлено, служещо на целите на тези, които са готови да жертват етническия мир и да увеличат пропастта между европейските ценности и мюсюлманите.

В същото време в този вид публикации се открива и друга особеност. Използването на лексемата, свързана с преследването с цел склоняване към сексуални действия, вече не се свързва само с

дейностите, извършвани от мъже мюсюлмани, които не са удовлетворени сексуално, но се използва и като синоним на радикална индоктринация и нейните жертви, които са момчета и момичета:

[47] Safia Shahid offers „a message to my sisters“, warning young women about the dangers of grooming after the disappearance of several teenage girls, such as the 15-year-old friends from Bethnal Green Academy now believed to be married to Isis men in Syria (‘Сафия Шахид предлага „послание до моите сестри“, предупреждавайки младите жени за опасностите от подмамването с цел скланяне към сексуални дейности след изчезването на няколко момичета тийнейджъри, като например 15-годишните приятелки от академията в Бетнал Грийн, за които се смята, че са омъжени за мъже от Ислямска държава в Сирия’ – Г/ 08.10.2015); [48] The ‘sweet natured, friendly kid’ was reportedly killed after detonating a car packed with explosives as part of an Islamic State attack in Iraq after being groomed online by ISIS fanatics. Talha’s distraught family said last night that jihadis used the internet to exploit the A-level student’s naivety in a process of ‘deliberate and calculated grooming’ (‘Съобщава се, че „добродушното и приятелски настроено дете“ е убито след взривяването на автомобил, пълен с експлозиви, като част от нападение на Ислямска държава в Ирак, след като е било подмамено онлайн от фанатиците на ИДИЛ. Снощи разстроеното семейство на Талха каза, че джихадистите са използвали интернет, за да се възползват от наивността на отличника, прилагайки му процес на ‘целенасочено и преценено’ подмамване’ – ДМ/ 14.06.2015).

С нарастването на популярността на ИДИЛ и увеличения брой хора, сменящи религията си и напускащи страната си, за да се присъединят към тях, семантичното поле на глагола „(за педофил, който) подготвя (дете) за среща, особено чрез интернет чат, с намерението за извършване на сексуално престъпление“ (EOLD) се разширява и става по-общо, предимно свързано с идеята за подготовка и обучение за „определена цел или дейност“ (EOLD). По този начин се използва като синоним на набиране на привърженици, вербуване и радикализиране.

Подобно на българския корпус от статии за мюсюлманите, и в британския се среща група публикации за мюсюлманските обичаи и традиции (общо 13 статии). Статиите обикновено представят някои от типичните и най-големи празници за мюсюлманите като Айд Мубарак. Освен това има и 5 статии за най-стария в света Коран, открит във Великобритания в Бирмингамския университет.

Статиите за мюсюлманската култура и традиции както на български, така и на английски език, допринасят за постигането на културната осведоменост, като обясняват значението на различни

арабски думи, обозначаващи мюсюлмански институции или религиозни личности, например „главен мюфтия“, „главно мюфтийство“, а също и облекло, например „никаб“ – „дреха, покриваща цялото тяло“ (Дн/ 16.01.2015), „бурка“ – „цялостно покритие на главата“ (Ин / 13.01.2015), „хиджаб“ – „забрадка“ (Дн / 12.01.2015; Дн / 13.01.2015); военна лексика, например „джихад“ – „самозащита, когато някой ви атакува“ (Ин/ 01.01.2015 г.); тълкуване на религиозни термини, като се започне с исляма – „ислямът означава мир“, ухабизмът – „саудитската версия на религията“, шерият – „ислямски закон“, „пътят, който приближава благочестивия мюсюлманин до Бога“ (Дн/ 29.01.2015; Ин/ 23.01.2015), хадж (Ин/ 23.01.2015); куфири – „невярващи“, „Рафди“ – „пейоративен термин за шиитите, използвани от сунити“ (Ин/ 15.12.2014), Айд ал-Фитър, споменат по-горе. Използването на специфична лексика е проява на толерантност към мюсюлманите и опит от страна на немюсюлманското население да разбере другата култура и да покаже уважение и признание към нея.

Малкият корпус съдържа и статии за мюсюлманските традиции като рисуване с къна и оформянето на маникюр, които една находчива мюсюлманка успява да превърне в изкуство и печелившо бизнес начинание. Освен това краткият корпус запознава читателите със списъка на десетте най-красиви блогърки мюсюлманки, което е своеобразна промяна в общата тенденция за представянето предимно на мъже мюсюлмани обикновено в негативна светлина. Както споделя и журналистът, написал статията:

[49] It's no secret that there has been (and still is) a lack of diversity within the fashion and beauty industries, but with the recent debut of Halima Aden, the first hijab-wearing supermodel, the upcoming Nike hijab collection and the army of aspiring Muslim make-up artists and stylists growing a huge following, things are moving in the right direction ('Не е тайна, че е имало (и все още съществува) липса на многообразие в модната и козметичната индустрия, но с неотдавнашния дебют на Халима Аден, първият супермодел, носещ хиджаб, предстоящата хиджаб колекция на Nike и армията от амбициозни мюсюлманки гримьори и стилисти, трупаци множество последователи, нещата се движат в правилната посока – Гламър/ 31.03.2017).

Има очевидна промяна в общата тенденция, водена не само от Халима Аден, но и от известни личности (общо 12 статии) като Бела Хадид и политически фигури като например баронеса Уорси. Всички тези мюсюлманки не се страхуват да изповядват религията си открито и

по този начин да бъдат положителен модел за подражание за други жени от същата религия:

[50] „I’m proud to be a Muslim“ Bella Hadid opens up about her Islamic faith /з/ [...] Supermodel publicly discusses her religion for the first time /пз/ (‘„Гордея се, че съм мюсюлманка“ Бела Хадид говори открито за ислямската си вяра /з/ [...] Супермоделът обсъжда религията си публично за първи път’ – Ин/ 04.04.2017).

Отразяването на успешните мюсюлманки не свършва дотук. Други статии представят на своите читатели мюсюлманки като Далия Фахми – професор по политика; Стефани Курлоу – жена, която има амбицията да стане първата мюсюлманка балерина Хиджаби; Нуур Уазуаз – журналист; Мариам Дурани – самотна майка с докторска степен, която работи като изследовател педагог в Харвард; Рабия Чаудри, която обучава млади активисти за мир за ефективно застъпничество – все забележителни мюсюлманки, които са доказали, че са постигнали много не като са мълчали, както обикновено се смята, а чрез отстояване на позицията си и като са се противопоставили на съществуващите стереотипи.

Въпреки примерите на еманципирани мюсюлманки, които се опитват да разрушат стереотипа, което е нова тенденция в рамкирането на мюсюлманите в медиите, традициите и патриархалните консервативни възгледи все още преобладават в общността:

[53] Muslim gymnast is criticised by religious leaders for wearing a ‘revealing’ leotard during her double-gold victory /з/ Farah Ann Abdul Hadi, 21, won six medals, including two golds, at games; She was then attacked by Muslim clerics for wearing a leotard in the event; However tens of thousands of fans have shown support for her online; Sport minister suggested that male spectators should avert their eyes ‘if they cannot contain themselves’ /пз/ (‘Мюсюлманската гимнастичка е критикувана от религиозните лидери за това, че е носила „разкриващо“ трико по време на извоюването на двойното си злато /з/ Фарах Ан Абдул Хади, на 21 години, спечели шест медала, включително два златни; След това беше нападната от мюсюлмански духовници за носенето на трико по време на игрите; Въпреки това десетки хиляди фенове показаха подкрепата си към нея онлайн; Министърът на спорта предложи мъжете зрители да извърнат очи, „ако не могат да се владеят“ – ДМ/ 17.06.2015).

В същото време примерът показва положителното отношение на останалата част от обществото към момичето и признанието за нейните постижения. Като цяло примерът потвърждава факта, че ако човек се е

доказал и ако е допринесъл за славата на обществото и е успял да се интегрира в същото това общество, различията в религиозната принадлежност, езика, традициите и т.н. нямат значение. Колкото повече Другият прилича на Аза, толкова по-приятен и признат е той/ тя.

Заклучение

В заключение може да се посочи, че анализът на тематичното разпределение на статиите за мюсюлманите в българските и британските медии показва сходства, както и разлики в разглежданите теми, като разликите се дължат най-вече на контекста, в рамките на който се разглежда темата за религиозния Друг.

Българските медии представят статии за специфичните за културата мюсюлмански празници, за начина, по който се празнуват, за пригответените ястия и за участниците в тях. Някои от празниците, представени от британските медии, са подобни на празниците, които празнуват българските мюсюлмани, което от своя страна потвърждава съществуването на всеобща умма, към която принадлежат всички мюсюлмани.

Друга сходна тема и в двата медийни дискурса е тази за преминалите към исляма и радикализирани мюсюлмани. Въпреки че се разглеждат сходни процеси, в българските медии акцентът е върху ромските гета и сменените вярата си роми, докато в британския контекст става въпрос за британци, които са преминали към исляма и са напуснали страната, за да служат на ИДИЛ.

Проблемът с новоприелите исляма и терористичните действия, които извършват или предстои да извършат, се обсъжда широко както в българските, така и в британските медии. Методите за представяне, използвани от двата медийни дискурса, са сходни, тъй като и в двата присъстват разкази за събитието, последвани от дискусии най-вече по отношение на съществуващата радикализация, причините за процеса, както и възможните методи за противодействие. Въпросът е представен по отношение на сблъсъка на цивилизациите с акцент върху несъвместимостта между исляма и западните ценности. И двата медийни дискурса публикуват интервюта с мюсюлмани, които представят разликата между исляма и тероризма. В много случаи обясненията се приемат като вид извинение за това, че част от мюсюлманите са такива, което подсъзнателно потвърждава направената вече асоциация. За това спомагат и действията и стратегиите, предприети за противодействие на по-нататъшни терористични актове, които пък водят до криминализиране на мюсюлманите, тъй като те се чувстват анализирани

и превърнати в обект на „специално“ внимание. Така се налага една рамка, отъждествяваща исляма с престъпност, която е сходна и в двата дискурса.

Отразяването на терористите почива на теорията за ориентализма, според която войниците на ИДИЛ или сменилите вярата си са представени като зверове. Визуалните изображения, използвани в двата медийни дискурса, също са сходни със снимки на войници от Ислямска държава с пушки, изпълняващи различни наказания или просто позиращи в униформите си пред камерата. Често се използват и различните символи на Ислямска държава като намек за протичащата радикализация.

Тъй като България все още не се е сблъскала с проблема за завръщащите се от Ислямска държава войници с български произход, в анализирания корпус не се срещат подобни статии. Същото важи и за анализите за несъвместимостта между исляма и българските ценности или необходимостта българските мюсюлмани да приличат повече на българските християни. Причината за последното е сравнително добрата интеграция на мюсюлманите в българското общество и фактът, че те се разглеждат по-скоро като част от Нас, отколкото като Тях. Това е и причината българските медии да представят повече статии за межкултурното разбиране и културната осведоменост, отколкото британските.

Политическото отразяване има своите местни специфики, ръководени най-вече от новинарски ценности като уместност, персонализация (по отношение на използването на политически фигури) и близост. Въз основа на факта, че българските мюсюлмани са представени политически в парламента, статиите на тази тематика се фокусират най-вече върху Движението за права и свободи или новопоявилата се алтернатива в лицето на ДОСТ. Тези статии обаче имат само косвено отношение към българските мюсюлмани, тъй като читателите не виждат образа на обикновения народ, а позицията на политиците. Другата типично българска тема, която е без аналог в британските медии, е Възродителният процес. Дискусията върху този болезнен период допринася за межкултурното разбиране и осъзнаване, тъй като читателите, които като цяло са предимно християни, научават за редицата болезнени събития, за които са били отговорни членовете на политическото мнозинство по онова време.

В допълнение към тези теми обаче българските медии коментират възпоменанието на събитията, значими за българските мюсюлмани, като

терористичния акт на гара Буново, новините на майчин език, както и забраната за носенето на забрадки като нарушаване на правата на човека. Положителна тенденция, наблюдавана както в българските, така и в британските медии, е присъствието на повече мюсюлманки, които са интервюирани или са представени като красиви и успешни жени от различни професии, и такива, които не се страхуват да говорят. Последният факт има за цел да разчупи съществуващите негативни стереотипи, свързани главно с образа на покорната мюсюлманка.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Ahmed 2005:** Ahmed, T. S. Reading between the lines: Muslims and the media. – In: Abbas T. (ed.). Muslim Britain: communities under pressure. London, New York: Zed Books Ltd. 109-126.
- Ali web:** Ali, A. Identity. Accessed 30 March 2020. Web <<http://www.abdulali.co.uk/identity/research.html> (status 13.10.2020)>.
- Carter 2013:** Carter, M. J. The hermeneutics of frames and framing: an examination of the media's construction of reality. April-June 2013. SAGE Open. 1-12.
- Cesari 2011:** Cesari, J. Islamophobia in the West: A comparison between Europe and the United States. – In: Esposito, J. L., I. Kalin (eds.). Islamophobia: the challenge of pluralism in the 21st Century. London, New York: Oxford University Press. 21-43.
- Cheshmedzhieva-Stoycheva 2013:** Cheshmedzhieva-Stoycheva, D. Bulgaria: A new stage for international terrorism. – In: Nedelcheva, S., D. Cheshmedzhieva-Stoycheva (eds.). Dynamics, interdisciplinarity, diversity. Shumen: Konstantin Preslavsky University Press. 16-28.
- Cheshmedzhieva-Stoycheva 2014:** Cheshmedzhieva-Stoycheva, D. A new public scare: Syrian refugees in some Bulgarian and British newspapers. – In: Dobrev, D., H. Trendafilov (eds.). Studia Hungaro-Bulgarica. Vol. 3. Sumen-Szeged. 123-140.
- Cheshmedzhieva-Stoycheva 2016:** Cheshmedzhieva-Stoycheva, D. Imported terrorism: compassion vs. guns. – In: Vasilieva, V. V. (ed.). Language in the coordinates of mass media: papers for the I International Scientific Conference (September 6–9, 2016, Varna, Bulgaria). Media linguistics. Issue 5. St Petersburg: Higher School of Journalism and Mass Communications. 204-205.
- Cheshmedzhieva-Stoycheva 2017:** Cheshmedzhieva-Stoycheva, D. Stereotypes and prejudices at the border: an attempt at raising intercultural awareness through examples from the Bulgarian and the British Media. – In: Todorova et al. (eds.). Crossing borders and bridging gaps in English language teaching and research. Studies in Linguistics, Culture and FLT. Issue 2. Assenevtsi. 184-197.

- Cheshmedzhieva-Stoycheva 2018:** Cheshmedzhieva-Stoycheva, D. Framing Muslims in the Bulgarian and the British media discourse. Shumen: Konstantin Preslavsky University Press.
- Cottle 2003:** Cottle, S. News, public relations and power. London: SAGE Publications Ltd.
- Croft, Cruise 2004:** Croft, W., A. D. Cruise. Cognitive linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Croteau, Hoynes 2003:** Croteau, D., W. Hoynes. Media society: industries, images, and audiences. 3rd ed. Thousand Oaks, Calif.: Pine Forge Press. Dimaggio 2008.
- Dobрева 2009:** Dobрева, E. Tolerantnost, netolerantnost i nuleva tolerantnost v savremenniya balgarski pechat (kriticheski lingvosemiotichen analiz). Veliko Tarnovo: Faber. [Добрева, Е. Толерантност, нетолерантност и нулева толерантност в съвременния български печат (критически лингвoseмиотичен анализ). Велико Търново: Фабер].
- Dobрева 2011a:** Dobрева, E. Aspekti na masmediynata „realnost“. Veliko Tarnovo: Faber. [Добрева, Е. Аспекти на масмедийната „реалност“. Велико Търново: Фабер].
- Dobрева 2011b:** Dobрева, E. Masmediyno demonizirane: osnovni obekti i tehniki v balgarskiya pechat. – In: Dobрева E. (et al.). Izsledvane na mediate: studii, statii, eseta. Shumen: Konstantin Preslavsky University Press. 196-228. [Добрева, Е. Масмедийно демонизиране: основни обекти и техники в българския печат. – В: Добрева, Е. и др. (съст.) Изследване на медиите: студии, статии, есета. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“].
- Downing, Husband 2005:** Downing, J. D.H., Ch. Husband. Representing ‘race’: racisms, ethnicities and media. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Durham 2001:** Durham, F. D. Breaching powerful boundaries: a postmodern critique of framing. – In: Reese S. D., Gandy Jr. O. H., A. E. Grant (eds.). Framing public life: perspectives on media and our understanding of the social world. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum. 123-137.
- Encheva 2015:** Encheva, E. Siriyskata kriza „po balgarski“ – kulturna simbolika i politicheska faktologiya. – In: Prodanov, Yu. (et al.). Sotsialen fakt i mediyna realnost. Seria Obshtestveni komunikatsii 4. Shumen: Faber, 85-102. [Енчева, Е. Сирийската криза „по български“ – културна символика и политическа фактология. – В: Проданов, Ю. и др. (съст.) Социален факт и медийна реалност. Серия Обществени комуникации 4. Шумен: Фабер, 85-102].
- Entman 2007:** Entman, R. M. Framing bias: media in the distribution of power. – Journal of Communication. 57, 163-173.
- EOLD:** English Oxford Living Dictionaries. Oxford University Press. Accessed 30 March 2020. <<https://en.oxforddictionaries.com> (status 10.10.2020)>.

- Fillmore, Baker 2009:** Fillmore, Ch., C. Baker. A frames approach to semantic analysis. Ch. 13. – In: Heine, B., H. Narrog (eds.). The Oxford handbook of linguistic analysis. OUP, 313-339.
- Fowler 1991:** Fowler, R. Language in the news: discourse and ideology in the press. London, New York: Routledge. Gale and Hopkins 2009.
- Gamson, Modigliani 1989:** Gamson, W. A., A. Modigliani. Media discourse and public opinion on nuclear power: a constructionist approach. – American Journal of Sociology. Vol. 95, 1-37.
- Kornadzhieva 2010:** Kornadzhieva, M. Opit za analiz na kazusa s 12-te karikaturi na Mohamed, publikovani v datskiya vestnik „Yulands posten“ prez 2005. – Nauchni trudove na Rusenskiya universitet, 2010. Vol. 49 (5.2), 30-36. [Корнаджиева, М. Опит за анализ на казуса с 12-те карикатури на Мохамед, публикувани в датския вестник „Yulands posten“ през 2005. – Научни трудове на Русенския университет, 2010, 49 (5.2), 30-36].
- Lazarova 2004:** Lazarova, G. Balgarskiyat etnicheski model v mediynoto ogledalo: dvulikiyat Janus. – In: Krasteva, A. (ed.). Ot etnichnost kam migratsiya. Sofia: Nov balgarski universitet, 58-70. [Лазарова, Г. Българският етнически модел в медийното огледало: двуликният Янус. – В: Кръстева, А. (ред.) От етничност към миграция. София: Нов български университет, 58-70].
- McNair 2009:** McNair, B. News and journalism in the UK. London, New York: Routledge.
- Nurullah 2010:** Nurullah, A. S. Portrayal of Muslims in the media: “24“ and the ‘Othering Process’. – International Journal of Human Sciences. Vol 7 (1). 1020-1046.
- Pintak 2006:** Pintak, L. Framing the Other: worldview, rhetoric and media dissonance since 9/11. – In: Poole, E., J. E. Richardson (eds.). Muslims and the news media. London, New York: I. B. Tauris. 188-198.
- Poole 2002:** Poole, E. Reporting Islam: media representations of British Muslims. London, New York: I. B. Tauris.
- Said 1997:** Said, E. W. Covering Islam. London: Vintage Books.
- Taha 2014:** Taha, M. H. Gratifying the ‘Self’ by demonizing the ‘Other’: a call for dialogue not monologues. London, Thousand Oaks, CA, New Delhi: SAGE Open. April-June 2014. 1-13.
- Todorova 2015:** Todorova, R. Insights into text linguistics: from theory to practice. Shumen: Konstantin Preslavsky University Press.
- van Dijk 1977:** van Dijk, T. A. Context and cognition: knowledge frames and speech act comprehension. – Journal of Pragmatics. Vol 1 (3). September 1977. 211-231.
- van Dijk 2000:** van Dijk, T. A. Ideology and discourse: a multidisciplinary introduction. Barcelona: Pompeu Fabra University. Available online at <<http://www.discourses.org/UnpublishedArticles/Ideology%20and%20discourse.pdf>> Accessed 30 March 2020.

ASPECTS OF MEDIA PRESENTATION ON GRENFELL FIRE DISASTER INQUIRY THROUGH THE LENS OF TEXT LINGUISTICS AND MULTIMODAL CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS

Ivaylo Gorchev

АСПЕКТИ НА МЕДИЙНОТО ОТРАЗЯВАНЕ НА РАЗСЛЕДВАНЕТО НА
ТРАГЕДИЯТА С ПОЖАРА В ГРЕНФЕЛ ТАУЪР ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА
ТЕКСТОЛИНГВИСТИКАТА И МУЛТИМОДАЛНИЯ КРИТИЧЕСКИ
АНАЛИЗ НА ДИСКУРСА

Ивайло Горчев

Abstract: *The article aims at conducting a critical analysis on the use of different linguistic devices on the part of the British media with a view to both structuring their texts in a cohesive and coherent manner, and influencing the reader through their discourse representation and visual semiotic choices. The research is conducted on the basis of a small corpus consisting of four articles covering the 05-June-2018 hearing of Grenfell Tower inquiry of the worst UK residential fire since the Second World War, excerpted from the electronic databases of four British newspapers: The Guardian, The Independent, The Sun and BBC News and the quoted sources in the articles have been identified. The study is carried out with reference to the constitutive standards of textuality according to Beaugrande and Dressler, a framework for discourse representation analysis utilized by Norman Fairclough and the semiotic theory of Roland Barthes.*

Key words: *text linguistics, standards of textuality, discourse representation, multimodal CDA*

Резюме: *Основната цел на статията е критическият анализ на употребата на различни лингвистични средства от британски медици, както за да структурират текстове си по един кохезивен и кохерентен начин, така и за да повлияят на читателя чрез представянето на отразения в статиите дискурс и чрез подбора на визуални семиотични средства. Изследването се базира на малък корпус, който обхваща четири статии, екцерпирани от електронната база данни на четири британски вестника: Гардиън, Индипендънт, Сън и БиБиСи Нюз. Те отразяват съдебното заседание, което се провежда на 05 юни 2018 година и е свързано с разследването на най-опустошителния пожар от Втората световна война насам, избухнал в небостъргача „Гренфел тауър“ (Обединено кралство). Изследването е проведено според конститутивните стандарти за текстуалност по Богранд и Дреслер, концептуалната рамка за анализ на представянето на дискурса по Норман Феърклаф и семиотичната теория на Роланд Барт.*

Ключови думи: *текстолингвистика, стандарти за текстуалност, дискурсивна репрезентация, мултимодален критически анализ на дискурса*

Introduction

When one thinks about media representation, they should keep in mind that, as Donald Matheson (2005) insightfully put it in his *MEDIA DISCOURSES: Analysing Media Texts*, „(t)he journalist sitting down at the computer to write a news story does not therefore simply face a blank screen on which to construct a world or record a faithful record, but a space that we can imagine as already filled with conventions”, which may include the journalistic ones concerning textual organization, the truthfulness of a story, presumed readership interest and background knowledge, as well as the social ones regarding prototypical characteristics, word meanings, naturalness and the state of being commonsensical, social etiquette and reality (Matheson 2005: 16). To the aforementioned conventions we can add the notion of what constitutes a text, how one’s words should be quoted, what certain signs mean and so on and so forth. The objective of this paper is the analysis of aspects of the linguistic and extralinguistic choices of the British print media in relation to the organization of their textual and visual information and the linguistic properties of their discourse representation on one of the worst residential fires in British history, i.e. The Grenfell Tower Fire, which broke out on the 14th June 2017 and is considered the deadliest structural fire in the United Kingdom since the 1988 Piper Alpha disaster and the worst UK residential fire since the Second World War, because it resulted in the deaths of 72 people. As Richard Millett QC puts it in his opening statement on the 21st May 2018 during the commemoration hearing of the inquiry (CH 2018: 9-12), Grenfell Tower is a 24-storey residential tower block, which stands in the Lancaster West Estate in North Kensington, London W11. It was completed in 1974 and is owned by the Royal Borough of Kensington and Chelsea. For 43 years it provided homes for thousands of Londoners in its 120, later 129, flats, 6 flats per floor. For many who lived there, it was a place of refuge, because the countries of their birth had become intolerable places to live and they had chosen to move to London attracted by its vibrancy, its work and career prospects and its reputation for tolerance. Between 2014 and 2016, Grenfell Tower underwent a substantial refurbishment programme, the principal element of which was the construction of a cladding system on the exterior of the building, which is considered the major contributor to the rapid spread of the fire. A public inquiry of the fire was ordered by Prime minister Theresa May on the 15th of June 2017 and as of the time of the writing of the article it is still being carried out.

Corpus of the study

The corpus for the study consists of four articles excerpted from the electronic databases of *The Guardian* /G/, *The Independent* /I/, *The Sun* /S/ and *BBC News* /B/, which cover the 05-June-2018 hearing of Grenfell Tower Inquiry. It is worth noting that three of the articles: the ones retrieved from the databases of *The Guardian*, *The Independent* and *BBC News* are published on the 5th June, while the one retrieved from the electronic database of *The Sun* is published on the 6th June at 12:24 am. As a matter of fact, there is an article published by *The Sun* on the 5th June at 0:55 but de facto it covers and quotes from the hearing on the 4th June and thus the article from the 6th June was chosen for analysis since it covers the same hearing as the other three articles. The transcript of the hearing (TH 2018), which is publicly available, has been retrieved and the coverage of the hearing in the articles has been carefully compared with it.

Theoretical preliminaries and methods of analysis

The paper falls within the general scope of critical discourse analysis of media texts on disasters and as such can be related to research undertaken by Shirley Harrison (1999) on disasters and the way media manages such reports, as well as by Simon Cottle (2009) on global crises reporting. However, the paper follows the closest the research carried out by Norman Fairclough (1995), who analyzed the discourse representation in five articles published on Friday 24 May 1989 in five British national newspapers about a report of the House of Commons Home Affairs Committee on hard drugs abuse and the discourse representation in the articles was compared with the publicly available report. He aimed at the identification and the explanation of the tendencies in the representation of oral and written discourse in newspapers and their association with implicit ideologies in news production practices. Despite utilizing the same framework, the present research differs from the one that was carried out by Fairclough in its scope, because in addition to the purely linguistic analysis the present paper concentrates on some paralinguistic features, which are not taken into account by Fairclough in his research.

Thus, in order to analyze the use of different linguistic devices on the part of the British media with a view to both structuring their texts in a cohesive and coherent manner, and influencing the reader through their discourse representation and visual semiotic choices, three main approaches have been deemed as most suitable: Text linguistics, Critical Discourse Analysis and Multimodal critical discourse analysis.

Text linguistics is a relatively new discipline, which has appeared and evolved as an approach „investigating text from a number of perspectives”

(Todorova 2015: 17). Romyana Todorova states that the propositional approach, also called linear grammar of text, and the communicative grammar of text are the two main approaches under which all studies of text can be divided and grouped. When the former is adopted, speech products are described on a purely linguistic basis. From the perspective of the latter, text is viewed as communicative unit with a broader definition, including some extralinguistic factors (Todorova 2015: 17-18). There are different views as to the characteristic features that define text as a unit. For example, the linear sequence of sentences, the relative completeness and connectivity are stressed by Horst Isenberg (1978) as properties common to and valid for all texts, Gottfried Graustein and Wolfgang Thiele (1987) explain text in connection with properties such as linearity, cohesion, coherence and intertextuality, while Elka Dobрева and Ivelina Savova (Dobрева, Savova 1994: 24-40) list connectivity, grammaticality, informativity, completeness and integrity as some of the most important standards of texts (see Todorova 2015: 41). The analysis in this paper is based on Beaugrande and Dressler's definition of text as „a communicative occurrence which meets seven standards of textuality” (Beaugrande, Dressler 1981: I.3), which include cohesion (the connection between the textual elements on the surface level through grammatical dependences), coherence (the link between concepts and relations on the deep level), intentionality (related to the purpose that the text serves relative to the plan of the text producer), acceptability (connected with the text receivers' tolerance towards deviations from the expected organizational patterns, depending on the type of text and their willingness to supply the missing links needed for the proper understanding of the information being presented), informativity (the degree of expectedness of the information with three degrees: first order informativity – upper degree of probability of occurrence of textual elements, second order – a lower degree of probability and third order – apparently „outside the set of more or less probable options”), situationality (related to the context of situation in which the text appears) and intertextuality (related to the degree to which the understanding of a given text depends on the recipient's knowledge of other texts) (see Beaugrande and Dressler 1981).

Beaugrande and Dressler postulate that the process of text production can be subdivided into distinctive phases (planning, ideation, development, expression, and parsing) which should not be understood as running consecutively one after the other, with distinct boundaries between them, but rather as potentially interacting simultaneously, with a rapid change of dominance. On the other hand, text reception can be viewed as a process in reverse direction, containing a corresponding set of phrases where the reader

starts with the processing of the surface structure of the utterances and then moves to the deeper level where all the additional layers of meaning are perceived. After parsing the surface text into grammatical dependences, which activate concepts and relations in mental storage, the phase of concept recovery is reached, followed by the phases of idea recovery and extraction of the text producer's plans (see Beaugrande, Dressler 1981: III.27-29). Text production in the sphere of news reporting relies on quotations taken from instances of discourse, which are either spoken or written. Discourse representation is a term used by Norman Fairclough in place of the more common term speech reporting. Here he distinguishes between primary and secondary discourse: the former is the discourse which represents or reports, i.e. the voice of the journalist, while the latter is the represented or reported discourse, i.e. the actual words quoted by the journalists. Fairclough's framework, which draws upon accounts of discourse representation in Leech and Short (1981), McHale (1978), Quirk et al. (1972) and Volosinov (1973), adopted for the analysis of the discourse representation in this paper, incorporates five parameters: mode, boundary maintenance, stylisticity, situationality and setting (see Fairclough 1995: 54-55).

In relation to mode (the way in which secondary discourse is incorporated in primary discourse), we can distinguish between Direct Discourse (DD) – the actual quotes from the sources (secondary discourse is represented in inverted commas without any alteration), e.g. *Mrs Thatcher warned Cabinet colleagues: 'I will not stand for any backsliding'*, Indirect Discourse (ID) – the introduction of secondary discourse through subordination to the reporting clause in the form of a that-clause, shift of pronouns (from 1 and 2 person to 3 person), shift of deictics and backshift of tenses, e.g. *Mrs Thatcher warned Cabinet colleagues that she would not stand for any backsliding*, Direct Discourse Slipping (DD(S)) e.g. *Mrs Thatcher warned Cabinet colleagues that she would 'not stand for any backsliding'*, and Unsignalled (UNSIG), for example: *Mrs Thatcher will not stand for any backsliding*, used as a headline, where clearly quoted material appears as the voice of the reporter. Free Indirect Discourse (Quirk et al. 1972: 644), which is a form of indirect discourse with omitted reporting clause and retained potentialities of direct-discourse sentence structure is included in UNSIG (see Fairclough 1995: 54-55).

Boundary maintenance refers to the degree to which the representing discourse and the represented discourse are separated or mixed. When a translation of the secondary discourse into the primary discourse is observed by lexical substitution and other changes, there is an instance of incorporation. For example, the Labour leader Neil Kinnock says *'Margaret Thatcher must*

resign’ and an article headline represents it as „*Maggie must get out*”. On the other hand, dissemination can be observed when the primary discourse is affected by the voice of the secondary discourse (the mode is usually UNSIG). It can be illustrated if Kinnock’s statement is represented in a newspaper headline as „*Margaret Thatcher must resign*”, where Kinnock’s words are presented as words of the author of the article (see Fairclough 1995: 58).

Stylisticity and situationality are strongly related to one another. The former is related to the degree of representation of the non-ideational, interpersonal meanings of secondary discourse and the latter the extent of expression of the context of situation of secondary discourse. According to Michael Halliday language has three metafunctions (the term metafunction is used instead of function to show that functionality is an intrinsic feature of language). On the one hand language construes our experience by naming objects from the real world, as well as abstract entities and putting them into different categories and taxonomies. Thus, we make sense of our experience through language. This is the ideational metafunction of language, which is further subdivided into experiential and logical. Here the clause is looked upon as representation. However, we do not use language to merely talk about our experience. Through language we also interact with the people around us by taking on different roles and expressing our attitudes. This is reflected in the interpersonal metafunction of language, which considers the clause as exchange. On the other hand, bits of language must go together while a text is being constructed or we are engaged in any kind of discourse. Through human interaction we share information which is partially known or given (theme) and partially unknown or new (rheme). In other words, using what is known as a point of departure we add more information to it. This whole process finds its expression in the textual function of language, which considers the clause as message (see Halliday 2004). The parameter „setting is concerned with the extent to which and ways in which reader’s/listener’s interpretation of secondary discourse is controlled by placing it in particular context (or ‘cotext’)” (Fairclough 1995: 60). It could be realised via the representation of the illocutionary force of the secondary discourse through the reporting verb or through the use of adjuncts. Another setting device is formulation (Heritage, Watson 1979), i.e. „a summarizing gist of the secondary discourse before it occurs in a fuller representation” (Fairclough 1995: 61)

Critical discourse analysis is a research method, which is rooted in Rhetoric, Text linguistics, Anthropology, Philosophy, Socio-psychology, Cognitive Science, Literary Studies and Sociolinguistics, as well as in Applied Linguistics and Pragmatics. In essence, it is problem-solving and interdisciplinary, and encompasses a number of approaches whose theoretical

models, research methods and agendas are different but their point of intersection is a mutual interest in the manifestation of power and identity politics, as well as change in society in the sphere of politics, economics and culture. The term discourse can be viewed as synonymous to semiosis because it encompasses words, pictures, symbols, design, color, gesture, and so forth, while the term critical is connected with the challenge of surface meanings by looking at the deeper levels and spotting connotative associations that are present but not obvious for the casual reader. Within CDA there are a number of approaches developed by prominent scholars in the field such as the relational-dialectic approach of Fairclough, the socio-cognitive studies of Teun Van Dijk, the discourse-historical approach (DHA) of Ruth Wodak and other scholars in Vienna and the corpus-based approaches utilized by Mulderrig and Mautner (see Wodak 2011).

Multimodal Critical Discourse Analysis appeared because the principals of the systemic functional theory proposed by Halliday (1978) were thought to be applicable to the analysis of visual communication by theorists like Hodge and Kress (1988) and Kress and van Leeuwen (1996). Furthermore, David Machin and Andrea Mayr (2012: 49) postulate that the means of communication used in the texts we are presented with include not only word choices but also some non-linguistic features and elements. They suggest that the choice of font type, color of font, line spacing and alignment of text even in texts which contain no images is partly used for communication of ideas and identities, since a scientific text written in comic script using a broad palette of colors will probably be read much differently than the same text presented following the accepted formatting conventions. When it comes to images, the semiotic theory of Roland Barthes (1973, 1977, qtd. in Machin, Mayr 2012: 49-54) accounts for how images can denote, i.e. depict specific entities like events, people or places but, more importantly, they can also connote i.e. they show these events, people or places to communicate general and abstract ideas, such as „discourses and their values, identities and actions” through the attributes of the depicted item, the settings in which they are depicted and their salience, „where certain features in compositions are made to stand out, to draw our attention to foreground certain meanings” so that „such features will have the central symbolic value in the composition”.

Analysis

In this section a multimodal critical discourse and textual analysis of each headline and the accompanying subheadings, imaging and captions will be carried out and then only certain features from the bodies of the articles will

be discussed. Table 1 shows screenshots of the four headlines and their accompanying imaging.

As far as the color scheme of the text layout is concerned (see Table 1), *BBC News* has opted for a white theme, i.e. a black font against a white background. Traditionally, this theme has been the default one not only for newspaper reporting but also with respect to other publications like novels and poetry, and thus can be considered neutral.

[1] Grenfell inquiry: Refurbishment ‘turned tower into death trap’ /h¹/ (B); [2] A refurbishment overseen by Kensington Council turned Grenfell Tower into a „death trap”, a public inquiry into last year’s fire has heard /c²/ (B); [3]... a local authority instigated and oversaw the refurbishment of a social housing high-rise tower block in such a way as to render it a deathtrap (TH 2018:7).

Headline [1] is punctuated with a colon, which separates the noun phrase *Grenfell inquiry* from the clause *Refurbishment ‘turned tower into death trap’* and gives the whole title an almost hypernymic relationship, with the former giving the more general focus of the article and the latter contributing details. The headline can be parsed into the following grammatical dependences. Linearly, from left to right the reader encounters the noun phrase *Grenfell inquiry*, where the head of the phrase is the count noun *inquiry*, while the noun *Grenfell* has an attributive function. This surface structure will activate the concept of the official investigation of the Grenfell tower fire in the mental storage of the reader with all the background knowledge that they have and for a reader acquainted with the tragic events on the night of 14 June 2017 it will be first-order informativity. However, for a person who has never heard of the fire this will be second-order informativity and might either prompt the reader to seek more details through extra textual links in order to fill in the gaps in their mental storage or lose interest in the subject altogether.

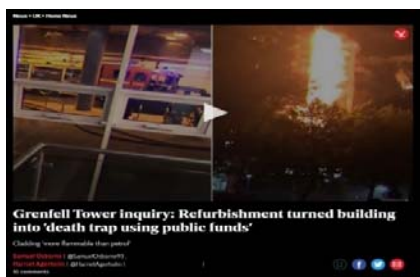
¹ /h/ stands for *headline*.

² /c/ stands for *caption*.

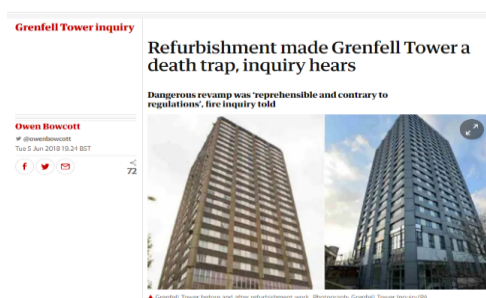
BBC News

The Independent

The Guardian

The Sun

Table 1. Headlines, subheadings, captions and their accompanying pictorial imaging

Going further rightwards on the surface, the reader sees the noun *Refurbishment*, serving as the subject of the following clause, and then the verb *turn*, the noun *tower*, the preposition *into* and the noun phrase *death trap*. But to the reader this is not just a string of random words. These words are glued together in a meaningful construction that can be generalized as *Sb/Sth turned sb/sth into sb/sth* and which expresses cause-effect relations. This is interpreted as *sb/sth caused sb/sth to change its characteristics and become sb/sth else*. Moving to the deep level, the noun *refurbishment* becomes an entry point to the reader's background knowledge related to post-construction work, while the noun *trap* especially in conjunction with the attributive use of *death* activates all connotations of the semantic fields of animal hunting and dishonesty.

With respect to the extra linguistic means adopted by the media, the picture chosen by *BBC News* depicts a bulletin board with the obituary notices of the victims of the deadly fire in the foreground. To the left, up-close, the sign „Royal Borough of Kensington and Chelsea” written in red can be clearly seen. A very small portion of the burnt Grenfell Tower is visible in the background. Even though the image is not particularly striking, it is full of

connotations as to who might have initiated the reconstruction work, and a silent proof of the outcome stated in the headline. As far as salience goes, the most prominent attributes are the obituaries and the name of the Borough with its implication of the authority in charge of it, which brings the initiators of the reconstruction work and the disastrous outcome to the foreground.

Caption [2] beneath the photograph constitutes an instance of reiteration of information from the title, where simple repetition of lexical items, such as *refurbishment, turned, Grenfell, tower, death trap* is observed. However, the caption adds further information, which is consistent with the inferences that can be made from the photograph itself. Kensington Council is named as the authority in charge of the renovation through the verb *oversee*, and the source of the information is explicitly stated. In addition, one can also notice the use of partial repetition in the caption when the noun phrase *Grenfell inquiry* is featured in the caption with a more generic modifier, i.e. *a public inquiry*. It can be stated that the use of the indefinite article is counterintuitive, since the reader should have already read the title and thus the noun is not mentioned for the first time. Furthermore, the use of the more generic modifier does not only avoid the full repetition but extends the scope of the whole event making it sound as affecting the whole society, not just the Grenfell community.

Both headline [1] and caption [2] are based on lines [3] from the transcript of the hearing from the 5th June 2018 and transcribe the opening statement by Danny Friedman QC on behalf of the bereaved and surviving people of Grenfell Tower. According to Fairclough's framework, the mode of the discourse representation in both headline [1] and caption [2] is Direct Discourse slipping, but in headline [1] the reporting clause is omitted. With respect to boundary maintenance there is an instance of incorporation in both [1] and [2], since the verb *render* from the secondary discourse is substituted with *turn* in the primary discourse. Only headline [1] has marked the verb *turn* as part of the secondary discourse, while caption [2] presents it as part of the primary discourse. In relation to stylisticity, there are no representations of the non-ideational, interpersonal meanings of secondary discourse. The context of the situation is expressed in [1] through the noun phrase *Grenfell inquiry*, and in [2] with the help of the clause *a public inquiry into last year's fire has heard*. The examples show several setting devices. The illocutionary force of the secondary discourse is rendered through the reporting verb *heard*, while the inquiry is qualified with the adjective *public*, which ascribes transparency to the secondary discourse. Moreover, examples [1] and [2] also show the setting device formulation.

Similarly to *BBC News*, *The Guardian* (see table 1) has made use of the neutral white theme (black font against white background) for the actual headline but they have opted for color print in red for the column the article is part of, which reads *Grenfell Tower Inquiry* and is exactly the same as the first part of *BBC News* headline with the exception of the added noun *tower* used attributively with the noun *Grenfell*. The parsing of the phrase is identical to the parsing of the first part of *BBC News*' headline and activates the same concepts in the mental storage of the reader.

[4] Refurbishment made Grenfell Tower a death trap, inquiry hears /h/ (G).

The Guardian's headline [4] is very similar to the headline carried by *BBC News*. The differences include the verb *made* (*The Guardian*) in place of *turned into* (*BBC News*), the use of *Grenfell Tower* (*The Guardian*) instead of simply *tower* (*BBC News*), and the presence of a reporting clause (*inquiry hears*) in *The Guardian*'s headline. The same concepts, i.e. post-construction, cause-effect relationship, animal hunting and dishonesty, are activated in the mental storage of the reader.

In contrast to *BBC News*', *The Guardian*'s article has a subheading [5], which reads:

[5] Dangerous revamp was 'reprehensible and contrary to regulations', fire inquiry told /sh³/ (G)

Subheading [5] features the use of the synonymous lexeme *revamp* replacing the noun *refurbishment* in the headline, which is utilized to avoid the use of the same lexical item. The adjective *dangerous*, which qualifies the head *revamp*, becomes a control centre for the activation of all the connotation from the fields of risk and harm, while the phrase *reprehensible and contrary to regulations* connotes immorality and unlawfulness, which in conjunction with the associations of the noun *trap* from the headline continues to build a picture of dishonesty and immorality on the part of the initiators of the reconstruction work. The adjective *fire* qualifying the noun *inquiry* provides clues for the decipherment of headline [4] by the readers who are ignorant of the tragic events, which have initiated the inquiry.

The visual representation in *The Guardian* shows still images of the tower before and after the refurbishment, both taken from a similar angle from ground level, with the lens of the camera pointing towards the sky. In the picture depicting the tower before the renovation, the sky is clear, while the

³ /sh/ - stands for *subheading*.

picture portraying the tower after the renovation, but before the fire, prophetically shows a partly clear and partly cloudy sky just behind the building, and the lower part of the building is mysteriously shrouded in darkness, which connotes the imminent disaster that was lurking in the shadows. The connotations of the visual imagery of both BBC News and The Guardian are subtle but tangible and they are silently waiting between the pixels to be read.

[6] Grenfell Tower before and after refurbishment work. /c/ (G)

Caption [6] from The Guardian has an informative function and is crucial for the understanding of the subtle connotations of the images.

When compared with the quoted source [3], the mode of the discourse representation of headline [4] is Indirect Discourse, while with respect to boundary maintenance there is an instance of incorporation. There are no representations of the non-ideational, interpersonal meanings of secondary discourse. The context of the situation is expressed with the noun phrase *Grenfell tower*, and the clause *inquiry hears*.

[7] But there are also some features of the building works that were so obviously dangerous, reprehensible and contrary to regulations that it would be irresponsible not to indicate where we stand now (TH 2018:8).

Subheading [5] is based on lines [7] from the opening statement by Danny Friedman QC. The mode is Direct Discourse Slipping, and it also features incorporation.

In stark contrast to BBC News and The Guardian, both The Independent and The Sun have opted for a dark theme, i.e. a white font against a black background, with The Sun also using blue font for a part of the headline. Since, traditionally, this theme has not been the default one, naturally, it cannot be considered neutral. Due to being different, it is more striking to the eye and can make a headline stand out.

The thumbnail image for the video above the headline of The Independent's article shows two pictures (see Table 1). On the left there is a window view of a fire engine from within the building, while on the right the image depicts the overwhelming proportions of the burning fire. The juxtaposition of the fire engine and the intense blaze connotes the lack of adequate response from the fire brigade resulting in a heavy toll, which is further developed in the body of the article. The visual presentation in The Independent lacks any captions.

[8] Grenfell Tower inquiry: Refurbishment turned building into 'death trap using public funds' /h/ (I); [9] RBKC and the TMO did this, and they

did so using public funds, paid to an array of professionals, contractors and subcontractors, none of whom have yet accepted any responsibility for their part in what happened (TH 2018:7).

Headline [8] (*The Independent*) is similar to headline [1] (*BBC News*) and for the most part carry the same connotations. The additional participle clause, *using public funds*, however, connotes mismanagement of the taxpayer's money. The participle clause comes from the transcript of the opening statement by Danny Friedman QC [9], which is adjacent to [3] and is linked to it through the deictic *this*. The subject of the clause containing *using public funds* in [9] is *they* and it refers to RBKC (Royal Borough of Kensington and Chelsea) and the TMO (The Kensington & Chelsea Tenant Management Organization). The subject of the main clause in the headline [8] is *refurbishment* and it is also the omitted subject of the elliptical participle clause *using public funds*. It turns out that, if viewed only on the surface level, it was the refurbishment that was using public funds. The obvious surface level confusion is resolved on the deeper level by metonymic relations, where the work done is understood as standing for the organization, which initiated it. The mode of [8] is Direct Discourse Slipping and it shows incorporation.

[10] Cladding 'more flammable than petrol' /sh/ (I); [11] Our understanding is that the ignition of the polyethylene within the cladding panels produces a flaming reaction more quickly than dropping a match into a barrel of petrol (TH 2018:31).

Subheading [10] from *The Independent* reveals how cohesion can be achieved using lexemes belonging to the same lexico-thematic field. The lexical items *refurbishment*, *tower* and *building* from headline [8] and *cladding* from subheading [10] belong to the lexico-thematic field *buildings*, which facilitates the smooth transition between the two sentences. A cohesive link is provided between refurbishment and cladding, since the former has a more general meaning, while the latter supplies more details as to the nature of the renovation that has been carried out. Subheading [10] quotes lines [11] from the opening statement by Stephanie Barwise QC. As can be seen, even though *more flammable than petrol* is designated as a quotation, it is not a direct representation of the secondary discourse i.e. there is incorporation at work (the mode is Direct Discourse Slipping). There are a number of lexical changes in what is indicated as secondary discourse; the noun phrase *flaming reaction* has been turned into the adjective *flammable*, which in turn has received the grammatical marker expressing comparison *more*, which was originally attributed to the adverb *quickly*, modifying the verb *produce*. Even though on the deep level the two sentences are similar they do differ as far as their surface

structure is concerned, and thus the use of inverted commas, which signifies unaltered representation of secondary discourse is inappropriate and misleading.

[12] GRENFELL INQUIRY SHOCK Grenfell Tower cladding ‘more flammable than dropping lit match in petrol’ in shocking inquiry development /h/ (S); [13] Lawyer Stephanie Barwise QC said building firms and engineers knew the perils of its polyethylene /sh/ (S).

Analogously to *The Independent*, *The Sun* has also utilized the same form of incorporation in their headline [12] but they have also added the phrase *dropping lit match in* to what is designated as direct discourse in *The Independent*'s subheading [10], which also showcases incorporation through vocabulary changes. *The Sun* has added the attributively used past participle *lit* to modify the noun *match* and have omitted *a barrel of* from the original line [11]. The newspaper has also decided to add the noun *shock* to the noun phrase *Grenfell inquiry*. If the grammatical dependences within the phrase are closely examined, it becomes apparent that the noun *shock* is the head of the phrase with the other two nouns modifying it, and thus it becomes the focal point of the whole construction. Taking into account the fact that the use of partial repetition of the nouns *Grenfell*, *inquiry* and *shock* in one and the same clause which also happens to be the headline has been decided on, together with the utilization of capital letters, which is associated with virtual shouting and is much more noticeable, and keeping in mind that it is only in the publication of *The Sun* where this change of print is noticed, it becomes apparent that there is an emphasis on the dramatic side of the representation, which is somewhat expected, since *The Sun* is one of the representatives of the gutter press in the UK.

[14] By way of preamble to the requirements of the Building Regulations, industry has been aware for some time that cladding panels incorporating polymeric materials such as polyethylene are highly combustible (TH 2018:32); [15] Further, the very specific danger of using polymeric materials such as polyethylene near materials such as uPVC window surrounds was known certainly to government, which was warned of that precise risk by BRE's report in November 1992 following the Knowsley Heights fire in 1991, in which fire spread vertically up the cavity behind the cladding, melting the aluminium supports and attacking the uPVC window frames (TH 2018:32); [16] ... since the turn of the century, both internationally and in the UK, fires involving external cladding systems have become the archetypal form of mass fire disaster. This fact put construction and fire engineering professionals on notice of the imperative to develop their risk assessment systems accordingly, and also

ought to have informed London Fire Brigade contingency planning (TH 2018:33).

The identification of the quoted secondary discourse in subheading [13] proves to be quite of a challenge since neither the subject noun phrase *building firms and engineers* nor the plural noun *perils* from the subordinate clause of the subheading were actually used by Stephanie Barwise according to the transcript of her opening statement. Likely candidates for sources of information for the indirect representation of Stephanie Barwise's words are [14] where *industry* can stand for *building firms and engineers*, and the *perils* might be the combustibility of polyethylene, [15] because it refers to the *danger* of using polymeric materials, which is synonymous to *perils* but here the *government* is aware of the danger, not *building firms and engineers* and [16] because it mentions *fire engineering professionals* but it focuses on *risk assessment systems* and *London Fire Brigade contingency planning*. The most probable source for subheading [13] is [15] because of the noun *danger*, which is an actual synonym of *perils*, it is likely that, implicitly, the BRE's report might have been taken as referring to the awareness of *building firms and engineers*, who must have been familiar with its findings. It turns out that subheading [13] is a very broad generalisation of the lawyer's words using lexical items that she has not relied on in her opening statement, but if we take for granted that [15] was the secondary discourse that was represented in [13], then it is worth posing the question why the singular common noun *danger* was substituted with the plural common noun *perils* in subheading [13]. To answer this question, we need to consider the differences between the two lexemes. The first difference between the two lexical items revealed by a quick search of the BNC (British National Corpus) with the help of *danger*, *dangers* and *peril*, *perils* as search strings is their frequency of use. The combined number of instances of *danger* and *dangers* is 7349 (5755 for *danger* and 1594 for *dangers*) vs. 425 for *peril* and *perils* (277 for *peril* and 148 for *perils*), which shows that *danger* is 17.29 times more frequently used than *peril*. The second difference concerns register. *Peril* (LDCE 2003:1221) is designated in the Longman Dictionary of Contemporary English as literary or formal, while *danger* ((LDCE 2003:394) does not have such designation. Based on these observations we could conclude that the choice of the plural form of *peril* over the singular form of *danger* is motivated by its being less frequently used and suitable for more formal and literary context and since people who have less frequently used vocabulary items at their disposal are considered more qualified, this can attribute more legitimacy to the statement ascribed to Stephanie Barwise. Another setting device that serves to the same end is the representation of Stephanie Barwise both as a lawyer and a QC.

The thumbnail image from *The Sun* shows three stills, which show the rapid spread of the fire within a 17-minute timeframe. An all caps caption in large white print on a scarlet background reads GRENFELL FIRE TIMELINE. Beneath it there is another large all caps caption: TERRIFYING FOOTAGE OF THE BLAZE SPREADING. Further below, another caption in small bold black print against a white background states: *THE Grenfell Tower cladding was more flammable than „dropping a match into petrol”, the inquiry heard yesterday*, which is an example of repetition and formulation (the mode is Direct Discourse Slipping with incorporation). The modifier *terrifying* works in tandem with the noun *shock* and the modifier *shocking* from the headline, so the focus in conjunction with the capital letters that have been used is put on the highly negative emotions of shock and terror. The visual imagery from *The Sun* together with its accompanying captions are all aimed at producing a dramatic effect, which can give the newspaper the benefit of a wider circulation and substantial revenue.

The following extracts show cohesive devices from the bodies of the articles, which are not found in the headlines, subheadings and the captions discussed so far.

[17] Earlier, a lawyer for the Metropolitan police told the inquiry that the scale of the criminal investigation was „unprecedented and extremely demanding”. Jeremy Johnson QC said the investigation was going according to schedule, and he revealed that the building would cease to be a crime scene by July or August (G); [18] Imran Khan, who once represented the parents of murdered black teenager Stephen Lawrence, said the same problems highlighted by the inquiry into his racist killing had been seen at Grenfell Tower. He told the hearing the current terms of reference should be broadened to see if race, religion or social class played any part in the disaster (I); [19] Danny Friedman, representing some of the survivors, said...; Sam Stein, also representing the bereaved and survivors, said...(B); [20] Lawyer Stephanie blasted the council for creating a ‘death trap’ (S).

Example [17] from *The Guardian* shows the introduction of Jeremy Johnson by firstly referring to him with a common noun (a lawyer for the Metropolitan police) before mentioning his proper name, a device that definitely provokes the readers’ interest even though it might cause some initial confusion. Example [18] is a case of anaphoric reference, where the personal pronoun *he* is used after the co-referring expression *Imran Khan*, while example [19] is a case of parallelism, i.e. the use of the same surface structure with a different content. Line [20] from *The Sun* deserves special attention in respect to its discourse representation, since *death trap* is punctuated as a direct representation of the secondary discourse, but after closely scrutinizing the

transcript of the hearing, it turns out that *death trap* was used by Danny Friedman and Sam Stein, but not by Stephanie Barwise QC, which is an instance of serious distortion of the truth. Example [20] also shows the representation of the illocutionary force of a statement through the use of the reporting verb *blast* as a setting device.

Conclusion

With respect to surface textual organization, all articles achieve structural integrity through the incorporation of cohesive devices, which provide smooth transition between the textual elements and facilitate the organization of concept and ideas on the deeper level. Some of the cohesive devices evident from the analysis include anaphoric reference, full/ lexical and partial repetition through synonymous expression, and repetition through the use of lexemes from the same lexico-thematic field.

As far as the deep level organization of the articles is concerned none of the articles follows the actual order of the speakers during the hearing. Instead, the articles are organized based on the ideas that are expressed by each speaker and almost have the form of a dialogue in which apart from the voice of the journalist, both the voices of the lawyers speaking on behalf of the victims, who very often raise accusations, and the voices of the professional bodies, against whom the accusations are raised, could be heard.

In relation to their discourse representation the boundary between the primary and the secondary discourse in the discussed examples from all four newspapers is fuzzy and indistinct. From the analysed 9 headlines, subheadings and captions, 2 in Indirect Discourse Mode and 7 in Direct Discourse Slipping Mode, all the instances which are in Direct Discourse Slipping Mode involve incorporation. While *BBC News*, *The Guardian* and *The Independent* present marked secondary discourse through vocabulary and other changes, only *The Sun* has a case of a serious distortion of the truth of the secondary discourse. All four newspapers have cases of incorporation in their discourse representation but none of them has cases of dissemination neither in the analysed examples nor in the bodies of the four articles. When compared to the research carried out by Fairclough, in spite of the obvious differences between the scopes of the two papers and the fact that they have been carried out synchronically more than three decades apart, in the scopes that are mutually shared, the two papers have surprisingly similar results, which shows that diachronically the tendencies discussed by Fairclough, namely 1. low demarcation between primary and secondary discourse and 2. focus upon representation of the ideational meaning of the words used, have not changed significantly.

All four newspapers use visual imagery to connote meanings and intensify the effects of their written accounts. However, while the imagery incorporated by *BBC News* and *The Guardian* are subtle and unostentatious, *The Sun*'s are more on the sensational side, with *The Independent* coming right in between.

REFERENCES

- Beaugrande, Dressler 1981:** Beaugrande, R., W. Dressler. Introduction to text linguistics. London, New York: Longman.
- Cottle 2009:** Cottle, S. Global crises reporting journalism in the global age (issues in cultural and media studies). Open University Press.
- Dobрева, Savova 1994:** Dobрева E., I. Savova. Problemi na izgrazhdaneto na teksta. Shumen: Glauks. [Добрева, Е, И. Савова. Проблеми на изграждането на текста. Шумен: Глаукс].
- Fairclough 1995:** Fairclough, N. Critical discourse analysis: the critical study of language. London and New York: Longman.
- Graustein, Thiele 1987:** Graustein, G., W. Thiele. Properties of English texts. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopaedie.
- Halliday, Hasan 1976:** Halliday, M.A.K., R. Hasan. Cohesion in English. London: Longman Group Ltd.
- Halliday 2004:** Halliday, M.A.K. An Introduction to Functional Grammar. Third edition London Hodder Arnold, a member of the Hodder Headline Group.
- Harrison 1999:** Harrison, Sh. Disasters and the media managing crisis communications. PALGRAVE MACMILLAN.
- Heritage, Watson 1979:** Heritage, J. C., D. R. Watson. Formulations as conventional objects. – In: Psathas, G. (ed.) Everyday language: studies in ethnomethodology. New York: Irvington.
- Hodge, Kress 1988:** Hodge, R., G. Kress. Social semiotics. Cambridge: Polity Press.
- Isenberg 1978:** Izenberg, H. O predmete lingvisticheskoy teorii teksta. Novoe zarubezhnoy lingvistike. Tom VIII. Moskva. [Изенберг, Х. О предмете лингвистической теории текста. Новое в зарубежной лингвистике. Том VIII. Москва].
- CH 2018:** Commemoration hearing 21 May 2018 <<https://assets.grenfelltowerinquiry.org.uk/documents/transcript/Transcript-of-Commemoration-Hearing-21-May-2018.pdf> (status 25.07.2018)>.
- Kress, van Leeuwen 1996:** Kress, G. and van Leeuwen, T. Reading images: The grammar of visual design. London: Routledge.
- Leech, Short 1981:** Leech G. N., Short M. Style in fiction. London: Longman.
- LDCE 2003:** Longman Dictionary of Contemporary English. Harlow: Pearson Education Limited.
- Machin, Mayr 2012:** Machin, D., A. Mayr. How to do critical discourse analysis a multimodal introduction. London: SAGE Publications Ltd.

- Matheson 2005:** Matheson, D. Media discourses: Analysing media texts. Maidenhead: Open University Press.
- McHale 1978:** McHale, B. Free indirect speech: a survey of recent accounts. *Poetics and the Theory of Literature*, 3, 249-87.
- Quirk et al. 1972:** Quirk, R., S. Greenbaum, G. N. Leech, J. Svartvik. A grammar of contemporary English. London: Longman.
- Todorova 2015:** Todorova, R. Insights in text linguistics. From theory to practice. Shumen: Konstantin Preslavsky University Press.
- TH 2018:** Transcript hearing 05 June 2018 <<https://assets.grenfelltowerinquiry.org.uk/documents/transcript/Transcript-of-opening-statements-5-June.pdf> (status 25.07.2020)>.
- Volosinov 1973:** Volosinov, V. I. Marxism and the philosophy of language. New York: Seminar Press.
- Wodak 2011:** Wodak, R. Critical discourse analysis. – In: Hyland, K., K. Paltridge (eds.). *The continuum companion to discourse analysis*. London, New York: Continuum International Publishing Group. 302-316.

A CORPUS-BASED COMPARATIVE STUDY ON *INSTRUMENT INVOLVED FOR THE ACTION* AND *ACTION FOR THE RESULT* METONYMY IN MARITIME TECHNICAL TEXTS

Nadezhda Hristova

СРАВНИТЕЛНО КОРПУСНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА МЕТОНИМИИТЕ *ОРЪЖИЕ НА ДЕЙСТВИЕТО ВМЕСТО САМОТО ДЕЙСТВИЕ* И *ДЕЙСТВИЕТО ВМЕСТО РЕЗУЛТАТА* В МОРСКИ ТЕХНИЧЕСКИ ТЕКСТОВЕ

Надежда Христова

Abstract: *The present study focuses on a comparative analysis between two metonymies, namely INSTRUMENT INVOLVED FOR THE ACTION and ACTION FOR THE RESULT. These metonymies are part of Evans and Green's (2006) categorization where they are described as cases of „part-to-part” metonymic relationship which is mainly characterized by the domain ACTION which involves INSTRUMENTS, AN AGENT, A PATIENT, A RESULT etc. The research aims at qualitatively determining the instances of occurrence of the two metonymies separately and in comparison and to perform a subsequent qualitative analysis attempting to discover patterns of dependencies which would provide more information on the mechanisms of formation and the motivation for the employment of these expressions in the given genre.*

Key words: *metonymy, corpus linguistics, source domain, target domain, quantitative, qualitative analysis*

Резюме: *Настоящото изследване представлява сравнителен анализ между две метонимии, а именно ОРЪЖИЕ НА ДЕЙСТВИЕТО ВМЕСТО САМОТО ДЕЙСТВИЕ и ДЕЙСТВИЕТО ВМЕСТО РЕЗУЛТАТА. Тези метонимии са част от категоризацията на Евънс и Грийн (2006), в която са описани като случаи на метонимичната връзка „част към част“, която се характеризира главно от домейна ДЕЙСТВИЕ, включващ ИНСТРУМЕНТИ, АГЕНТ, РЕЦИПИЕНТ, РЕЗУЛТАТ и т.н. Изследването има за цел да определи количествено случаите на употреба на двете метонимии поотделно и в сравнение и да извърши последващ качествен анализ, опитващ се да открие модели на зависимости, които биха предоставили повече информация за механизмите на формиране и мотивацията за използване на тези изрази в дадения жанр.*

Ключови думи: *метонимия, корпусна лингвистика, домейн източник, целеви домейн, количествен, качествен анализ*

Introduction

Semantic relations can be considered from different perspectives, mainly focusing either on their structure or on their use. Corpus linguistic methods and tools provide a possibility to analyse linguistic phenomena not only in the abstraction of deliberately constructed and often idealized models but to observe how the resources of a language are exploited by its users. Research can be done based on various types of source texts composing a corpus, thus highlighting different aspects of the investigated problem and revealing different dependencies and patterns. The source texts can vary in genre, purpose, form, time, mode of communication etc. and can be a subject of a diachronic or synchronic analysis. But in the end, the final goal of a corpus-based research is not only to statistically enumerate the instances of occurrence of a given phenomenon i.e. to provide an isolated quantitative analysis but to also to provide a qualitative investigation in order to obtain a fully dimensioned image of the problem. The present study focuses on a comparative analysis between two metonymies, namely INSTRUMENT INVOLVED FOR THE ACTION and ACTION FOR THE RESULT. These metonymies are part of Evans and Green's (2006) categorization where they are described as cases of „part-to-part” metonymic relationship which is mainly characterized by the domain ACTION which involves INSTRUMENTS, AN AGENT, A PATIENT, A RESULT etc. The research aims at qualitatively determining the instances of occurrence of the two metonymies separately and in comparison and to perform a subsequent qualitative analysis attempting to discover patterns of dependencies which would provide more information on the mechanisms of formation and the motivation for the employment of these expressions in the given genre. Before approaching the main focus of the present study it is suitable to consider some theoretical readings which have formed some of the basic ideas.

Theoretical background related to corpus-based approach

Corpus linguistics is the branch of linguistics which does not confine to the study of particular problems neither does it stay at the basis of a separate linguistic branch, it is rather, according to Tony Mc Enery and Andrew Hardie's *Corpus Linguistics* (2012) „a set of procedures and methods for studying a language and we can take a corpus-based approach to any area of linguistics”. The authors outline some text features which determine the suitability of a corpus. Firstly, if it is a matter of a large-scale text, it must be machine-readable, if otherwise to allow manual analysis within reasonable frame of time, second, the corpus must be well-matched to the research question and third, the research will reveal more reliable results in the case of

homogeneous corpus, i.e. a corpus composed of homogeneous texts. Some other criteria which are considered important in qualifying a corpus and can give ground to differentiating subtypes of corpus linguistics, as mentioned by the authors, are:

- Mode of communication – whether the corpora in question are composed of written language or spoken language texts.

- Corpus-based or corpus-driven language study, depending on whether corpus data is used to confirm, reject or refine an already formulated hypothesis or, on the contrary, it is analyzed in order to allow patterns and dependencies to emerge suggesting a hypothesis.

- Data collection regimes – mainly two approaches – the monitor corpora, proposed by John Sinclair (1991), in which the corpus is a continuously growing dataset containing various materials; and the sample corpus approach, which proposes a sample dataset for a definite time frame. (Biber 1993, Leech 2007)

- Annotated or unannotated corpus – concerning the question whether or not certain linguistic features and analyses are encoded in the corpus itself. This can be an advantage, considering the fact that most of the analyses are to be done by the linguists, but it also poses some problems related to the accuracy of the annotation.

- Total accountability, falsifiability and replicability. The notions are related to the natural liability of any analyst who researches to prove an existing hypothesis to extract only the examples which serve the purpose. Total accountability, being about avoiding the selection of favorable datasets, which is helped by the principle of falsifiability, which allows a theory or a hypothesis to be proven wrong. Replicability is another important principle in scientific research, which guarantees that the information in a given research is detailed and abundant enough so that the research can be replicated with the same outcome.

Corpora are further characterized by the authors in terms of whether they are annotated or not, and the manner in which the annotation has been accomplished. Some research can be considered near to impossible without the use of suitably annotated corpora, although annotation, no matter the technique – automated, semi-automated or manual - cannot be considered totally error free and thus there is no analysis which can be accepted as ultimately truthful and referential, at least because there is always a possibility it can be proven false by a different approach to the same corpus or by different corpora.

Tony Mc Enery and Andrew Hardie (2012) also suggest some observations on corpus-based studies of diachronic and synchronic variation – the differences between analyses targeting the investigation of a language (the

English language) over time, in the first case, and through context of use, in the second. With diachronic analyses corpora composed of Old English and Modern English texts are compared, although investigation can also be conducted within a shorter time span. The main observations, summarized by the authors and initially stated by Leech (Leech 2004: 75-6 as cited in McEnery and Hardie 2012: 101) go as follows:

- the frequency of verbs remains stable over time, while nouns have grown in number, indicating a shift over time to a more nominalized style.
- the characteristics of written texts have changed and have acquired the properties of spoken texts.
- frequency of passive constructions has declined over time, especially in written sources.
- colloquialization – i.e. incorporating features, normally characteristic for the informal, oral speech into written texts, thus making the less formal a norm.
- grammaticalization, an observation made by Hopper and Traugott (Hopper and Traugott 1993 as cited in McEnery and Hardie 2012: 112), stating that constructions based on lexical words have become deprived of their semantic content and begun to behave like grammatical constructions.
- democratization – a social trend where unequal, politically incorrect or direct meaning is avoided in order to be expressed in a less face-threatening or more socially safe way.

Another research which is formative for the theoretical background of the present study is Douglas Biber, Susan Conrad and Randi Reppen's *Corpus Linguistics. Investigating Language Structure and Use* (1998) Although language structure is also part of the authors' interest, the book mainly focuses on natural language exploitation and what it depends on. The central concerns in analyzing language use, as formulated in this book, can be summarized as follows:

- to uncover typical patterns and to estimate their frequency of use;
- to analyze the nature and range of content-dependent factors, as well as linguistic and non-linguistic associations. Linguistic associations can be lexical – related to the systematic relation with particular words or grammatical – related with particular constructions, while non-linguistic associations are dependent on register, dialect or time.

The book is further divided into two main parts dedicated to investigations related to linguistic associations and non-linguistic associations.

Linguistic associations – the use of language features

Lexicography

Traditional lexicographic investigation focus is regarded to be word meaning and lexical relations. Corpus-aided lexicographic approach has extended the investigation methods and has turned to issues such as: frequency of distribution of words and frequency of distribution of given word meaning, as well as systematic associations with other words or genres and registers. It is not only about identifying a group of words having certain semantic relations, but to relate these words to different ways of use and to different context. The research questions helping understand how certain word meaning is systematically patterned is identified and generalized by the authors (Biber, Conrad, Reppen, 1998) as follows: 1. „What are the meanings associated with a particular word?“ 2. „What is the frequency of a word relative to other related words?“ – the quantitative analysis provides initial information on patterns of use of a word. 3. „What non-linguistic association patterns does a particular word have?“ – the results aim to demonstrate that if regarded within a given context only, a word meaning can be misleading, because it normally varies through different genres and registers. 4. „What words commonly co-occur with a particular word, and what is the distribution of these „collocational“ sequences across registers?“ 5. „How are the senses and uses of a word distributed?“ 6. „How common are the different senses and grammatical functions of a word?“ 7. „Are those senses and uses distributed in a systematic way across registers?“ 8. „How are seemingly synonymous words used and distributed in different ways?“ The aim is to be uncovered systematic differences in meaning of words which in traditional dictionaries and thesauruses are described as synonymous.

Grammar

Studying grammar aims at language structure – morphological or syntactic. Although grammar has often been attributed prescriptive character, it is rather a descriptive study, having the goal to provide a list of the forms in a language and to describe the rules governing their combination. A recent theoretical shift in goals has allowed for investigating the principles controlling the syntax of a language thus revealing not only language structure but also the manner in which „human minds work as they produce or process speech“ (Biber, Conrad, Reppen, 1998, p. 56). Another new feature in analyzing

grammar is the empirical approach to language use, which provides the following possibility:

to investigate the frequency distribution of various constructions, the association patterns between grammatical structures and other linguistic and non-linguistic factors, and the factors that affect choices between structural variants. (...) Corpus-based research can be applied to grammar on the word level, sentence level, and discourse level (Biber, Conrad, Reppen, 1998, p. 56).

The research related to grammar is viewed through the scope of register and discourse variations, covering questions about the better understanding of morphological structures, grammatical classes and syntactic constructions via analysis of their distribution across various registers.

Lexico-grammar

According to the authors, investigating lexico-grammatical problems involves the two sides of the functional relation between lexical items and grammatical structures, i.e. how, on the one hand, grammatical realizations influence the differentiation of words with almost synonymous meaning; and on the other hand, how grammatical constructions with similar application can be differently understood depending on the lexical environment they are associated with. The results deriving from the proposed analyzed examples illustrate that „synonymous words can have different patterns of use with respect to their grammatical associations” as well as „similar grammatical structures can have very different patterns of use with respect to their lexical associations” (Biber, Conrad, Reppen 1998: 105). All these investigations and driven conclusions, the authors admit, would be a very „daunting task” without the resources of computer-aided corpus linguistics.

An author who discusses problems related to corpus linguistics, and whose work is relevant to the present study is Anatol Stefanowitsch. In his article *Corpus-based approaches to metaphor and metonymy* (Stefanowitsch 2006) he deals with the theoretical basis of the questions on metaphors and metonymy, but mainly treats practical issues related to the mechanisms of identification and extraction of data, related to lexical items, especially such which cannot be directly retrieved due to the fact that they are not overtly related to specific linguistic forms. Stefanowitsch (ibid.) suggests four of the main strategies for identifying linguistic items in non-annotated corpora, which are considered to be formed by means of conceptual mapping.

The first strategy involves searching for source domain vocabulary by selecting a potential source domain, followed by a one-by-one search of the lexical units belonging to this domain, using either concordance tools or

manually. This type of investigation, might be based on preceding subjective presuppositions and decisions or on existing keyword lists, generated by the concordance tool or program.

The second strategy involves searching for target domain vocabulary. This strategy is found to be more useful in the cases when there is no available data and „a priori knowledge of the source domains that are likely to be found in the target domain” (Stefanowitsch 2006: 3). The author highlights that although the keyword method is also applicable, large database of texts which are relevant and of uniform genre dealing with the target domain are required. The keyword list approach, employed in both the strategies has the drawback that the lexical items which are derived through it will be only those which are sufficiently frequent to appear as keywords, i. e. the research risks not to be completely exhaustive. A strategy which has a different approach is suggested by the author and some other researchers cited in the article (Koivisto-Alanko 2000, Tissari 2003). After extracting lexical items related to the field of target domain concepts, only those items which are part of metaphorical expressions or a metonymy are picked up and thus the process of conceptual mapping is accomplished. Obviously, this method is not all-inclusive and is limited to those lexical items which have vocabulary belonging to the target domain.

There might also be applied a combined, fourth, approach featuring:

searching for sentences containing lexical items from both the source domain and the target domain.“ ... „This method requires exhaustive lists of source and target domain vocabulary as well as corpora that are annotated for clause and/or sentence boundaries (Stefanowitsch 2006: 3).

The forth strategy, which is historically the most largely used, is the manual searching. Applying this method in isolation is not preferred, although it is found to be an irreplaceable auxiliary tool for obtaining truthful results. Main disadvantages are the impossibility of treating corpora of large volume as well as the need of manual annotation in the cases of non-annotated corpora.

Stefanowitsch (2006) suggests an overview on some of the results a corpus-based analysis can add to a traditional or opportunistic analysis. He starts with underlining one of the basic advantages – namely the possibility of exploring a much broader range of data which logically leads to uncovering new phenomena or the reevaluation of theories and definitions which have been made on the basis of manual or opportunistic investigations, as well as, which is important, focusing on the topic that „linguistic expressions may exhibit different degrees of metaphoricity or metonymicity” (Stefanowitsch, 2006: 3). Another point of interest which a corpus-based quantitative analysis may reveal is how systematic and thus representative some of the frequently discussed mappings are, especially when it comes to certain genres. As it

comes to structural properties of expressions, the author argues that some of the metonymic and metaphorical lexical expressions may vary not only in meaning but also in word class when used literally or non-literally. Sometimes these differences may be explained through the application of the principles of the Conceptual Theory of Metaphor and their roots to be traced back to human experience projected on language use, although it may also vary from culture to culture and within various idiolects.

Corpus

The corpus, containing 11 644 words, used for the present study is composed of written-source texts from the handbook written by Gilbert Gedeon, P. E. – *Diesel Engine Fundamentals* – and published by cedengineering.com - an online continuing education provider for professional engineers. It is of limited size, as the research is not meant to be representative for the field but rather of experimental character. Although lexicographic-based research as a rule requires a corpus of a larger volume, since lexical patterns are considered to be less frequent and not that obvious and easy to discover compared to grammatical ones, the present corpus, proved to contain thirty-two hits for the INSTRUMENT FOR ACTION metonymy and twelve hits for the ACTION FOR THE RESULT metonymy which on the one hand allowed for a comparative study and on the other hand, due to its limited size, facilitated the example analysis. This was predictable due to the fact that the corpus is composed of texts belonging to the academic genre in the field of maritime technical sciences. The comparatively limited size of the corpus, on the other hand, allowed not only machine treatment, but also verification and possibility for secondary detailed analysis of the posed problem. The analysis conducted can be considered to be both corpus-based and corpus-driven, as in the beginning a specific lexical item was targeted but later, apart from the quantitative results, some patterns and dependencies emerged suggesting some conclusions. As to the data collection regime as a characteristic feature of corpora, the present one can be classified as a sample corpus, since it represents a sample dataset, processable within a reasonable timeframe. Another characteristic feature of the present corpus is the fact that since it is not part of any large corpus databases such as the BNC, it was not annotated for any of the research questions which despite some inconveniences related to the issues of accuracy, could be a disadvantage if the research was of a larger scale and required a corpus of a larger volume. The texts composing the corpus are homogeneous not only in terms of register and genre but they are only contemporary English texts which presupposes synchronic analysis to be accomplished.

Research methods, tools and techniques

Despite the comparatively limited size of the corpus, a complete manual research would have been a tremendously laborious and time consuming process, which wouldn't have allowed for¹ the investigation of all the aspects of the posed questions. The main instrument used in the process is the Wordsmith program which features three main functions, namely Concord, Key words and Word list. „Concord is a tool which makes a concordance using text files. A search word or morpheme has to be specified and the concordance display is presented giving access to all the information available about concordances, collocates, patterns, clusters etc. It also provides possibility to work with pre-annotated corpus, or to create tags corresponding to the current text. The purpose of the Key Words tool is to locate and identify key words in a given text. To do so, it compares the words in the text with a reference set of words usually taken from a large corpus of text. Any word which is found to be outstanding in its frequency in the text is considered „key“. The key words are presented in order of outstandingness. „Word List tool generates word lists based on one or more text files. Word lists are shown both in alphabetical and frequency order and can be saved for later use, edited, printed, copied to the word-processor, or saved as text files”².

The Wordsmith tools that served the purposes of the present study were mostly Concord and Word List. The process of investigation of the Instrument for an Action Metonymy started by creating a word list, ordering the meaningful words in order of their frequency of occurrence. Since the metonymy under investigation suggests mapping from the source domain „instrument” onto the target domain „action”, the further manual refining of the generated list boiled down to the search of actions, the most evident realization of which is the verb, which most probably derived from „instruments”, undoubtedly expressed by nouns. In the end it came to a search for cases of zero derivation of verbs from nouns, where the semantic properties of the noun are those in the field of instruments and tools, and the semantic properties of the verb are of actions which are possible to be performed by the given instruments. Since the program does not provide the opportunity to process input information in the form of grammatical categories, but can only give results for specific words or morphemes, a secondary check was for all

¹ <https://www.lexically.net/wordsmith/?gclid=EAIaIQobChMI7Kbhs5H36AIVyMCyCh2a2A_BEAAAYASAAEgIe4vD_BwE (status 12.10.2020)>.

² <https://www.lexically.net/wordsmith/?gclid=EAIaIQobChMI7Kbhs5H36AIVyMCyCh2a2A_BEAAAYASAAEgIe4vD_BwE (status 29. 09.2020)>.

the possible suffixes a verb can acquire. This resulted in a shortlist of seventeen potential verbs which hypothetically could be part of the metonymy (e.g. *pump, machine, spray, etc.*). The next step was to employ the possibilities of Concord in order to investigate contextually which of the shortlisted instances are really part of the INSTRUMENT FOR AN ACTION METONYMY. For each of the hits the process of concordance was applied and a manual evaluation of the resulting sentences was accomplished. As a result, thirty-two sentences were found where sixteen of the words from the shortlist were employed in the sense of the INSTRUMENT FOR AN ACTION metonymy (e.g. „... *an upper helix and a lower helix are **machined** in the lower part of the plunger*“).

In order to be able to accomplish not only qualitative but also quantitative analysis of the metonymy on the basis of comparison, there was a second study conducted on Action for Result metonymy. This time, the process involved only the use of the function of Concordance. The applied approach involved searching for the target domain vocabulary, as suggested by Stefanowitsch (2006). In the given case, these are words, most probably nouns, semantically related to the field of „result“. Determining the potential characteristics of the source domain was also important for the precisising and the narrowing of the semantic characteristics of the nouns included in the target domain, i. e. those proved to be nouns, derived from verb forms – „action“ – once again as a result of the process of zero derivation. The research was later tapered to concrete nouns only, fitting into the semantic field of „result“. Once again, due to the fact that the program demands specific input information, the solution was to look for the nouns by their most frequently used determiners. The determiners which were chosen were the following (see Appendix 2): the definite and the indefinite articles, some indefinite determiners like „some“, „any“, „no“, „few“, „little“, the demonstrative pronouns – „this“, „that“, „these“, „those“ and plural morphemes.

This technique required a little broadening of the concordances line length, both on the left and on the right, and in the most cases, evaluation of the whole sentence, performed manually, because the determiners often proved to be positioned not immediately next to the noun. The cases of derivation which were included in the investigation results were only those of zero derivation, and not the cases of formation through the principles of suffixation or prefixation, since the metonymy according to Lakoff and Johnson (1980: 36) „has a referential function, i.e. allows us to use one entity to stand for another“ and according to Taylor (1995: 122) it is „a figure of speech whereby the name of one entity is used to refer to another entity which is contiguous to it...i.e. it is a process of transferred reference.“ This transferring suggests that

the name of one thing should refer to another thing, without going through the processes of any additional transformation, since these may create other paths of mapping and lead to a completely different expression. Authors like Kövecses and Radden (cited in Schönefeld 2005: 143) motivate their choice to deliberately avoid studying cases of „differently, morphologically derived forms with an explicit formal marker exhibiting the same semantic relationships between the base and the derivative... by saying that the question of whether or to what extent morphologically derived forms can be treated as metonymies is still open”. Another interesting observation which was taken into account during the process of the investigation was the fact that not all nouns which derive from verbs were proved to be part of a metonymic expression. This conclusion confirmed once again the necessity to explore all the cases contextually, through the operational features of the Concordance tool and to identify the best matching cases.

Observations and results

The observations and the results of this study support the preliminary formulated and intuitionally assumed hypotheses concerning the patterns and the dependencies emerged from the corpus analysis.

The first assumption made was that the cases of the INSTRUMENT INVOLVED FOR THE ACTION metonymy are outnumbering the cases of ACTION FOR THE RESULT metonymy. This was proved by the results of the quantitative analysis showing a total of thirty-two cases of the first one (see Appendix 1) versus twelve of the second (see Appendix 2).

INSTRUMENT INVOLVED FOR THE ACTION	ACTION FOR THE RESULT
is geared	a guide
sleeved or bored	a rise
is bored	burn
machined or bored	a charge
is pumped	a supply
machined	an increase
is /are machined	any load
trap	no load
trapped	full load
is sprayed	supports

routed	controls
rotates	setpoints
harnessed	
is harnessed	
are/is drilled	
bolted	
is bolted	
will be filtered	
being filtered	
pivots	
covers	
has been covered	

One of the explanations of this fact may be searched in the prevailing tendency of the English language towards verbalization which the first metonymy is a case of. Verbs are often referred to as the most important lexical and syntactic category of a language. All grammatically correct English sentences must contain at least one verb, but, with sentences containing „empty” subjects like „It is snowing”, there is no need of a (referential) noun and the verb can perform the task of meaning conveying by itself. On the other hand, verbs are less than nouns in English vocabulary. According to *Collins English Dictionary*, there are 43,636 different nouns and 14,190 different verbs. This can be considered as a proof of the more polysemous character and greater flexibility of the verbs, compared to nouns. The meaning of the verbs depends to a great extent on the noun argument and can vary accordingly. When a polysemous verb is ascribed the meaning of the noun which in another case would act as some kind of argument, the verb acquires a new, narrower and more concrete meaning, without the need of additional information. This is the case with the Noun-Verb conversion in the first metonymy, the result of which is a verb with a specialized meaning, which does not need any further clarification. However, as it is with the second metonymy, when the reverse transformation (Verb-Noun conversion) occurs, and nouns which have more fixed and stable meaning acquires additional semantic features imported by the verb, i. e. they are „enriched” but not changed to a degree that influences understanding. An illustration of what has been suggested may be seen in the examples below. The first sentence is an excerpt from the corpus of the study:

1. „Some diesel engine connecting rods **are drilled** down the center to allow oil to travel up”.

2. „Give me **one bite**” (Evans and Green 2006).

If in the first case, the N-V conversion derived verb **drilled** is substituted by its less specific equivalent **make a hole**, the sentence will not convey the same information and will need further explanations, as to the instrument which was employed. If in the second case, the noun resulting from the V-N conversion is substituted by the more general but still almost synonymous expression **a piece of food**, the sentence will preserve up to a great extent its informativity despite losing some of its determinativeness and further clarification may be useful but not necessary.

The second hypothesis was that the instances of INSTRUMENT INVOLVED FOR THE ACTION metonymy are predominantly passive. The results from the quantitative and the subsequent qualitative analysis confirmed this presupposition, with sixteen instances of passive voice, out of the total of twenty-nine. („...each cylinder **is...machined**”) Additional analysis also reveals cases of reduced passive constructions, containing a noun-derived verb having the meaning of an instrument and acting as a premodifier of the noun phrase – three cases. („...*the forged crankshaft...*”; „...*a machined steel sleeve...*”; „...*sleeved diesel engines...*”) Another type of construction which was found to be part of the metonymy in question is the reduced relative clause with postmodifying function – five cases:

„In either type of cylinder, **sleeved** or **bored**, the diameter of the cylinder...”

„The fuel **trapped** below the plunger...”

„...a portion of the fuel **trapped** under ...”

„...the heat causes the gases **trapped** in the cylinder... ”

The fourth type of constructions present in the INSTRUMENT INVOLVED FOR THE ACTION metonymy are the instances of active voice – five cases:

„...screen material is used to catch and **trap** dirt before it enters the engine.”

„...the exhaust system confines and **routes** the gasses...”

„...the exhaust system **routes** the spent combustion gasses...”

„This causes the pushrod to move upward and **pivots** the rocker arm...”

„The control land on the pilot valve plunger **covers** the lower ports...”

A possible explanation of these results may lie in the properties of passive voice constructions in terms of participants in the situation, perspective and focus in relation to the genre of the texts building the corpus. One characteristic feature of the extracted examples of passive is the agent omission. The role of the agent is implied but not overtly expressed. In terms of the communicative function, the technical context requires a

deperspectivized or downplayed controller, another proof for which is the absolute use of „be” passive instead of „get” passive where the latter might suggest that the agent has retained some degree of control over the event. This allows the focus to be removed onto the action itself or onto the other core argument of the situation – the patient. In a context of describing processes, testing and proving hypotheses, explaining and highlighting results and the fact that everything has to be in a concise and unambiguous way, where polysemy and vagueness are everything but desired and do not signal rich vocabulary, but on the contrary, are crucial to be avoided in order to avoid misunderstandings, where the role of the agent in most of the cases is designated by duty, the obvious and most logical choice of the constructions employed is the passive voice.

The third hypothesis states that when comparing the two metonymies, more or less, in both cases it is a matter of result. Result, of course, is expressed in different ways and is approached from different angles. According to Kövecses and Radden (1998: 49) „conceptual relationships that allow for and may give rise to metonymy” can be divided into two types: such which represent the relation between the whole cognitive model and its parts, and such which represent a relation between the parts of the same cognitive model. In the case of the INSTRUMENT INVOLVED FOR THE ACTION metonymy, the relation is of the second type, i.e. the instrument involved in the action is used to refer to the action itself. The examples in this study show that in the technical context especially when the verb is used in the passive and the agent is deperspectivized the action used to describe a process not only acquires the additional meaning of the instrument used but also acquires a sense of perfectivity, accomplishment and resultness. The case of the ACTION FOR THE RESULT metonymy, although also belonging to the second model of cognitive representation, can be regarded as an opposite case, compared to the first metonymy. In the first metonymy the entity-word is used to stand for the action, while in the second one, actions represent the dominating cognitive model. Thus the idea of the Result is more overtly and directly expressed, an impression which is further consolidated by the use of a noun to stand for the Result. („...to confine the combustion gases and to act as **a guide** for the engine’s piston”) Despite the direct and less intricate way of presenting the idea of the resultness, this type of metonymic expression proves to be less preferred probably due to the fact that the other one is more compressed, combining instrument, action and result in one expression, and the fact that this particular genre prefers focusing on the Result through the scope of successfully accomplished actions.

Apart from the above stated hypotheses, there were some inevitable additional observations which might suggest a few ideas for further and more detailed investigation.

- The process of research of the ACTION FOR THE RESULT metonymy involved nouns to be extracted from the corpus based on morphological features. Further those nouns had to be tested manually if they fit the metonymy, a process which involved concordance and contextual exploration. It did not take long for the process to start outlining the fact that not all the nouns derived from verbs can be part of the metonymy. The initial results proved that the noun in question has to be employed syntactically as either a subject, an object or a subject complement and it cannot be part of a nominal chain having attributive function.

- Another issue which attracted the attention in the process of investigation of the above mentioned metonymy was the fact that some nouns are if not coined for the given context, at least with very limited genre use, while others, although perfectly matching from both semantic and grammatical point of view, are with a broader distribution across texts of various genres and registers. This, of course, is only a presupposition which needs further proving, but it is quite logical and most probably will prove to be correct. The problem with such hits is whether they should be considered as part of the study and thus included in the result account, or they are rather not formed by metonymic principles and are just „ordinary” examples of conversion – those are nouns like „rise”, „change” or „supply”.

- Other reflections on the topic which deserve a more profound consideration are related to whether the nouns and the verbs found are cases of conversion following the inner logic of the metonymic principles, or these are rather cases of polysemy or even homonymy.

- Another topic which arises questions is whether metonymy should be regarded as a motivator only in the cases of zero derivation or on the contrary whether the cases of word formation of morphologically derived forms with an explicit formal marker, such as write – writer, for example, should be included in the scope of interest or should be left outside, or there should be formed a prototype model having more central and more peripheral examples.

- Last but not the least, there is the question of the semantic characteristics of the verbs and the nouns which were proved to be part of the metonymies investigated. Such a study would reveal if there are preferences towards words with particular meaning and features which are more prone to take part in the formation of new expressions through the principles of metonymy.

Conclusion

In conclusion, the major issues which stood out during the whole study are basically related to the problems of corpus-based analysis as an irreplaceable tool for understanding deeply the relations in a language or across languages. Some methodological problems were outlined and there was an attempt for proper and practical solutions to be proposed based on experiments conducted by several investigators working in the field. Most of the guidelines in the methodology described were implemented in the here used investigation techniques in search for the best approach which would yield truthful and realistic results. Some theoretical background was proposed, related to the problems of corpus linguistics such as determining the corpus suitability, in terms of its promptness to machine analysis, the degree of adequacy as it comes to the field of investigation, the types of the texts included, etc. The subject of the corpus annotation is only briefly addressed since for the purposes of the present study an unannotated version was employed. Some observations made by Mc Enery and Hardie (2012) served as a basis for the hypotheses which were formulated and later proved. The paper also covers some theoretical issues dedicated to the so-called „linguistic associations” and „non-linguistic associations” where the former is related to the problems of lexicography and grammar and the latter to what is associated with the genre and register. An important role both from theoretical and practical point of view are the research approaches proposed by Stefanowitsch (2006) which played a crucial role in the formulation of the research strategy, namely regarding separately the source and the target domain and thus being able to apply computer-aided tools. Besides the detailed description of the hypotheses tested and the consequent results derived from the comparative analysis of the metonymies INSTRUMENT INVOLVED FOR THE ACTION and ACTION FOR THE RESULT, there are some additional observations which might suggest some ideas for further and more detailed investigation. To some up, the research, although limited in size and scope, might be considered successful and useful, since it concerns important questions and not only provides empirical evidence but also opens new horizons and uncovers new research possibilities.

Appendix 1

INSTRUMENT INVOLVED FOR THE ACTION

1. With a four-stroke engine the **camshaft is geared** so that it rotates at half the speed.
2. In either type of cylinder, **sleeved or bored**, the diameter of the cylinder is calculated...
3. **Each end of the rod is bored**, with the smaller top bore connecting to the....

4. In one type, each cylinder is simply **machined** or **bored** into the block casting, making the block...
5. ... all moving parts ride on a thin film of oil that **is pumped** between all the moving parts of the...
6. In the second type, a **machined** steel sleeve is pressed into the block...
7. ... an upper helix and a lower helix are **machined** in the lower part of the plunger.
8. The **forged** crankshaft **is machined** to produce the crankshaft bearing...
9. In one type, each cylinder is simply machined or bored into the block casting, making...
10. ...screen material is used to catch and **trap** dirt before it enters the engine
11. The fuel **trapped** below the plunger is then forced up through
12. ... a portion of the fuel **trapped** under the plunger is displaced into...
13. Second the heat causes the gases **trapped** in the cylinder to expand...
14. With port fuel injection, gasoline **is sprayed** into the intake manifold
15. The injectors through which **the fuel is sprayed** are screwed...
16. In either type of cylinder, **sleeved** or **bored**, the diameter of the cylinder is...
17. Figure 2 and Figure 3 provide examples of **sleeved** diesel engines.
18. The excess fuel is **routed** back to the fuel pump or the fuel storage tank.
19. After being filtered, the air is **routed** by the intake system into the engine's intake system....
20. Second, the exhaust system confines and **routes** the gasses to the turbocharger...
21. First, the exhaust system **routes** the spent combustion gasses away from the...
22. The energy generated by the combustion process is not all **harnessed**.
23. ... about 38% of the generated power is **harnessed** to do work...
24. Some diesel engine connecting rods are **drilled** down the center to allow oil to travel up...
25. The crankshaft is **drilled** with oil passages that allow the engine to ...
26. The large bore end of the rod is split in half and **bolted** to allow the rod to be attached ...
27. ... each cylinder has its own head casting, which **is bolted** to the block.
28. Commonly, the fuel **will be filtered** once outside the engine and then ...
29. After being filtered, the air is routed by the intake system into...
30. This causes the pushrod to move upward and **pivots** the rocker arm on the rocker arm shaft.
31. The control land on the pilot valve plunger **covers** the lower ports in the pilot valve bushing.
32. ...the port is closed shortly after the lower port **has been covered**, thus producing a maximum effective stroke.

Appendix 2

ACTION FOR THE RESULT

„a” / no article

1. ...to confine the combustion gasses and to act as **a guide** for the engine's pistons.
2. ...rapidly released by the ignition of the fuel, causing **a rise** in cylinder pressure.
3. More oxygen means a more efficient fuel **burn** and more power.
4. The movement of the flyweights, due to **a change** in engine speed, moves a small piston...
5. ...to cause vaporization and intimately mixed with **a supply** of oxygen.
6. This provides the engine with **a supply** of air that has not been heated...

„an”

1. ... fuel under the plunger is subjected to **an increase** in pressure by the downward ...

„some”

NO RESULTS FOUND

„any”

1. ... to ensure constant engine speed is maintained at **any load**.
2. ... 27 illustrates the various plunger positions from **NO LOAD** to **FULL LOAD**.

„a few”/ „few”/ „little”/ „a little” /” this/that”

NO RESULTS FOUND

„plural”

1. ... does not ride directly on the cast iron crankshaft **supports**, but rides on special bearing material...
2. DIESEL ENGINE SPEED, FUEL **CONTROLS**, AND PROTECTION

REFERENCES

- Biber 1993:** Biber, D. Representativeness in corpus design, *Literary and Linguistic Computing* 8 (4), 243-57.
- Biber, Conrad, Reppen 1998:** Biber, D., S. Conrad, R. Reppen. *Corpus linguistics. Investigating language structure and use*. Cambridge: CUP.
- Evans, Green 2006:** Evans, V., M. Green. *Cognitive linguistics. An introduction*. Edinburgh University Press Ltd.
- McEnery, Hardie 2012:** McEnery, T. A. Hardie. *Corpus linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Kövecses, Radden 1998:** Kövecses, Z., G. Radden. Metonymy: Developing a cognitive linguistic view. *Cognitive Linguistics* 9-1, 37-77.
- Koivisto-Alanko 2000:** Koivisto-Alanko, P. Abstract words in abstract worlds: Directionality and prototypical structure in the semantic change in English nouns of cognition. Helsinki: Société Néophilologique.
- Lakoff, Johnson 1980:** Lakoff, G., M. Johnson. *Metaphors we live by*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Leech 2007:** Leech, G. New resources, or just better old ones? – In: Hundt, M., N. Nesselhauf, C. Biewer (eds.). *Corpus Linguistics and the Web*, p. 134-49. Amsterdam: Rodopi.
- Schönefeld 2005:** Schönefeld, D. Zero-derivation – Functional change – Metonymy <<https://www.researchgate.net/publications/235944115> (status 11.10.2020)>.
- Sinclair 1991:** Sinclair, J. *Corpus, concordance, collocation*. Oxford University Press.
- Stefanowitsch 2006:** Stefanowitsch, A. Corpus-based approaches to metaphor and metonymy <<https://www.researchgate.net/publications/292744446>(status 11.10.2020)>.
- Taylor 1995:** Taylor, J. R. *Linguistic categorization. Prototypes in linguistic theory*. (2nd ed.). Oxford: Clarendon press.
- Tissari 2003:** Tissari, H. *LOVEscapes: Changes in prototypical senses and cognitive metaphors since 1500*. Helsinki: Société Néophilologique.
- Wordsmith:** Wordsmith <https://www.lexically.net/wordsmith/?gclid=EAIaIQobChMI7Kbhs5H36AIVyMCyCh2a2A_BEAAAYASAAEgle4vD_BwE (status 12.10.2020)>.

ЕДИН ОБРАЗЕЦ НА ОСМАНСКАТА ДЕЛОВА КОРЕСПОНДЕНЦИЯ: „ТУРСКО-БЪЛГАРСКИ ПИСМОВНИК“ ОТ XIX ВЕК

Мийрям Салим

THE 19TH CENTURY „TURKISH-BULGARIAN PISMOVNIK” – A HANDBOOK OF SAMPLE OFFICIAL AND BUSINESS OTTOMAN CORRESPONDENCE

Miryam Salim

Abstract: *In the Ottoman Empire, there existed a substantial number of official correspondence handbooks with appendices of sample documents. They usually contained calligraphy exercises for mastering the different Arabic handwriting styles used by the Ottoman authorities, sample expressions used for addressing the officials of various ranks, as well as sample documents written in Ottoman. During the Revival period, the Bulgarian intellectuals also started compiling such handbooks, which were called „pismovniks” (i.e. „handbooks of sample letters”).*

This work deals with the „New Turkish-Bulgarian Pismovnik” compiled in 1868 by S. Popov and I. Chorapchiev and printed at the Ruse printing house. The handbook comprises samples of official and business Ottoman correspondence, as well as several samples of personal letters – all translated into Bulgarian. The handbook was intended for the students of the Bulgarian schools who studied Ottoman language, as well as for facilitation of the Bulgarians in their communication with the official Ottoman authorities.

Keywords: *pismovnik, handbook of sample letters, insha, Ottoman Turkish, Bulgarian, Ottoman Empire*

За административното укрепване и устойчивост на Османската империя е допринесла немало и специфичната ѝ феодална управленческа организация с нейната твърде съвършена канцеларска система. Османската канцелария е представлявала основата на всяко звено в административния апарат на държавата. Като продукт на османската дипломатическа кореспонденция, документи, изхождащи от османските султани, са изпращани до всички страни в Европа и извън нея, с които империята е поддържала дипломатически и търговски връзки (Mihaylova-Mravkarova 2005: 22). От самото начало османската административна и канцеларска система е била организирана така, че да обхваща цялостната дейност на управлението – от най-нисшата до най-висшата административна институция, като я отразява във водената

писмена документация по всички изисквания на особено прецизната османска канцелария.

Още от XVI-XVII век в Империята започват да се съставят сборници с образци на различни документи и писма, които имат практическа насоченост и напътстват съставителя на документа. Така например през 1574 г. Ахмед Феридун Руксанзаде (известен с името Феридун Бей) съставя сборник от официални султански документи със заглавие „Кореспонденция на султаните“ (*Münşâ'atu's-selatin*), а около средата на XVII в. Саръ Абдуллах Ефенди събира около 150 документа в по-малка сбирка, озаглавена „Ръководство по кореспонденция“ (*Düstur-ul inşâ*) (Nedkov 1966: 14). Както подсказват самите заглавия, и двете сбирки са предназначени да служат повече като образци за обучение на османските чиновници в държавните канцеларии. Ръководства по официална кореспонденция с приложения на образци от документи са изготвяни много в османската държава. Те обикновено съдържат графични упражнения за овладяване на различните видове арабски шрифтове, употребявани в османските канцеларии, образци от формули за обръщение към лица от различен ранг и приложения на документи, съставени на османски език (Staynova 1974: 85-105; Ozarslan 2007: 63-78).

Както се знае, османският език като език на Османската империя се употребява в нейните предели да края на съществуването на държавата. По-голямата част от изготвените на този език ръководства по кореспонденция остават в повечето случаи недостъпни и неприложими за завладените от Османската империя народи и общности. Използването на османския език в администрацията и създадената от нея документация е причина за проявения, особено през XIX в., голям интерес от страна на българите към нейния език. Всъщност нуждата от изучаването на османския език у нас се заражда още в края на XVIII и началото на XIX в., когато българите, подтикнати от своите икономически интереси, са били принудени да изучават и официалния език на Османската империя. В редица български книги като сборници от слова и поучения, писмовници и други ръкописи от този период се наблюдава изписването на малки българо-османски и османско-български редове от думи, които са на отделни страници или върху няколко листа, и по същество представляват първи опити за съставяне на речници предимно с практическа цел. Към средата на XIX в. е издаден и първият печатен кратък османско-български речник и разговорник на Пенчо Радов, след което излизат още няколко речника и редица помагала за изучаване на османския език, като техният брой до Освобождението достига до 40. Това са предимно учебници по език, история, речници, разговорници,

сборници от закони, заповеди, писмовници и др. (Mihaylova-Mravkarova 2005: 23).

Възходът на стопанските отношения особено след публикуването на султанския *Хатишериф*¹ предполага активно делово общуване между търговци или производители, които се намират в тесни икономически връзки и взаимоотношения. Тяхната професионална интеракция се осъществява най-често чрез кореспонденция, при която се изискват унифицирани образци на деловите писма, познати днес като част от бизнес кореспонденцията. Тази унификация е била особено важна предвид не само на специфичния начин на комуникация в стопанския живот на възраждащата се българска нация, но и с оглед на липсата на специално образование за извършване на търговска дейност (Nikolova 2019: 147).

Към средата на XIX в. чрез системата на образованието и на периодичния печат сред българите се прокарват идеи на рационалност, методична и художествено-творческа работа. В култ се издигат търговията и занаятите, разчита се на тяхното благотворно въздействие върху обществото. Около 70-те години на XIX в. българското образование вече е светско и в по-голямата част от страната то е с утвърден национален характер (Rusev 2006: 18). Много известни възрожденски интелектуалци полагат огромни усилия за осъществяването у нас на реалното образование, за свързването на учебните програми с конкретните житейски потребности, които налагат още през първата половина на XIX в. нуждата от специализирана литература. Мнозина от известните автори на учебни пособия през първата половина на XIX в. като Неофит Бозвели, Христки Павлович, Сава Доброплодни и др. своевременно осъзнават необходимостта от придобиване в българските училища на конкретни умения за водене на делова кореспонденция, както и за съставяне на документи.

През периода на Възраждането паралелно с османските сборници писмовници българската интелигенция започва да съставя и подобни ръководства. Първоначално се създават ръкописни помагала с образци на писма и някои видове документи, които служат като ръководства за изготвяне на писма. Те са важен източник, който дава представа за историята и състоянието на документирането през периода на

¹ *Хатишерифът* или *Гюлханският хатишериф* (Tanzimat Fermanı, Gülhane Hatt-ı Şerif) е указ на султан Абдул Меджид (1839-1861), който е прокламиран на 3 ноември 1839 г. в двореца Гюлхане (Иstanbul). С огласяването на *Гюлханския хатишериф* започва и реформаторският период, известен като епоха на Танзимата в Османската империя.

Възраждането. В резултат на засилващата се обществена потребност се създават ръководства, които съдържат не само наставления за писане на писма, но и типови образци за делова документация, необходима за задоволяването на практическите нужди на българското общество. От 1835 г. до 1857 г. са отпечатани около 15 ръководства за съставяне на типови писма до адресати и различни видове документи, главно с търговски характер. Те се публикуват под няколко заглавия: *предручний послателник, писменик общополезен, писмовник, примери за разни писма, писмени състави*, но постепенно се налага названието *писмовник*. След 50-те години на XIX в. са публикувани и търговски ръководства, които дават задълбочени познания за водене на търговска документация. През втората половина на XIX в. нуждата от ръководства за писмописание и документиране се увеличава още повече и това проличава от увеличени брой на изданията (Воуанов 2018).

Възрожденските ръководства за писане на писма, каквито са т. нар. писмовници, са образци, предлагани на широк кръг ползватели, и всяка фраза, и всяко езиково средство и конкретният им език са старателно премислени, тъй като утвърждаваната от тях поведенческа норма определя стил, който вече не е авторски, а ориентиран извън личността (Nikolova 2019: 147).

Предмет на настоящото изложение е *„Нов турско-български писмовник“*, съставен от Стоил Д. Попов и Иван П. Чорапчиев. Писмовникът е отпечатан в Русе (Русчук) през 1868 г. По това време Русе е център на Дунавския вилает, в който под ръководството на Мидхат паша се извършват важни реформи основно в администрацията. Създаването на печатница в Русе през този период също е заслуга на валията и тя е първата не само в нашите земи (които по онова време са в границите на Османската империя), но и на Балканския полуостров. Издаването на подобни писмовници със сигурност се посреща със задоволство от страна на Мидхат паша, който привлича немалък брой образовани българи в управлението на областта и всяко тяхно допълнително обучение повишава ефективността им в служба на османското правителство (Воуанов 2018).

Двамата автори Попов и Чорапчиев са редактори на българската част на вестник *„Дунав“*. Ив. Чорапчиев е учител по френски език в Русе и е автор на учебник по френски език, издаден в Букурещ, както и на Турско-български буквар, излязъл от печатницата в Русе. Ст. Попов, преди да започне работа във в. *„Дунав“*, е бил търговски служител в столицата Цариград. През 1866 г. той превежда и издава *Османския*

търговски закон като самостоятелна книга със заглавие „Царски търговски законник“ (EBVI, 546)

Писмовникът съдържа образци на най-нужните в общуването с османското правителство и администрация документи, които са представени на османотурски и български език. В лявата страница са поместени текстовете на османотурски, а вдясно е даден техният еквивалент на български език.

От предговора в началото на българската част на Писмовника става ясно, че сборникът е издаден за *едно улеснение на млади българчета, които се занимават с изучаването на официалния език* в българските училища, в които се преподава турски език. Според съставителите предназначението на книгата е следното:

за учениците в българските училища, в които се преподава турски език, макар и да са се издали до сега турско-български граматика, буквари и други подобни книги, които им служат по възможности да прочетат и пишат, но Иншите (турски писмовници), които служат като водители за обучение в съчинението и писмото, не са наредени по улеснителна някоя система, в началото им не са вместени някои простички и лесновразумителни образци, напротив тъй начинът от прошения до Н. В. Султана и до министрите, и от тъмни и завезани ласкателни писма, от които по опит се е доказало, че младите ученици не могат да придобият необходимата полза (Pismovnik 1873: 3-4).

Без съмнение Писмовникът улеснява изучаването на османотурския език от учениците в училище, а и поради ползата му за българското население и училищата е преиздаден през 1873 г. Това става ясно и от *Забележката* на съставителите след *Предисловието* на изданието от тази година, която гласи:

Настоящият писмовник, който се издаде преди три години, понеже се прие и въведе във всичките почти български училища, ние по поканването на мнозина от учителите, които предават османския език, издаваме го сега втори път с някои поправки и допълнения (Pismovnik 1873: 4).

Писмовникът съдържа общо 64 образци на най-нужните в общуването с османското правителство документи. Всички те се придружени с превод на български език, направен от самите автори (Фиг. 1). Документите са озаглавени, някои видове са с по няколко примерни текста.

Освен с образците на документи за кореспонденция, Писмовникът е еталон и за „*краснописание*“. Още съвсем в началото на изданието авторите отбелязват:

Турските писмовници въобще се печатат на литографии с ръкописни букви, щото служат и като образци за краснописание. Тоя обаче наш писмовник за по-добро напечата се с печатни букви, каквото да се чете по-лесно, защото ръкописните Инши като не може да се отпечатват чисто учениците посрещат доста мъчнотии в четенето им; а за да имат пред очи почеркът на най-употребителното писмо, називаемо „рика“, което да им служи като образ за краснописанието на тоя език“ (Pismovnik 1873).

За да покажат действителни образци на документи, написани на споменатия арабски шрифт рика, в началото на турската част съставителите са поместили примерни ръкописни документи (Фиг.3).

В Османската империя официален език е турският, а писмото – арабско, от което се развиват различни писмени стилове като самостоятелни видове, всеки един от които се характеризира с определени особености. Османските документи, в зависимост от времето на изготвянето им, както и от тяхното предназначение, са изписани на различни шрифтове като *рика*, *дивани*, *талик*, *несих* и *сиякат*. Арабският шрифт *рика* е бързописно писмо, породено на турска почва и употребявано до въвеждането на латиницата. На *рика* са изготвяни всякакъв вид документи във всички служби на администрацията, а също и в частната и официалната кореспонденция.

Турско-българският писмовник на османотурски език е със заглавие *Булгар Етфалине Махсус Инша-и Джедид* (*Нов писмовник за българските деца*). Ръководствата от подобен род или литературата, съдържаща предписания, наставления за съставяне на писма и документи за кореспонденция в османската книжнина, са известни с названията *инша*, *мюншеат*².

В *Нов турско-български писмовник*, за разлика от ръководствата, издадени по-рано, образците на писма от личен характер са малко. Тази

² Думата *инша* (от арабски език) означава „разкриване, изобретяване, създаване“. Като епистографски термин *инша* е със значение на: 1. съчиняване на литературен текст; 2. редакция на писмо или документ; 3. писмен образец. Като канцеларски термин *инша* е документ или писмо, изготвено от писар (Staynova 1974: 87). Използва се и в смисъл на „писане, изкуство на писане“, а сборниците с подобрени писма образци с официален или неофициален характер също са наричани *инша* или *мюншеат* (Durmush 2000: 334-335).

особеност може да се дължи на факта, че по принцип в запазените *инши* (турски писмовници) преобладаващата част от образците на документи са предназначени за служебно ползване и за кореспонденция с османската власт, а издаденият от С. Попов и Ив. Чорапчиев сборник включва именно османотурски документи и техните преводи на български.

Писмовникът предлага една пъстра палитра от документи на османската администрация и лична кореспонденция. Обект на интерес в настоящото изложение са турските текстове, техният език, стил, речев етикет, структура и датиране. Но преди да пристъпим към представяне на основните особености на тези документи, ще хвърлим бегъл поглед към *иншите* и епистоларния жанр в историята на османската книжнина. Епистоларното изкуство *илм-ю инша* и епистоларната проза³ – официална и частна кореспонденция, са основна част от османската книжнина. Както се знае, културата на османските турци се развива изключително под влиянието на арабската и персийската култура. Коранът и религиозните арабски или научни книги оказват силно въздействие върху езика и писмеността им. Персийското влияние се разпространява най-вече чрез художествената литература. Именно езикът търпи най-силно това двойно въздействие, за да се превърне в нов – османски език, достигащ класическия си стадий на развитие през XVII и XVIII в. На него е водена официалната и неофициалната кореспонденция до XIX в. включително. Стилът ѝ напомня стила на арабската и персийската кореспонденция (Staynova 1974: 89-90).

Най-пряко отражение върху османската епистоларна практика има традицията на анадолските княжества, където е съществувала институцията *Диван-и инша* (*Инша диванъ*). Тя осъществявала външната и вътрешната кореспонденция. Нейни служители били известни стилисти, редактори, наричани *мунсиб* или *мюнши*, притежаващи широка култура за времето. Техните сборници от писма, наречени *мюншеат*, *инша*, *инша меджмуаларъ*, са едни от най-значителните османски прозаични произведения (Staynova 1974: 91).

³ Епистоларен – *литер.* За литературно произведение – който е написан под формата на писма на автора, на героя или на героите; 2. който се отнася до писмо, до писма. *Епистоларен стил. Епистоларна форма. Епистоларни жанров;* 3. за книга, литература, издание — който съдържа писма, кореспонденция на известни личности (общественици, политици, хора на изкуството, учени и под.) (RBE).

Както вече отбелязахме, представеният от нас Писмовник съдържа образци на документи за официална и неофициална кореспонденция. Всички тези документи носят определени особености по съдържание и структура, като цяло характерни за времето на съставянето им.

При въвеждането в употреба на различните по вид османски документи се изгражда оригиналната структура на всеки от тях, която в относително кратък период се дооформя и утвърждава в масовата практика. Установени веднъж, отделните елементи на структурата се запазват непокътнати във времето. Еднообразната информация се поднася по предварително очертан маниер. И все пак, по своя строеж многобройните типове документи представляват образци, а не строги формуляри (Andreev 2009: 216-217). В търсене на по-ефектно изразяване авторите на епистоларни сборници и канцеларистите се отклоняват от създадената норма, което благоприятства разчупването на установените модели и въвеждането на нови формули. По-голяма динамика и различия при редактирането на шаблоните се забелязва в ранните документи, а в по-ново време структурата е по-опростена.

На заглавната страница на турската част на Писмовника са поместени буквите на арабско-персийската азбука и цифрите (Фиг. 2). Още в началото на турската част са дадени названията на някои градове, държави и техните столици и по-известни *някои ислямски и български имена* (Pismovnik с. 2):

- градове: *Истамбул (sic), Русчук, Едрене, Търново, Филибе, Варна, Тулча, Видин, Ниш, София, Зиштови, Хезарград, Шумнъ, Джума-и атик, Плевне, Ивраджа, Лофча, Хаскъой, Дубнидже; Девлет-и Алие Истамбул (sic), Ингилтере Лондра, Франса Парис, Австрия Вияна, Прусия Берлин, Русия Петербург, Италия Рома, Испания Мадрид, Юнанистан Атина, Сърбия Белград;*
- лични имена: *Кемал, Рафет, Тевфик, Рефик, Сабри, Ръфат, Ъстоян, Янко, Богдан, Жияско, Ъзлатан, Райна, Ъзлата, Ъстойка, Руска, Недялка, Юванка.*

Тук не може да се подминат някои особености, които на пръв поглед правят впечатление при отразяването на личните имена на арабица. Вижда се, че на османотурска арабица личните имена от арабски произход запазват своята оригинална писмена форма (*Кемал, Рафет, Тевфик, Рефик, Сабри, Ръфат*), докато при изписаните български имена се наблюдават известни звукови промени (*Истоян, Жияско, Излатан, Излата, Истойка*). В текстовете на Писмовника също се забелязват

фонетични особености (*Испас, Истефан*). Според един от турските фонетични закони не се допуска струпване на съгласни в началото на думата. В образците това се отстранява с добавяне на буква *елиф* (ل) за предаване на протетичната гласна „и“ в началото на името⁴. По този начин сричките в името се увеличават и това води до по-лесното му произношение в турския език. При работа с други османски документи и регистри от този период също се натъкваме на случаи на изписване на немюсюлмански имена, в които се наблюдават известни фонетични и палеографски особености при графичното им отразяване с османотурска арабица.

В края на изданието, след текстовете на български език, авторите на Писмовника дават и съкращенията на месеците по лунната и слънчевата година (*руми*).

Обикновено накрая на повечето документи се чете датата, името на автора, както и мястото на написване или изготвяне. В сборника в приведените документи се забелязва, че датирането се извършва по два начина – с месеците от лунния календар, по Хиджра⁵, изписани без съкращение (*20 Кануни еввел 1289*), и с названията на месеците от слънчевата година (*10 Шубат 1289; 31 Теммуз 1289*). Сред образците не се вижда датиране с арабски изречения и думи. Запазен е обаче арабският елемент „фи“ със значение на „на“ и думата „сене“ – година, поставена преди годината с цифри: *15 Канун-и сани сене 1289* (15 януари, година 1289). В превода на български език при някои документи авторите предават лунния месец с месец от слънчевата година: *20 Кануни еввел 1289* като *20 декември 1289*. Също така в българския текст много често се вижда и обръщането на годината от Хиджра: *15 Шубат 1289 – 15 Февруари 1873* (по Хр.). Съкратено датиране се вижда в ръкописните образци в сборника. Според някои изследователи използването на съкращенията в юриспруденцията и в държавната документация първоначално е наложено сред християнската културна общност, от която османските канцеларисти възприемат тази практика, макар и в по-ограничена степен. Съкращенията са застъпени преди всичко в многобройните видове регистри, засягащи описването на земи и

⁴ Тук при някои имена, ако се има предвид хармонията на гласните по твърдост-мекост в турския език, буквата *елиф* позволява четене и на гласна „ъ“ в началото.

⁵ Датите в османотурските писмени източници – ръкописни книги, документи, епиграфски паметници и всякакви други надписи, независимо от това дали са написани с арабски, или с турски думи и цифри от османотурската и арабската азбуки, обикновено се представят според мюсюлманския лунен календар по Хиджра, който започва от 622 г. сл. Хр., когато пророкът Мохамед се преселва от Мека в Медина.

население, данъчната система, приходно-разходните операции на вакъфите и държавната хазна. Наред с това се срещат и в единичните османски документи като фермани, берати, илями, мектуби, тезкирета и др. (Andreev 20011: 185).

По отношение на строежа и съдържанието на документите, които включва Писмовника, се констатира някои по-съществени особености. Една голяма група от образци съставят документите до държавници и институции, отличаващи се с повишен тон на учтивост и любезност. Това са образци на молби като *арзухал* и *ариза*. При прочита на тези документи на пръв поглед прави впечатление обръщението към адресата в началото:

Саадетлю ефенди хазретлри (Ваше благородие, честит господине), в българския превод обръщението е дадено като „Ваше Превъзходителство“. При някои вместо обръщение стои деловата формула „*Ма'руз кулларъдър ки*“ или „*Ма'руз бенделиридир ки*“ (*Вашият роб донася; Молбата на Вашия роб е следната*). Изложението на арзухала завършва с уговорка, изразяваща формула от типа: „*Ол бабта ве хер халде емир ве ферман ...*“ (*По този въпрос и във всеки случай заповедта принадлежи на негово величество*).

Друга важна особеност в съдържанието на този тип документи се забелязва в изложението, където на места са пропуснати лични имена, названия на селища, както и датиране и подпис. На тези места в турските текстове е изписано неопределителното местоимение *филян*, а в българския превод е отразено *еди кой си, еди коя си, еди къде си* или е дадена само първата буква на името (Pismovnik 29-49). Тази практика се свързва с употребата на стереотипни текстове от служителите. Държавни служители като кадии, найби, кятиби и пр. по-низши служители и провинциални писари, допускат грешки в съставянето на документите, били принудени да търсят готови ръководства. Именно писмовниците са задоволявали техните нужди. Използвали са текстовете, в които са изпуснати само местата за вписване на селището, името на преносителя и на други лица, мястото за конкретната молба, дата и т.н. (Staynova 1974: 104).

Интересни са няколко образци на документи от правно и финансово естество. Това са документи на по-низши органи на властта в провинциите и столицата, които биха се разпределили в следните групи: делови писма, разрешителни, удостоверения, поздравителни писма. Тук виждаме документите *сенед* (запис), *тебрикнаме* (поздравително писмо), *батталнаме* (унищожителен запис), *поличе* (полица), *даветнаме* (призователни писма), *тавсиенаме* (препоръчително писмо), *ихтарнаме* (напомнително писмо) и др. Всички тези документи се отличават с по-

опростен строеж, в тях почти липсват обръщенията към адресата и обикновено в изложението се представят първо данните по въпроса, после законовите положения, от които трябва да се изхожда.

По отношение на езика на документите може да се каже, че в текстовете на образците присъства арабска и персийска лексика и граматически конструкции, но се чувства повече турският елемент, с което стилът на документите изглежда сравнително лек. Текстът на всеки документ, независимо от големината си, е оформен в едно изречение, като отделните съждения от текста са свързани със съчинителна и подчинителна връзка, най-вече осъществена с деепричастни форми на глагола, а изречението завършва с глаголно или именно сказуемо.

Писмовникът съдържа документи с разнообразни названия, които носят духа на административния модел и на османотурския език през XIX в.: *илмюхабер, мюрур тезкиреси, сенед, батталнаме, кефалетнаме, даветнаме, ихтарнаме, тавсиенаме, шикяетнаме, арзухал, истинаф* и др. По-горе споменахме, че развитието на турския език под въздействието на арабското и персийското влияние довежда до формирането на класическия османски език, представляващ смесица от три езика (елсине-и селясе). В речниковия фонд на този официален книжовен османски език преобладават нетурски думи. Същият път на развитие показва и езикът на документите и техните названия. В Писмовника, освен документи с названия от арабски и персийски произход, се виждат и такива с термини от западноевропейски езици: *Поличе, Контурато, Виста поличе, Дата поличе, Боно сенеди, Протесто, Сиквестро*. Това влияние се усеща по времето на Танзимата, когато развитието на науката и техниката в западните държави намира отражение в османския език. Увеличават се преводите на османотурски от западните езици и най-вече от френски. Заемките проникват чрез търговската, икономическата, научно-техническата, политическата, военната и др. терминосистеми.

Поместените в Писмовника примери на документи ще бъдат предмет на наше по-задълбочено лингвистично изследване, което би хвърлило светлина върху формирането на книжовния език във времето, в което той е все още с ненормализувана структурна тъкан, а също така и за проследяване на развитието на турския и българския книжовен език.

В заключение може да се отбележи, че *Турско-българският писмовник* на Попов и Чорапчиев е сборник със смесен характер и представлява образец на една традиция на съставяне на ръководства по кореспонденция, типична за османската книжнина и разпространена през целия период на Османската империя. Образците на официални и

неофициални документи в него са интересни като езиково-литературни паметници, представящи османския епистоларен жанр през XIX век. Стилът и езикът на примерите, поместени в сборника, е по-опростен и практичен, което го прави с много добро практическо приложение и лесно усвояване на спецификата на документирането и условностите на този тип административна и търговска кореспонденция. Преводният характер на изданието предоставя възможности за детайлно разглеждане на всеки документ, което несъмнено може да послужи за основа на едно по-широко проучване на езика и езиковите тенденции в развитието на османотурската писменост през този период, както и за изследване на езиковото взаимодействие между турския и българския език в периода на Възраждането.

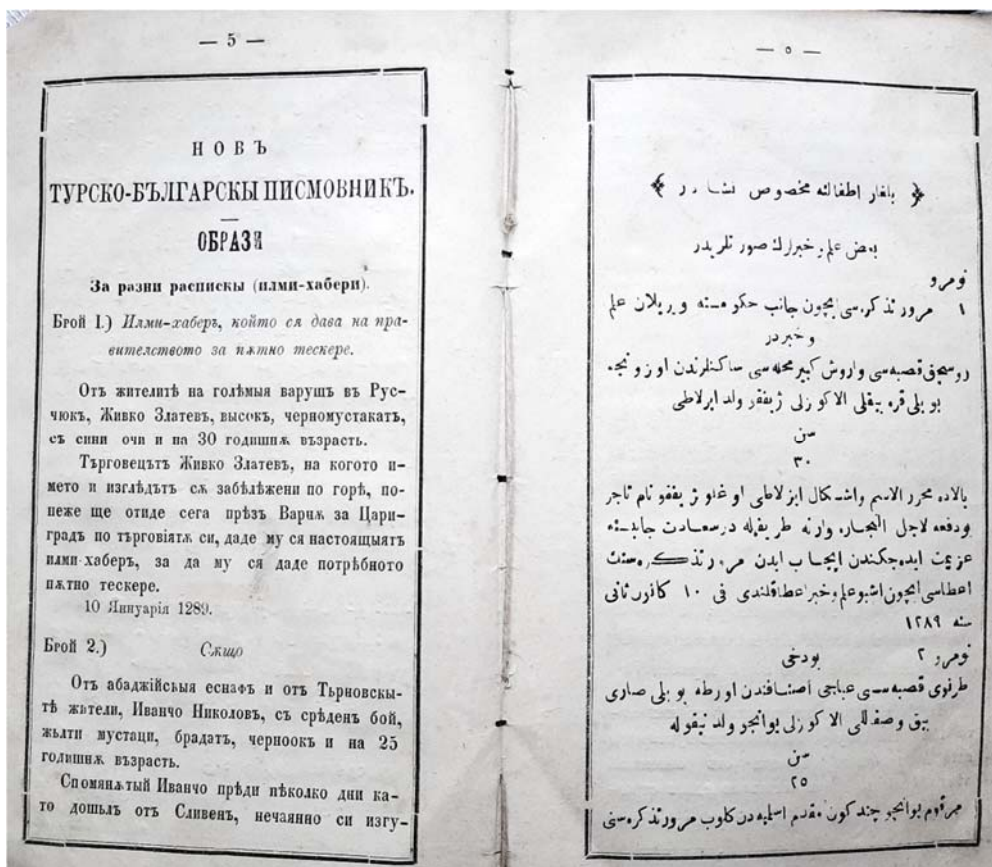
ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Andreev 2009:** Andreev, St. Kam vaprosa za datiraneto na nedatiranite osmanski dokumenti ot XV – XVIII vek. // Godishnik na Visshiya islyamski institut. Sofia: Vissh islyamski institut, 213-229. [Андреев, Ст. Към въпроса за датирането на недатираните османски документи от XV – XVIII век. // Годишник на Висшия ислямски институт. София: Висш ислямски институт, 213-229].
- Andreev 2011:** Andreev, St. Obrazci na sakrashtenia v osmanskite dokumenti (XV – nachaloto na XX vek). // Godishnik na Visshiya islyamski institut. Sofia: Vissh islyamski institut, 185-192. [Андреев, Ст. Образци на съкращения в османските документи (XV – началото на XX век). // Годишник на Висшия ислямски институт. София: Висш ислямски институт, 185-192].
- Boyanov 2018:** Boyanov, St. Institutsii i arhivi v Iztochna Rumeliya (1878-1885). – Elektronna biblioteka po arhivistika i dokumentalistika <https://electronic-library.org/books/Book_0080.html (status 15.07.2020)>. [Боянов, Ст. Институции и архиви в Източна Румелия (1878-1885). – Електронна библиотека по архивистика и документалистика].
- Durmush 2000:** Durmush, İ. „İnsha”, Turkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi, Cilt: 22, İstanbul: Turkiye Diyanet Vakfi yayınları, 334-336.
- Mihaylova-Mravkarova 2005:** Mihaylova-Mravkarova, M. [Sledi ot vliyanieto na balgarskiya ezik varhu ezika na osmanskite dokument: XV-XIX vek](#). Sofia: Avangard Prima. [Михайлова-Мръвкарова, М. Следи от влиянието на българския език върху езика на османските документи: XV-XIX век. София: Авангард Прима].
- Neykova 2009:** Neykova, A. Balgarskoto vazrozhdensko dokumentalno i arhivno nasledstvo. – Elektronna biblioteka po arhivistika i dokumentalistika. <https://electronic-library.org/articles/Article_0108.html (status 20.07.2020)>. [Нейков, А. Българското възрожденско документално и архивно наследство. – Електронна библиотека по архивистика и документалистика].

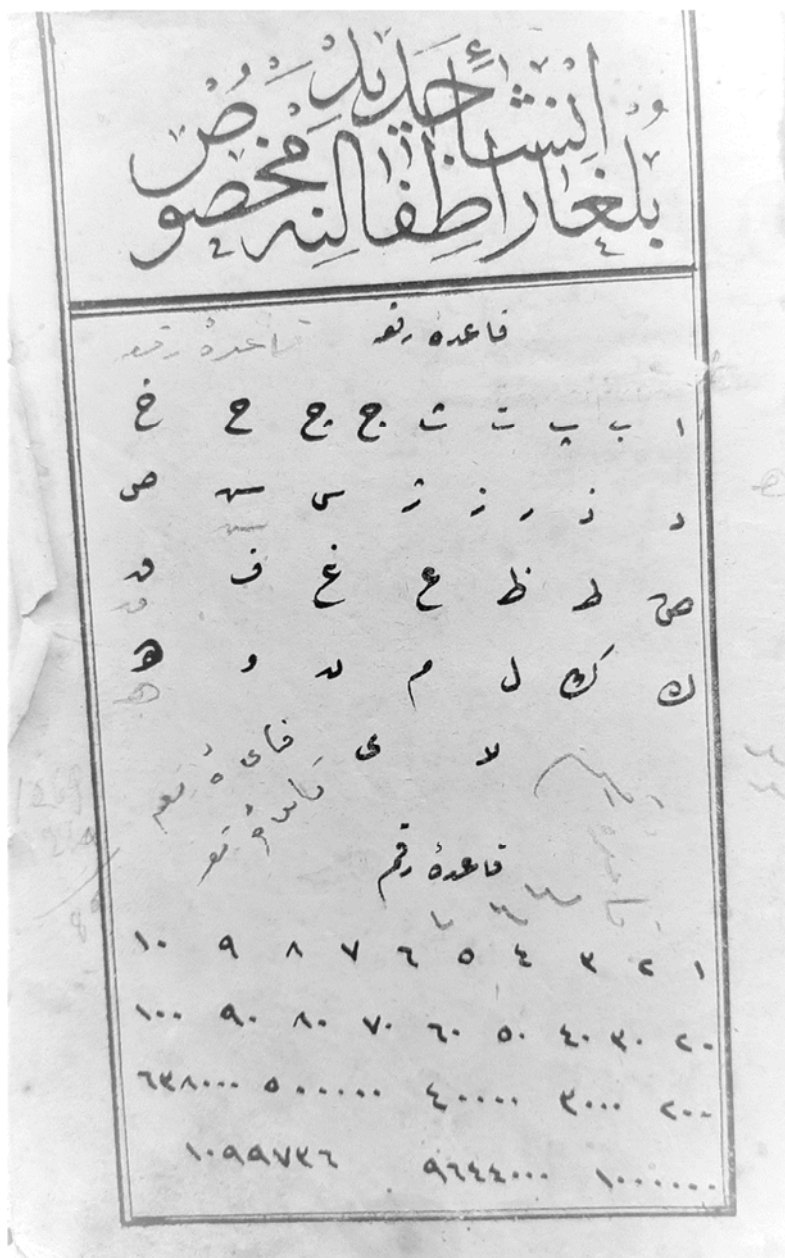
- Nikolova 2019:** Nikolova, N. „Kniga za pisma“ ot Stoyan i Hristo Karaminkovi – obrazets za targovska korespondentsiya. – In: Dokladi ot Mezhdunarodna godishna konferentsiya na Institutata za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“. Sofia: Institut za balgarski ezik. [Николова, Н. „Книга за писма“ от Стоян и Христо Караминкови – образец за търговска кореспонденция. – В: Доклади от Международна годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“. София: Институт за български език].
- Ozarslan 2007:** Ozarslan, E. Harf Inkilabından Once Neshredilmish Turkche Insha, Kitabet ve Munsheat Kitapları. A.U. Turkiyat Arashtirmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 34, Erzurum 2007, 63-78.
- Pismovnik 1873:** Popov, S., Iv. Chorapchiev. Tursko-balgarski pismovnik, nareden ot S. D. Popov i Iv. Chorapchiev. Izdanie pervo v pechatnitsata na Dunavska oblast, 1868. [Попов, С., Ив. Чорапчиев. Турско-български писмовник, нареден от С. Д. Попов и Ив. П. Чорапчиев. Издание първо в печатницата на Дунавска област, 1868].
- Rusev 2006:** Rusev, Iv. Schetovodnata i targovsko-pravnata literatura na Balgarskoto Vazrajdanе. // Schetovodna politika, 1-2, 2006, 15-36. [Русев, Ив. Счетоводната и търговско-правната литература на Българското възраждане. // Счетоводна политика, 2006, 1-2, 15-36].
- Staynova 1974:** Staynova, M. Kam vaprosa za osmanskiya epistolaren janr. // Studia Balcanica 8/1974, 87-106. [Стайнова, М. Към въпроса за османския епистоларен жанр. // Studia Balcanica 8/1974, 87-106].

Справочна литература

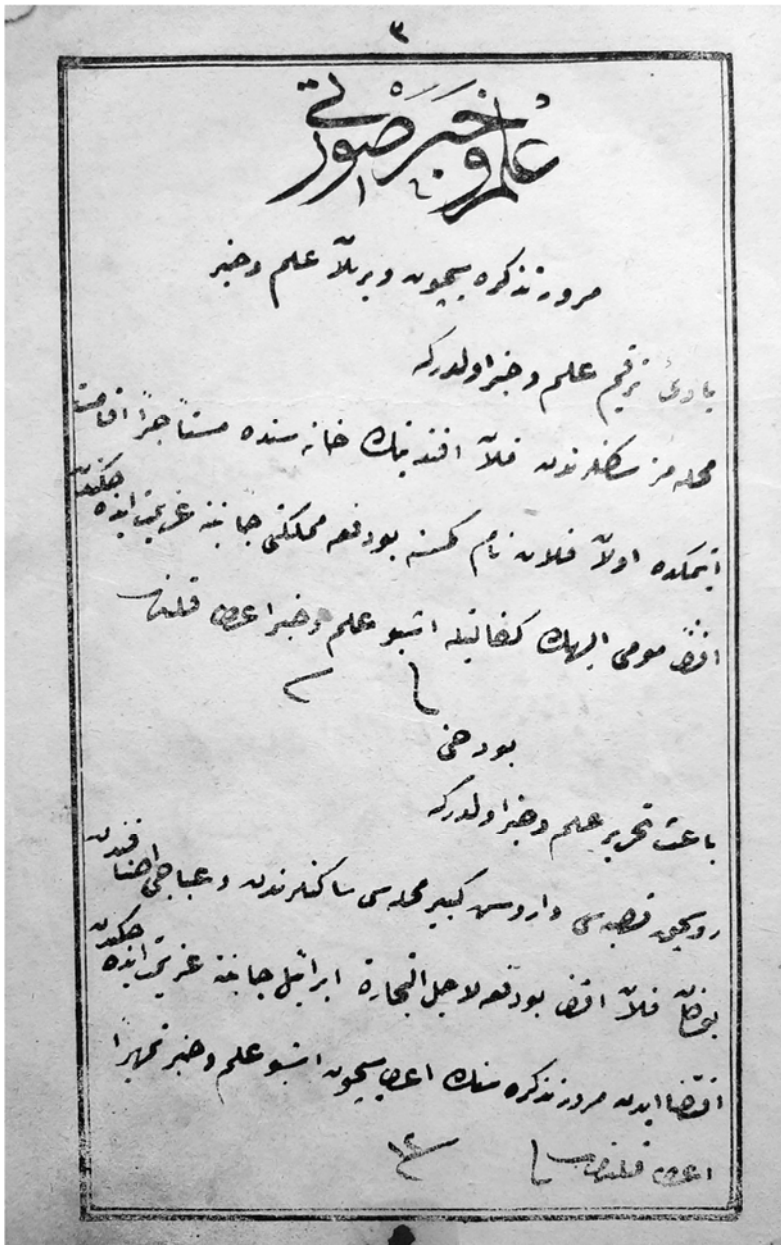
- EBVI: Entsiklopediya „Balgarska vazrojdenska inteligentsiya“. Sofia: DI „D-r Petar Beron“, 1988. [Енциклопедия „Българска възрожденска интелигенция“. София: ДИ „Д-р Петър Берон“, 1988].
- RBE: Rechnik na balgarskiya ezik <<http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/%D0%BA%D0%B0%D0%BC%D0%B1%D0%B8%D0%B0%D0%BB/> (status 24.07.2020)>. [Речник на българския език].

Фиг. 1. Нов турско-български писмовник, 1873 г. (стр. 5)

Фиг. 2. Булгар Етфалине Махсус Инша-и Джедид – османотурската азбука и цифрите

Фиг. 3. Илмюхабер сурети (образец на разписка, ръкопис)

ФРАЗЕОЛОГИЧНОТО ЗНАЧЕНИЕ В БЪЛГАРСКАТА И НЕМСКАТА ФРАЗЕОЛОГИЧНА НАУКА ОТ СЪПОСТАВИТЕЛЕН АСПЕКТ

Ани Ангелова

THE MEANING OF PHASEOLOGICAL UNITS IN BULGARIAN AND GERMAN PHASEOLOGY IN A COMPATIVE ASPECT

Ani Angelova

Abstract: *The article presents the meaning of phraseological units as a major research object in the Bulgarian and German phrasaeology. The aim is to present the main classifications of phraseological meaning and to highlight the similarities and differences in the two languages.*

Key words: *classifications, phraseological meaning, overall importance, a connotative element, polysemy*

Фразеологията започва своето развитие като дял от лексикологията и с течение на времето се развива като автономна изследователска дисциплина през 70-те години на XX в. Един от важните въпроси в теорията на фразеологията, който е сравнително слабо разработен и е широко дискусионен, е въпросът за семантичната страна на фразеологичните единици (по-нататък ФЕ).

В настоящото изследване ще бъде направен преглед на теоретичната страна на този проблем чрез прилагане на сравнителен метод върху български и немски ФЕ, свързани с аксиологията на човека. В конкретния случай интерес представляват теориите и опитът на български и немски изследователи, как те тълкуват и възприемат отделните компоненти на фразеологичното значение. Във връзка с това ще бъдат изложени идеите главно на български и немски изследователи, но тъй като много от идеите на руски изследователи проникват в теоретичните им платформи, техните схващания ще бъдат подкрепяни и с възгледите на такива автори.

Задължително е да се отбележи, че проблемът за фразеологичното значение се свързва с придържането на изследователите на фразеологията към две големи групи фразеологични концепции, известни като широко и тясно схващане за фразеологията. Широкото схващане за фразеологията е възприето главно от западноевропейски изследователи на езика, които провеждат най-вече съпоставителни изследвания, наблюдават проблеми на превода и създават двуезични речници. Тук се включват всички устойчиви словосъчетания без

значение от строежа и състава на компонентите им, както и от тяхната семантична трансформация, т.е. имат се предвид „езикови цялости, при които синтактичните връзки между думите се възпроизвеждат наготово“ (Kartalova 2016: 19). У нас към широкото схващане се придържат най-вече изследователите на фразеологията в езика на писателите.

Тясното схващане се оформя постепенно с натрупването и задълбочаването на изследванията. Стесняването на границите на фразеологията започва с изключването на свободните словосъчетания, минава през отстраняването на единиците с предикативна структура – поговорките и пословиците, клишетата, цитатите и др., докато отпада и третата група от класификацията на Виктор Виноградов – фразеологичните съчетания. Тясното разбиране определя семантичния принцип за отделяне на същинските фразеологизми, които са семантично преобразувани, от другите устойчиви словосъчетания, а именно чрез значението на съчетанието – тук изразът е нов и различен от значението на компонентите, не е равен на броя и значението на съставлящите го лексеми.

Първоначално българските езиковеди, привърженици на тясното схващане за ФЕ, определят значението ѝ като лексикално. Още в началото при събирането и обобщаването на фразеологичното богатство на българския език Кети Ничева стига до заключението, че не всички ФЕ са равни семантично и функционално на лексикалните единици. Не всички ФЕ могат да бъдат приравнени към определена част на речта. Затова тя не поставя знак за равенство между значението на фразеологичната и лексикалната единица и възприема, че ФЕ не са само номинанти, а изразяват отношение, оценка, и разглежда характерните черти в значението на ФЕ – двуплановост, косвено изразяване на значението, сетивност и конкретност на значението. Придържайки се към мнението на К. Ничева, че ФЕ изразяват отношение, оценка, Тодор Бояджиев допълва, че фразеологичното значение не произтича пряко от предметно-логическите връзки на думите в словосъчетанието. То е цялостно и своеобразно тяхно преосмисляне по преносен път, съчетано с експресивност. Фразеологизмите не се създават, за да назовават пряко нещата, а да изразят чувствата на говорещия и стремежа му за образна мисъл.

Разграничавайки лексикалното от фразеологичното значение, Сийка Спасова-Михайлова изтъква, че при второто няма пряка конкретна номинация и възникването му се дължи на образ, който е преосмислен. Авторката изтъква, че споеността между отделните фразеологични компоненти се постига чрез метафоризацията, образността,

преносимостта и по този начин се образува единица, която се отличава със свои специфични черти. За преносно-образно значение на ФЕ с висока степен на абстракция говори Веса Кювлиева-Мишайкова. Тя различава две групи фразеологизми по семантичен признак – същински фразеологизми (фразеологичното значение е резултат от цялостното преосмисляне на компонентите на ФЕ) и периферни фразеологизми (при тях се наблюдава частично преосмисляне – единият компонент запазва своето пряко значение, а другият се преосмисля).

Така в процеса на изследване на семантиката на ФЕ образността става фактор при образуването на ФЕ и на спойката между отделните компоненти. Акцент върху образа като посредник между значенията на компонентите при образуването на фразеологичната семантика в по-ново време поставя Стефана Калдиева-Захариева. Авторката подкрепя мнението на С. Спасова-Михайлова, че значението на фразеологичната единица не е сбор от значенията на компонентите, а се получава по пътя на цялостна трансформация, от спойката на компонентите, а самата спойка – по пътя на образността. Образът винаги „се асоциира с даден обект и определена семантика“ (Kaldieva-Zaharieva 2013: 189). В същото време оспорва мнението на К. Ничева, че съществуват и безобразни фразеологизми. За Калдиева-Захариева съществува образ във всеки един фразеологизъм, „защото човешкото въображение е способно да види дори зад странното, алогичното, причудливото и неразбираемо словосъчетание образ, който също да носи подобни характеристики“ (Kaldieva-Zaharieva 2013: 189).

За да се проследят базисните насоки в схващанията на немските изследователи, трябва да се проследи първо основният принцип във фразеологичните теории, а именно „цялостното значение“ на фразеологичното единство. Първоначално значението на фраземата се определя като значение съответно на лексема, на глагол, на съществително и т.н. Това значение се проявява не при самостоятелна дума, а при голяма група от думи и съответства на старото схващане на еквивалентността на фраземата с думата. Върху идеите за „цялостната“ семантика работят Юрг Хойзерман и Харалд Бургер, които споделят в изследванията си, че при мотивираните ФЕ цялостното значение се подразбира от значението на отделните елементи, а при немотивираните цялостното значение не може да бъде извлечено от елементите на ФЕ. Цялостното значение не се образува от значенията на отделните компоненти. Важно е да се отбележи, че значението на фраземата в речта се реализира по-трудно отколкото при лексемата. Говорителят, както и слушателят, придават на фраземите в речта допълнително лично

съдържание. Нормалният характер на фразеологичните цялости често се нарушава от индивидуални разширения. За да доизясни проблема с цялостното значение на ФЕ, Ю. Хойзерман включва в труда си становищата на Юлия Авалиани и Наталия Амосова. Докато първата изследователка не се придържа към израза „цялостно значение“, а използва термина „сполучлив израз“ (това са синтактично доминиращите базисни компоненти на фразеологичната структурна група от думи) и твърди, че отделните компоненти на фраземата запазват „отделни семантични съставки“ (Avaliani 1972: 12, цит. по Häusermann 1977: 89), то втората смята термина „сполучлив израз“ за излишен във фразеологията, защото „компонентите на значението изцяло се загубват“ (Amosova 1963: 156, цит. по Häusermann 1977: 90). Според нея не са необходими понятия като граматическо и семантично ядро, за да се направи контекстуален анализ на фразеологичните единици. Прави впечатление, че някои от немските изследователи на фразеологията през годините се опират на трудовете на руски автори (това са автори, изследващи основно различни отношения между руския и немския език, както и между руския и английския език), затова основни хипотези и твърдения присъстват и са основополагащи в немските текстове.

Класификация според семантичния принцип представя Клаус Пилц. Той различава три семантични класа – ендосемемен (той е следствие от сумата на значенията на отделните елементи, ФЕ от този клас са лесни за декодиране и научаване; например *Dank sagen* – фраз. и букв. `благодаря`), екзосемемен (цялостното значение не се определя от сумата на значенията на компонентите; например *der springende Punkt* – букв. `скачащата точка`, фраз. `съществуният, решаващият момент`) и ендоекзосемемен – най-сложният за определяне, тъй като дефинирането му е като при екзосемемените ФЕ, но се различава от тях по синтагмата, чието сумарно цялостно значение придава още едно значение на ФЕ, което се различава от лексикалното, например *Grillen fangen* – букв. `на улов за скара`, фраз. `в мрачно настроение съм, инат съм`.

Едно от свойствата на фразеологичната единица, което е пряко свързано с фразеологичното значение, е идиоматичността – това е критерият, който служи за разграничаване на един фразеологизъм от останалите свободни словосъчетания, т.е. това е семантичната трансформация, която отделните компоненти претърпяват, те се идиоматизират и то в различна степен (в българската фразеологична наука този критерий е известен като немотивираност на значението). Чрез идиоматичността не може да се проследи цялостното значение на ФЕ от значението на нейните компоненти и определени промени в тази

връзка не са възможни – това изтъква Ю. Хойзерман. Илюстративен пример за разграничаване на свободно словосъчетание от фразеологизъм посредством критерия на идиоматичността представя немската изследователка Кристине Палм. В изречението *Gustav hat bei seinem Vater ein Auto in der Garage* (Густав има кола в гаража при баща си) е налице свободна подредба на компоненти и добре формулирано изречение. При *Gustav hat bei seinem Vater einen Stein im Brett* (букв.: Густав има при баща си камък в дъската; фраз.: Густав се ползва с благоволенieto на баща си) авторката констатира, че „значението на второто изречение не може да се установи събирателно от значенията на компонентите камък и дъска, т.е. че напр. един говорещ чужд език, който не знае, че тук в предиката става дума за фразема и по-точно *bei jm einen Stein im Brett haben* (ползвам се с благоволенieto на някого, ценен съм от някого, обичан съм от някого), няма да може да разбере това синтактично добре формулирано изречение, защото той не отгатва структурата на значението му“ (Palm 1997: 9). Следователно значението на ФЕ е свързано с цялостно преосмисляне и означава нещо различно от значението на компонентите ѝ.

Значението не е достатъчен критерий за идентифициране на всички ФЕ. Зад това твърдение стоят Харалд Бургер и Волфганг Флайшер, които обръщат сериозно внимание на семантиката на ФЕ в немската фразеология. Двамата изследователи са на мнение, че семантиката на ФЕ е решаваща, но неясна и сложна характеристика. Съществен фактор се оказва контекстът, както и идиоматичността – според Х. Бургер идиоматичността е характерен семантичен белег и класифицира три типа фразеологизми – идиоми (при които всички компоненти са семантично трансформирани и неделими – *den Schirm zuklappen* – букв.: затварям чадъра; фраз.: умирам), полуидиоми (тук единият от компонентите запазва своето пряко значение и семантично делене е възможно – *auf der Bärenhaut liegen* – букв.: лежа върху мечка кожа; фраз.: мързелувам) и колокации (при тях се наблюдава никакво или минимално семантично несъответствие между фразеологичното и прякото значение – *sich die Zähne putzen* – букв. и фраз.: измивам си зъбите). Значението на компонентите на ФЕ, както и семантиката на самата ФЕ са взаимнообвързани по следния начин: „колкото по-голяма е разликата в тези значения, толкова по-идиоматична е ФЕ“ (Burger 1998: 31). Бургер говори за пряко и фразеологично значение и споделя, че повечето устойчиви словосъчетания притежават и двата типа значения и интерпретирането им може да бъде по различен начин. Така например чешката дипломатка Катерина Яшкова, позовавайки се на мнението на

Х. Бургер, посочва изречението *Die Mutter hat gestern Abend dem Jungen den Kopf gewaschen*, което може да бъде възприето по два начина – „пряко (Снощи майката изми главата на момчето) или фразеологично (Майката сгълча момчето и му каза мнението си)“ (Jašková 2011: 19). В посочения пример фразеологичното значение не може да бъде изведено от сумата на значенията. В други случаи някои фразеологизми не могат да се приемат пряко, тъй като се предават метафорично и се отнасят до абсурдни ситуации. Х. Бургер различава и свободно значение, при което „връзките между думите или поне един от компонентите в тази връзка може да излезе извън фразеологизма“ (Jašková 2011: 19). По-общо казано, идиоматичността се наблюдава тогава, когато има несъответствие между фразеологичното (то е повече или е различно) и прякото значение. Идиоматичността е „несъответствието между външното и вътрешното значение на компонентите“ (Fleischer 1997: 6) – така В. Флайшер дефинира малко по-различно критерия идиоматичност. Елке Доналийс в противовес на мнението на В. Флайшер и Х. Бургер споделя в труда си „*Basiswissen Deutsche Phraseologie*“, че идиоматичността трябва да бъде разглеждана като незадължителен, а не като ключов критерий, защото в наши дни изследователите причисляват към фразеологията както идиомите и полуидиомите, така и колокациите и точно определени граници не могат да бъдат поставени. Това твърдение е актуално при разглеждането на фразеологията в широк смисъл. Авторката добавя, че „идиоматичността е – според широко разпространеното изследователско мнение – не фразеологичен, а общоезиков критерий“ (Donalies 2009: 25).

Не бива да се пренебрегват и случаите, когато семантиката на фразеологичната единица се нуждае от доуточнение, конкретизиране и определено словесно обкръжение при реализирането ѝ, тогава се говори за *конструктивно обусловено и фразеологично (лексикално) свързано* значение, т.е. става дума за зависими лексикални значения, чиято основа характеристика е, че се извеждат от контекста и се реализират чрез контекста. За конструктивно обусловеното значение се приема, че то е ограничено и изисква наличие на допълнение, обстоятелствено пояснение, определение към допълнението и др., че е характерно за глаголните фразеологизми, че конструкцията трябва да притежава задължителност, за да се реализира фразеологично значение – *вдигам ръка на някого, минавам прав под масата* и т.н., т.е. реализира се само в определена среда. При фразеологично (лексикално) свързаното значение думите, които изграждат фразеологичната единица, губят своята самостоятелност, а характерна черта е наличието на определена лексикална единица, за да може да се разкрие семантиката на даден

фразеологизъм (такава лексикална единица е нужна при фразеологизмите със структура на сравнение и при някои адвербиални изрази). Тази единица е известна като задължително съпровождащ елемент, т.е. ФЕ се реализират в речта, когато се свържат с определени лексикални единици (най-често глагол), които пазят значението си, например *влача се/мъкна се/ходя като пребито куче* и др.

Теорията за задължителния съпровождащ елемент, наречен от С. Калдиева-Захариева семантичен проявител (*tertium comparationis*), е дискуссионна и сравнително нова. Обект на коментар е въпросът дали влиза, или не семантичният проявител в границите на фразеологичната структура. В по-старите речници съответните елементи са поставени вътре в границите на разглежданите ФЕ. Тази теория обаче не се приема от всички езиковеди. Докато В. Кювлиева-Мишайкова поставя задължително съпровождащ елемент в границите на ФЕ, то С. Спасова-Михайлова (както и К. Ничева) изключват тези елементи от фразеологичната структура и ги определят за външни елементи. Немските изследователи показват чрез примери кога задължително съпровождащият елемент е видим и кога не. Така например при *saufen wie ein Loch* ('пия като дупка') и *schweigen wie das Grab* ('мълча като гроб') сравнението е напълно разбираемо, докато при *frieren wie ein Schneekönig* ('замръзвам като снежен крал'), *frieren wie ein Zauberer* ('замръзвам като магьосник') терциум компарационисът не е разпознаваем. Още повече, че думата *Schneekönig* извън приказките не е общоприета дума в немския език.

За да се открият още прилики и разлики в интерпретацията на фразеологичното значение като една от основните диференциращи характеристики на ФЕ от български и немски автори, е необходимо да се посочат още няколко критерия. Единият от тях, с който идиоматичността се свързва пряко, е мотивираността. Тя се разбира по сходен начин от българските и немските автори. Българските изследователи виждат в мотивираността „актуалният образ, който функционира в синхронен план в представите на колектива, т.е. новата информация... тя се свързва с когнитивната реалност на съвременните носители на езика... Затова за мотивирани се определят фразеологизми, които носителят на езика разбира дословно и може спонтанно да обясни“ (Ivanova 2015: 597-598). Според немските изследователи това е критерий, чиято задача е да определи до каква степен свободното значение на ФЕ или нейните компоненти участват в развитието на идиоматичното значение. Това се определя по два начина: при първия речниковото значение на отделните компоненти директно мотивира идиоматичното значение на ФЕ,

вследствие на което резултатът са колокациите, а при втория идиоматичното значение се мотивира от образността, която се корени във ФЕ. Резултатът са полуидиомите, които са „мотивирани в нефразеологичната си част, но иначе са немотивирани“ (Lapinskas 2003: 81). Разграничаването между характеристиките идиоматичност и мотивираност е трудно, тъй като идиоматичните словосъчетания са семантично несъвместими. Понякога семантично непрозрачна и неразбираема ФЕ може да се смята за мотивирана въз основа на предизвикана образност, както е случаят с *Öl ins Feuer gießen* (букв.: *наливам масло в огъня*; фраз.: *провокирам някого, предизвиквам спор или конфликт*), който посочва Саулиус Лапинскас в труда си. В други случаи само много прецизен познавач на езика може да вникне в значението на даден идиом.

Друг характерен белег, който може да се обвърже не само със семантиката на ФЕ, но и с нейната стилистичната употреба, е експресивността, която в по-голяма или по-малка степен притежават ФЕ (ФЕ със затъмнена вътрешна форма са по-слабо експресивни). Тя се използва за постигане на специфичен стилистичен ефект, за усиляване на силата на израза и образността, независимо дали се изразяват чувства, намерения, или просто констатации. За В. Флайшер „изглежда, че увеличаването на експресивността е основна функция на фразеологизмите“ (Fleischer 1997: 198), която се свързва с образния характер на ФЕ, а Х. Бургер съчетава експресивността с конотативния елемент в значението. *Конотативният елемент*, характерен и за българската, и за немската фразеологична наука, носи допълнително значение (допълнителни оценъчни елементи и преценки към значението), обвързано с емотивни, експресивни, нравствено обусловени нагласи, което семантично обогатява фразеологичната единица. Съществува мнение, според което конотативните елементи са нестабилни, непредсказуеми, със субективен поглед и контекстуално ограничени. Върху експресивността в българската фразеологична наука обширни изследвания прави К. Ничева, която съотнася тази характерна черта със семантиката на ФЕ и разграничава два вида експресивност – вътрешна и външна. Вътрешната се свързва със значението на ФЕ, с образността, с интензивността на дадено действие (*рина ги с лопатата* – имам много пари), с отрицателни качества и прояви (*дрънкам като празна воденица* – бърбив съм) и др., а външната – със структурата и формалните особености на ФЕ.

От съществено значение е и определянето на ролята на лексикалните единици като компоненти на фразеологичните единици,

дали се десемантизират частично или напълно при изграждането на фразеологичната семантика, проявяват ли в някаква степен характер и дали съществуват някакви асоциативни отношения със семантиката на някой от съставлящите го лексикални елементи. В немската фразеология от съществено значение за фразеологичната семантика е контекстът, тъй като той често позволява семантична трансформация, а образността е основополагащ белег в изграждането на значението в българската фразеологична наука.

Направеният в настоящия текст обзор извежда фразеологичното значение като един от най-значимите проблеми във фразеологичната наука. Общото значение не може да се извлече от сумата на значенията на елементите, те означават *повече* и нещо *различно*. Следва да се отбележи, че се наблюдава сходство във интерпретирането на фразеологичното значение и при българските, и при немските изследователи, макар първите да са ориентирани по-скоро към тясното схващане за фразеологията, а вторите – към широкото. Семантичните особености са предмет на интензивен изследователски интерес, тъй като особеността на фразеологичното значение не може да се пренебрегне.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Amosova 1963:** Amosova, N., N. Osnovy angliyskoy frazeologii. Leningrad: Izdatelystvo Leningradskogo universiteta. [Амосова, Н., Н. Основы английской фразеологии. Ленинград: Издательство Ленинградского университета].
- Avaliani 1972:** Avaliani, Ju. Ju. Semanticheskaya struktura slov-komponentov i semanticheskaya struktura frazeologicheskikh edinit: (Na materiale indoevropeyskikh yazykov). // Byulleten po frazeologii, № 1, 4-12. [Авалиани, Ю. Ю. Семантическая структура слов-компонентов и семантическая структура фразеологических единиц: (На материале индоевропейских языков). // Бюллетень по фразеологии, № 1, 4-12].
- Boyadzhiev 2011:** Boyadzhiev, T. Balgarska leksikologiya. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“. [Бояджиев, Т. Българска лексикология. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“].
- Burger 1998:** Burger, H. Phraseologie. Eine Einfuhrung am Beispiel des Deutschen. Erich, Schmidt Verlag, Berlin.
- Burger, Buhofer, Cialm 1982:** Burger, H., A. Buhofer, A. Sialm (Hrsg.). Handbuch der Phraseologie. Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Donalies 2009:** Donalies, E. Basiswissen Deutsche Phraseologie. Tübingen/Basel: Francke.

- Fleischer 1997:** Fleischer, W. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache, Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Häusermann 1977:** Häusermann, J. Phraseologie (Hauptprobleme der deutschen Phraseologie auf der Basis sowjetischer Forschungsergebnisse). Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Ivanova 2015:** Ivanova, N. Vatrishna forma i motiviranost na frazeologichnata edinitsa. // Balkanite – ezik, istoriya, kultura. T. IV. Veliko Tarnovo: Ivis. [Иванова, Н. Вътрешна форма и мотивираност на фразеологичната единица. // Балканите – език, история, култура. Т. IV. Велико Търново: Ивис].
- Jašková 2011:** Jašková, K. Kontrastive Phraseologie Deutsch-Tschechisch: Zu Möglichkeiten der Übersetzung von Phraseologismen in populärwissenschaftlichen Texten am Beispiel der Zeitschrift „GEO“. Magisterská diplomová práce, Brno.
- Kaldieva-Zaharieva 2013:** Kaldieva-Zaharieva, St. Balgarska frazeologiya. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“. [Калдиева-Захариева, Ст. Българска фразеология. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“].
- Kartalova 2016:** Kartalova, M. Frazelogichni edinitsi sas zoo- i fitokomponent v balgarskiya i gratskiya ezik. Avtoreferat. Plovdiv. [Карталова, М. Фразеологични единици със зоо- и фитокomponent в българския и гръцкия език. Автореферат. Пловдив].
- Kyuvlieva-Mishaykova 1986:** Kyuvlieva-Mishaykova, V. Frazelogizmite v balgarskiya ezik. Sofia: Narodna prosveta. [Кювлиева-Мишайкова, В. Фразеологизмите в българския език. София: Народна просвета].
- Lapinskas 2013:** Lapinskas, S. Zu ausgewählten theoretischen Problemen der deutschen Phraseologie. Ein Lehrbuch für Studierende der Germanistik. Universität Vilnius.
- Nicheva 1987:** Nicheva, K. Balgarska frazeologiya. Sofia: Nauka i izkustvo. [Ничева, К. Българска фразеология. София: Наука и изкуство].
- Palm 1997:** Palm, Ch. Phraseologie (eine Einführung). Gunter Narr Verlag Tübingen.
- Spasova-Mihaylova 1979:** Spasova-Mihaylova, S. Semantichna harakteristika na frazeologichnata edinitsa. – In: Pomagalo po balgarska leksikologiya. Sofia: Nauka i izkustvo. [Спасова-Михайлова, С. Семантична характеристика на фразеологичната единица. – В: Помагало по българска лексикология. София: Наука и изкуство].

СИМВОЛИКА НА ФРАЗЕОЛОГИЗМИ С „РЪКА“ И „ОЧИ“ В НЕМСКИЯ И ТУРСКИЯ ЕЗИК

Севгинар Динчерова

SYMBOLS IN SET PHRASES WITH „HAND” AND „EYES”
IN GERMAN AND TURKISH
Sevginar Dincherova

Abstract: *Set phrases with „hand” and „eyes” are analysed in the present article. The main topic of the article is to research and compare German and Turkish languages which belong to different language families. The hypothesis shows there are more similarities than differences in the usage. The conclusion is that over half of the set phrases within the two languages are equivalent pairs which can be comparable both in semantic and structural respect.*

Key words: *phraseology, „hand” and „eyes”, symbols, German and Turkish languages*

Настоящата статия е опит за съпоставително изследване между два езика, които спадат към различни езикови семейства и техните носители изповядват различни религии, а именно: немският език спада към германските езици (католици и протестанти), а турският език – към тюркските езици (мюсюлмани). Въпреки разликите между двата езика и в двете езикови и културни общности има много сходства като например употребата на фразеологизми. Поради универсалността на „ръка“ и „очи“ хипотезата е, че доминира еднаквостта и сходството, а не различността в употреба на фразеологизмите със соматизми с „ръка“ и „очи“.

Соматизмите са думи, чийто денотат са частите на тялото. Именно продуктивността на соматизмите във фразеологията и честата им употреба в езиковата практика обуславя избора им за анализ. Интересни за изследване са соматизмите с „ръка“ и „очи“.

Методологията на изследването има интердисциплинарен характер, като са включени аспекти от областите фразеология, културология, когнитивна лингвистика и др. В съответствие с този интердисциплинарен характер терминологичният апарат включва понятия от горните научни области. Отделните аспекти са подчинени на целта да се акцентира върху отделни значими за двете култури езикови явления и да се очертаят границите на еднаквост и сходство в двете езикови общности.

Фразеологизмите изискват специално внимание в часа по немски език. Разбирането и изясняването на даден фразеологизъм може да предизвика редица трудности, например фразеологизмът „Du hast aber Schwein gehabt!“ (‘Ти имаш обаче свиня’) при хора, изповядващи исляма, може да се приеме като псувня и да създаде конфликт. Именно затова преподавателят трябва да обясни значението на даден фразеологизъм с аналогичен фразеологизъм в другия език. Така използването на идиоматични изрази може да предизвика голям интерес в час и да изясни различни страни от културата на съответното общество като начин на живот, обичаи и празници. Именно затова фразеологизмите могат да се приемат като мост между две култури.

Въз основа на намерените фразеологизми в немски език с „Hand“ и „Auge“ и в турски език с „el“ и „göz“ е направен опит да бъде изведена общата символика на соматизмите в двата езика, като соматизмите са класифицирани именно въз основа на символичното им значение. Много често при решаващи въпроси и проблеми от всекидневния живот се използват соматизми, като доминираща роля имат именно соматизмите с двете части на тялото – „ръка“ и „очи“. Чрез ръката си, в широкия смисъл на думата, човек устройва цялото си обкръжение и живот, едновременно с това осъществява и контакт с останалите хора. Окото е преди всичко централният орган на възприемане на всичко около нас, на първо място виждаме с окото, дори и да не можем да докоснем.

Подреждането на анализиранияте соматизми според нивата на еквивалентност ни дава възможност да установим кои състояния са изразени еднакво с едни и същи соматизми в двата езика, установена е пълна и частична еквивалентност. Близо 30 % от всички анализирани соматизми са с еднакво символно значение в немски и турски език и се използват за едни и същи въпроси от живота.

ОБЩА СИМВОЛИКА НА „HAND“ И „EL“

От ексцерпирания материал и анализа му ясно се очертава, че соматизмите с думата „ръка“ и в двата езика символизират предимно **контрол, защита, опазване, отговорност, сигурност, контакт, помощ, сътрудничество, власт, сила, управление, авторитет, влияние, притежание, загуба, задържане, действие, постъпка, бездействие, спокойствие, щедрост, скъперничество и др.** Конкретното съпоставяне и групиране на анализиранияте соматизми с „ръка“ е направено именно въз основа на тези символни значения.

Символно значение: контрол, защита, опазване, отговорност, сигурност

немски език	турски език
in anderen Händen sein	bş. el değiştirmek
jm. auf etw. die Hand geben	b-e el vermek (söz vermek)
s-e/die Hand auf jn./etw. legen	bşe. el koymak
jm. in die Hand/in die Hände fallen/ kommen	b-n eline düşmek
jn./etw. in der Hand haben	(bş.) elinde bulunmak (veya olmak)
in js. Hand/Händen liegen/stehen	(bş.) elinde bulunmak (veya olmak)
etw. (alles) liegt (ganz) in js. Hand	bş. (her şey) b-n elinde olmak
in js. Hand/Händen sein	b-n elinde olmak
in andere Hände übergehen	bş. el değiştirmek
in js. Hand/Hände übergehen	b-n eline geçmek
jn. (od. etw.) in guten Händen wissen	b-n emin ellerde olduğunu bilmek
die Hand/s-e Hände (bei etw.) im Spiel haben	(bir işte) eli olmak
etw. bei der Hand haben	bş. elinin altında (olmak)
jn./etw. in die Hand/in die Hände bekommen/kriegen	ele geçmek
die/s-e Hand auf etw. haben/halten	(bş.) elinin altında (olmak)
etw. zu Hand haben	(bş.) el altında (olmak)
zur Hand sein	(bş.) el altında (olmak)
durch js. Hand/Hände gehen	bşi. elden geçirmek
in gute Hände kommen	emin ellerde olmak
in sicheren/guten Händen sein	emin ellerde olmak
etw. zu treuen Händen übergeben	bşi. emin ellere vermek/bırakmak
zu treuen Händen	emin ellerde

Символно значение: контакт, помощ, сътрудничество

немски език	турски език
s. die Hand reichen	(dost) eli uzatmak
zu etw. Hand bieten/reichen	(bir işe) el uzatmak
jm. (bei etw.) an die Hand gehen	b-e el uzatmak, (bir işe) el atmak
Hand in Hand	el ele
Hand in Hand arbeiten	el ele vererek çalışmak
mit etw. Hand in Hand gehen	el ele vermek
e-e milde/offene Hand haben	eli açık
jm. die Hand reichen (od. bieten, geben, entgegenstrecken)	b-e dost elini uzatmak
s-e/die (schützende oder helfende) Hand über jn./etw. halten	b-e el uzatmak

Севгинар Динчерова. Символика на фразеологизми ...

jm. die Hände unter die Füße breiten	b-n elinden tutmak; b-e kol kanat açmak (germek)
jm. zur Hand gehen	b-e el uzatmak; (b-n) eli ayağı (olmak)
viele Hände machen der Arbeit schnell ein Ende	el birliği (ile)
jm. die Hand geben (zur Begrüßung)	el sıkmak
jm. die Hand reichen	b-e el sunmak
jn. auf Händen tragen	b-i el üstünde tutmak

Символно значение: власт, сила, управление, авторитет и влияние

немски език	турски език
etw. in Händen halten	bşi. elinde tutmak (bulundurmak)
an js. Hand	b-n eliyle, yardımıyla, yönetiminde
etw. in die Hand/in s-e Hände nehmen	(bir işe) el atmak
jm. das Heft aus der Hand nehmen/winden	b-n elinden yetkiyi (çekip) almak
alle Fäden laufen bei jm./in js. Hand zusammen	ipler b-n elinde olmak (toplanmak)
alle Fäden in der Hand haben/halten	(tüm) ipler elinde olmak (tutmak)
das Heft (fest) in der Hand haben/behalten	ipler elinde olmak
e-e lange Hand haben	eli her şeye uzanmak
etw. gegen jn. in der Hand/in (den) Händen haben	birine karşı elinde kozu olmak
das Heft in die Hand nehmen	bşi. eline almak; ipleri ele almak
die Zügel (fest) in der Hand haben/halten	ipler elinde olmak
selbst Hand anlegen	b-e/bşe. el uzatmak (atmak)
e-e lange Hand haben	eli uzun

Символно значение: притежание и загуба

немски език	турски език
jm. in die Hand/in die Hände fallen/ kommen	b-n eline düşmek
in js. Hand/Hände übergehen	b-n eline geçmek
s-e/die Hand auf jn./etw. legen	bşe. el koymak
die Hand/die Hände nach jm./etw. ausstrecken	bşe. el koymak
jn./etw. in die Hand/in die Hände bekommen/kriegen	b-i/bsi. ele geçirmek
etw. in die Hand bekommen	b-i, bşi. elde etmek

Годишник на ФХН, XXXI A

Geld in die Hand nehmen	eli para görmek
etw. in andere Hände übergehen	bş. elden gitmek
die Hand ändern/wechseln in anderen Händen sein in andere Hände übergehen	bş. el değiştirmek
jm. gleiten die Fäden aus der Hand	elden kaçırmaq
jm. etw. aus der Hand gehen	bş. elden kaçmak
etw. aus der Hand geben	bş. elden çıkarmak

Символно значение: запазвам, задържам

немски език	турски език
mit (den) Händen zu greifen sein (od. mit (den) Händen greifen können)	elle tutulur (gözle görülür) (veya dille anlatılır); apaçık/belli olmak
s. nicht von der Hand weisen lassen/ nicht von der Hand zu weisen sein	elle tutulur olmak; inkar edilememek
durch viele Hände gegangen sein	bş. elden ele dolaşmak/geçmek
von Hand zu Hand gehen/gereicht werden	bş. elden ele dolaşmak/geçmek
etw. zur (bei der) Hand haben/sein	bş. eli(nin) altında olmak
etw. nicht aus der Hand lassen	bş. elden bırakmamak (veya düşürmemek)
die/s-e Hand auf etw. haben/halten	elinin altında olmak
etw. in der Hand sein (haben)	(bş.) elde bulunmak
etw. in Händen halten	bş. elde tutmak
in js. Hand/Händen liegen/stehen	b-n elinde bulunmak (veya olmak)

Символно значение: действие, постъпка

немски език	турски език
die Hand ändern/wechseln	bş. el değiştirmek
die Hand gegen jn. erheben	b-e el kaldırmak
etw. aus der Hand geben	bş. elden çıkarmak
durch js. Hand/Hände gehen	bş. elden geçirmek
jm. rutscht die Hand aus/ js. Hand rutscht aus	b-e el kaldırmak
jm. die Hand/die Hände küssen	el öpmek
Hand an jn. legen	b-e el kaldırmak, saldırmak, (öldürmek)
die/s-e Hand aufhalten	el açmak
e-e lose Hand	eli ağır

Символно значение: бездействие, спокойствие

немски език	турски език
jm. sind die Hände/Hände und Füße gebunden	b-n eli ayağı (veya eli kolu) bağlı olmak
keine Hand rühren	elini sürmemek; el vurmamak
mit leeren Händen (kommen)	eli boş gelmek/dönmek
mit leeren Händen dastehen	eli boş olmak (durmak)
mit leeren Händen gehen (od. abziehen)	eli boş gitmek/dönmek
die Hände in den Schoß legen	el el üstünde oturmak; boş boş oturmak, çalışmamak
s-e/die (schützende oder helfende) b-dn/Hand von jm. abziehen	bşden. el(ini) çekmek
mit leeren Händen (kommen); mit leeren Händen gehen (od. abziehen)	eli boş dönme/gelmek

Символно значение: щедрост, скъперничество

немски език	турски език
das Geld mit vollen (od. beiden) Händen ausgeben	eli açık; eli aza varmamak
mit vollen Händen geben	eli açık; eli bol
von der Hand in den Mund leben	elden ağza yaşamak
die Hand auf die/auf der Tasche halten	eli pek/sıkı; eli cebine varmamak; Eliyle koynunun arası kırk yıllık yol
freie Hand haben	eli rahat olmak
e-e lockere (lose, offene, milde) Hand haben	eli açık
eine Hand voll	el dolusu

Символно значение: схващане, проумяване

немски език	турски език
die Hand/die Hände nach jm./ etw. ausstrecken	bşe. el koymak, bşe. el uzatmak
mit beiden Händen zugreifen	dört elle sarılmak
jm. etw. aus der Hand nehmen	b-n elinden (çekip) almak
mit (den) Händen zu greifen sein	elle tutulur (olmak)
etw. zur Hand nehmen	bşi. ele almak
von Hand zu Hand (gehen)	(bş.) elden ele (dolaşmak/geçmek)

Символно значение: посредничество

немски език	турски език
aus erster Hand	ilk elden
aus erster (od. zweiter) Hand wissen (od. erfahren, haben usw.)	bşî. ilk (veya ikinci) elden öğrenmek
aus erster (od. zweiter, dritter) Hand kaufen (od. erwerben)	ilk elden (sahibinden) satın almak
aus zweiter Hand	ikinci elden; elden düşme
aus/von privater Hand	özel bir kişiden (kişinin eliyle)
von js. Hand	b-n elinden (çıkmaq)

Символно значение: сполука/неуспех

немски език	турски език
(bei/mit etw.) eine (unglückliche) Hand haben	bşî. eline yüzüne bulaştırmak
zwei linke Hände haben	elinden bir iş (veya bş.) gelmemek
e-e ungeschickte Hand haben	elinden bir iş (veya bş.) gelmemek
e-e geschickte Hand (bei etw.)haben	elinden iyi iş gelmek; (bir işe) eli yatkın; eli uz; eli hafif
etw. von der Hand weisen	bşî. elinin tersi ile itmek; bşî. reddetmek
Hand und Fuß haben	eli yüzü düzgün (olmak)

Символно значение: жестове

немски език	турски език
s. die Hände reiben	el ovuşturmak
mit den Händen/mit Händen und Füßen reden	el kol hareketleriyle konuşmak
jm. zuckt es in den Händen (etw. zu tun)	elleri kaşınmak (bş. yapmak veya kavga için)
ehe man die Hand umdreht	eli (eline) çabuk
in die Hände klatschen	el çırpmaq

Символно значение: работа

немски език	турски език
die Hände regen	elini oynatmak; çalışmak
etw. unter den Händen haben	elinde işi olmak; elinin altında işi olmak

Севгинар Динчерова. Символика на фразеологизми ...

viele Hände machen der Arbeit schnell ein Ende	bir işi el birliği ile yapmak
e-e geschickte (ungeschickte, keine geschickte usw.) Hand haben	elinden bir iş (veya bş.) gelmek/gelmemek; eli hafif; (bir işe) eli yatmak; el yatkınlığı; elinden iyi iş gelmek
etw. zur Hand nehmen	bş. ele almak

От анализираниите изрази с думата „ръка“ в немския и турския език общо 125 фразеологизми с обща символика съществуват както в единия, така и в другия език.

ОБЩА СИМВОЛИКА НА „AUGE“ И „GÖZ“

От анализа на фразеологизмите с думата „око“ и в двата езика става ясно, че тя има основно следните символни значения: **внимание, бдителност, контрол, надзор, знание, мнение, желание и чувства като страх, радост, скръб, завист, омраза, гняв, срам, неудобство.** С оглед на тези символни значения са групирани изразите с „око“ в двата езика.

Символно значение: внимание, бдителност, контрол, надзор

немски език	турски език
die Augen öffnen	gözlerini açmak
ganz Auge (und Ohr sein)	göz (kulak) olmak/kesilmek
seine Augen überall/vorn und hinten haben	her yerde gözü olmak; gözleri velfecri okumak; gözleri fildir fildir etmek
die Augen offenhalten	gözünü açık, (açık gözlü)
die Augen (weit) aufreißen	gözlerini belirtmek; gözünü ağartmak;
(große) Augen machen	gözleri (gözünü) faltaşu gibi açılmak
Augen und Ohren aufhalten	gözlerini dört açmak;
die Augen offen haben/offen halten	gözlerini (gözünü)dört açmak
die Augen in die Hand nehmen	b-e/bşe. göz kesilmek; bşden./b-dn gözünü ayırmamak
jn./etw. nicht aus dem Auge/ aus den Augen lassen	b-e/bşe. göz kesilmek; b-i/bşi. göz hapsine almak; bşden./b-dn gözünü ayırmamak
ein Auge auf jn./etw. Werfen	bşe./b-e göz atmak; göz gezdirmek
kein Auge von jm./etw. lassen/(ab)wenden	bşden./b-dn gözünü ayırmamak/alamamak;

Годишник на ФХН, XXXI A

	gözü (veya gözleri) (bşde. veya bşin. üzerinde) olmak
jn., etw. aus dem Auge/ aus den Augen verlieren	b-i/bşi. gözden kaybetmek
jn./etw. (scharf) im Auge behalten/haben	b-i/bşi. gözleri (göz) önünde tutmak/bulundurmak;
unter js. Augen aufwachsen	b-n gözleri önünde büyümek
ein (scharfes od. wachsames) Auge auf etw./jn. Haben	b-e/bşe.gözünü (veya gözlerini) dikmek; b-i/bşi. göz altı etmek
sich nach jm./etw.die Augen ausgucken/aus dem Kopf gucken/schauen	gözünü (veya gözlerini) bşe./b-e dikmek
jm., sich etw. vor Augen führen/halten/stellen	bşi. göz önünde tutmak (bulundurmak); göz önüne getirmek
Augen auf!	Gözünü aç!

Символно значение: знание, мнение, възглед и желание

немски език	турски език
jm. etw. an/von den Augen ablesen	bşi. b-n gözlerinden okumak
jm. etw. aufs Auge drücken	bşi. b-n gözüne sokmak
in js. Augen	b-n gözünde
in js. Augen steigen	b-n gözüne girmek
in js. Augen sinken	gözden düşmek (düşürmek)
jm. etw. vor Augen führen	bşi. b-n gözleri önüne sermek
jm., sich etw. vor Augen führen/halten/stellen	bşi. göz önünde tutmak (bulundurmak); bşi. göz önüne getirmek
jm. aus den Augen sehen	bşi. b-n gözlerinden anlamak (sezmek)
jm. jeden Wunsch von den Augen erkennen u. ablesen (od. an den Augen absehen)	b-n gözlerinden dileğini okumak
ein Auge/beide Augen zudrücken	göz yummak
(jm.) ins Auge/in die Augen stechen	göze girmek
unter/vor js. (aller) Augen	b-n (herkesin) gözü önünde
jm. ein Dorn im Auge sein	göze batmak; göze diken olmak
in js. Augen sinken (lassen)	gözden düşmek (düşürmek)
in js. Augen steigen	b-n gözüne girmek
ein Auge/beide Augen zudrücken	göz yummak

Семинар Динчерова. Символика на фразеологизми ...

Символно значение: чувства като страх, радост, скръб, завист, омраза, гняв, срам, неудобство

немски език	турски език
jm. (am liebsten) die Augen auskratzen (mögen)	b-n gözünü (gözlerini) oymak
ein (besonderes) Auge auf jn./etw. haben	b-de/bşde. gözü olmak
nur Augen für jn./etw. haben	sadece bşde./b-de gözü olmak
jm. nicht (gerade) in die Augen sehen können	b-n gözlerine bakamamak; b-den gözlerini kaçırmak
jn./etw. mit den Augen verschlingen	b-i/bşi. gözle yemek
Auge um Auge, Zahn um Zahn	göze göz, diş diş
aus den Augen, aus dem Sinn	gözden irak olan, gönülden de irak olur
kleine Augen machen	gözleri süzölmek
jm. wird (es) schwarz vor (den) Augen	gözü (gözleri) kararmak
jm. wird es Nacht vor den Augen	gözü (veya gözleri) kararmak; gözleri bayılmak
jm. ein Dorn im Auge sein	b-n gözüne diken olmak
jn. die Augen trüben	gözü bulanmak
jm. Sand in die Augen streuen	göz boyamak
vor etw. nicht mehr aus den Augen sehen können	b-n gözlerine bakamamak (utangaçlık, eziklik vb. nedeniyle)
die Augen blenden	göz alıcı göz kamaştırıcı (kamaştırmak)
glänzende Augen bekommen	gözleri kamaşmak; gözleri parlamak

Символно значение: гледам, наблюдавам

немски език	турски език
die Augen aufmachen/ aufsperrren/auftun	(kendi) gözünü (veya gözlerini) açmak
ins Auge/in die Augen springen/fallen	göze çarpmak
jn. (od. etw.) mit den Augen verfolgen	b-i/bşi. gözleriyle takip etmek
mit bloßem (od. nacktem, unbewaffnetem) Auge	çıplak gözle (gözlüksüz)
so weit das Auge reicht	göz alabildiği kadar (görmek)
sich nach jm./etw. die Augen ausgucken/aus dem Kopf gucken/schauen	gözünü (veya gözlerini) bşe./b-e dikmek
die (s-e) Augen richten auf jn./etw. sehenden Auges	b-e/bşe. gözlerini dikmek göz göre göre
ein Auge auf jn./etw. werfen	b-e/bşe. göz atmak

Годишник на ФХН, XXXI A

ein Auge riskieren	bşе. göz atmak
etw./jn. vor s-n Augen haben	gözünün önünde olmak
etw. vor die Augen stellen	gözünün (veya gözlerinin) önüne serilmek

Символно значение: намерение, цел

немски език	турски език
etw. im Auge haben	bşі. göze almak
(jm.) ins Auge/in die Augen stechen	bşе. göz koymak; göze girmek;
e-r Sache ins Auge sehen/blicken	bşі. göze almak
jn./etw. (fest, scharf) ins Auge fassen	bşі. göze almak; bşе. göz dikmek b-i gözüne kestirmek
e-r Gefahr ins Auge sehen	bşі. (tehlikeyi) göze almak
jm. vor Augen (od. vor js. Augen) schweben	bşі. göze almak
dem Tod in die Augen schauen	ölümü göze almak
(jm.) ins Auge/in die Augen stechen	göz almak
Augen zu und durch	gözü kapalı (yapmak)

Символно значение: невъзможност да се види, таен

немски език	турски език
die (od. s-e) Augen vor etw. verschließen	bşе. gözünü (gözlerini) kapamak
jm. jn./etw. aus den Augen schaffen	b-i/bşі.gözden uzak tutmak
jm. (ganz) aus den Augen kommen	gözden kaybolmak
jm. aus den Augen gehen	
Geh mir aus den Augen!	(Seni) Gözüm görmesin!
die Hand vor (den) Augen nicht sehen (können) (od. die Hand nicht vor (den) Augen sehen (können))	göz gözü görmemek
die Augen schließen	gözlerini kapamak
seinen (eigenen) Augen nicht trauen (wollen)	gözlerine inanamamak

Символно значение: контакт

немски език	турски език
jm. in die Augen sehen	gözünü gözüne dikmek
jm.in die Augen schauen	b-n gözüne bakmak; b-n gözünün (veya gözlerinin) içine bakmak

Севгинар Динчерова. Символика на фразеологизми ...

ins Auge/in die Augen springen/fallen	göze çarpmak
jm. Auge in Auge (gegenüberstehen)	b-le göz göze (gelmek)

Символно значение: убеждение, извод

немски език	турски език
jm. gehen die Augen auf	b-n gözü açılmak
etw. (jetzt) mit (ganz) anderen/neuen Augen (an)sehen	(şimdi) bşe. farklı gözle bakmak
jm. die Augen öffnen	b-n gözünü açmak
etw. mit eigenen Augen gesehen haben	bşi. (kendi) gözüyle görmek

Символно значение: спомен

немски език	турски език
steht mir noch klar vor Augen (od. vor meinem geistigen od. inneren Auge)	b./bş. gözlerinin önünden gitmemek
vor Augen treten/kommen	gözünün/gözlerinin önüne gelmek
jm. vor Augen stehen	b-n gözünden gitmemek

Символно значение: скръб, тъга

немски език	турски език
Tränen in die Augen treten	gözünden yaş akmak; gözleri yaşarmak; dört gözle ağlamak
sich die Augen ausweinen/ rot weinen/ aus dem Kopf weinen	gözleri kan çanağına dönmek

Символно значение: любовно послание

немски език	турски език
jm. (schöne, verliebte) Augen machen	b-e göz (kaş) süzmek
jm. zu tief ins Auge/ in die Augen sehen	b-n gözünün içine bakmak

Символно значение: отдалечаване

немски език	турски език
jn./ etw. aus dem Auge/ aus den Augen verlieren	b-i/bşi. gözden kaybetmek
jm. aus den Augen gehen	gözden kaybolmak;
jm. (ganz) aus den Augen kommen	gözden uzaklaşmak

Символно значение: алчност

немски език	турски език
die Augen sind größer als der Magen	gözü doymamak
ein Auge auf jn./etw. haben	bşde./b-nde gözü olmak
(jm.) ins Auge/in die Augen stechen; ein (begehrliches) Auge auf etw. werfen	bşe. göz koymak

От проведената съпоставка между фразеологични единици с компоненти „ръка“ и „очи“ в немския и турския езици се налагат следните изводи:

- в своята структура фразеологизмите и в двата езика представляват модели като глагол + съществително име и прилагателно + съществително име;

- изследваните фразеологизми са нужни за всекидневното общуване, затова и в двата езика са много широко застъпени;

- повече от половината фразеологизми в двата езика представляват еквивалентни двойки и могат да бъдат съпоставяни в семантично и структурно отношение;

- фразеологизмите са анализирани според общата символика, при което символните значения символизират човешки качества и ситуации във всекидневния живот, което беше и очакваният резултат от това изследване;

- развитието на фразеологията в немския език и турския език е различно, въпреки това и в двата езика бяха намерени много фразеологизми с „ръка“ и „очи“, които съвпадат и като структура и като значение.

Всички тези резултати биха могли да се използват в чуждоезиковото обучение, в обучението по дисциплината лексикология и в практикумите по превод. При преводите на фразеологизми не винаги е възможно да бъде преведено значението със същия фразеологизъм. Един дословен превод би довел до неточности и именно тази съпоставка, която е направена в статията, би помогнала при превод. Една от основните цели на работата всъщност беше да бъдат установени всички еднакви символни значения в двата езика при фразеологизми с компоненти „ръка“ и „очи“.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Dobrovol'skij, Piirainen 1997:** Dobrovol'skij, D., E. Piirainen. Symbole in Sprache und Kultur. Studien zur Phraseologie aus kultursemiotischer Perspektive. Bochum.
- Burger 1982:** Burger, H. Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen. 3. Auflage (= Grundlagen der Germanistik Bd. 36). Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Wolfgang 1997:** Wolfgang, F. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache. 2. Auflage. Tübingen: Niemeyer Verlag.
- TS 1993:** Türkisches Sprichwörterlexikon. Metin Yurtbaşı. Bısev: Istanbul.
- TADS 1993:** Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. Ömer Asım Aksoy. Istanbul.
- DUDEN 2002:** Band 11. Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik. Mannheim: Dudenverlag.
- TDW 1967:** Türkisch-Deutsches Wörterbuch. Fritz Heuser. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- DI 1993:** Deutsche Idiomatik. Hans Schemann. Die deutschen Redewendungen im Kontext. 1. Auflage. Stuttgart, Dresden. Ernst Klett Verlag.

АПОЗИЦИЯ И РЕФЕРЕНЦИЯ

Антон Гецов

APPOSITION AND REFERENCE

Anton Getsov

Abstract: *This article considers the referential nature of nouns (noun phrases) in appositional constructions in Bulgarian syntax. In particular, it examines the extralinguistic reference of the elements in non-detached appositional constructions. The study highlights the differences between the referential function of the appositional construction as a whole and the referential features of its components. The paper also discusses the most tenable view that the referential function of some components is not realised individually, and that they have a common, aggregate reference. The article looks more closely at the ways in which the referential features of proper nouns and common nouns, as units of a particular type of appositional construction, determine their syntactic functions: as head nouns and as appositives.*

Key words: *appositional construction, reference, apposition, denotative status, autonomy.*

Към настоящия момент проблемите, свързани с анализа на синтактичните, семантичните и функционалните характеристики на т.нар. приложение (апозиция), не са сред приоритетните за българската лингвистика. Един от ключовите въпроси, който все още не е получил еднозначна и общоприета интерпретация, е дефинирането на синтактичните функции на компонентите на словосъчетание, изградено от две безпредложно свързани съществителни имена, чрез които се назовава един и същ обект от извънезиковата действителност. В немногобройните критически прегледи на мненията относно граматическия статус на компонентите на апозитивната конструкция¹ в българската синтактична наука, направени от Мони Алмалех (Almaleh 1993: 53-97) и от Антон Гецов (Getsov 2017: 71-90; Getsov 2018: 87-105; Getsov 2019: 217-255), ясно се очертават както сравнително „консенсусните“, така и „спорните“ разновидности на тази колкото

¹ За да се избегнат тривиалните затруднения от метаезиков характер при проучването на приложението (апозицията), в това изложение ще се използва терминът *апозитивна конструкция*. С него се обозначава разновидност на подчинителното словосъчетание, в което по традиция единият компонент се дефинира като *независим (определяемо)*, а другият – като *зависим (приложение, апозиция)*. Термините *приложение* и *апозиция* се използват като абсолютни синоними.

фреквентна и разнолика, толкова и negliжирана и енигматична синтактична конструкция.

Въз основа на тези прегледи може да се обобщи, че до минимум са сведени различията в становищата на българските езиковеди за синтактичния статус на компонентите в апозитивната конструкция, образувана по два структурни модела. При анализа на първия от тях (съществително нарицателно + съществително нарицателно), напр.: *езиковеди пуристи, зъболекарят рефер, кифла камикадзе, принца просяк*, могат да се приложат едновременно семантико-синтактичният и логическият подход. Така на практика се предпоставя тезата, че първото от двете съществителни нарицателни имена изпълнява синтактична функция на определяемо, а второто – на приложение. При анализа на втория модел (съществително собствено + съществително собствено), напр.: *Природо-математическа гимназия „Васил Друмев“, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, Матей Преображенски-Миткалото, Руси Табака*, се прилага единствено семантичен подход. Въпреки това отново първият по ред компонент, представен чрез съставно наименование или чрез лично собствено име, се дефинира като определяемо, а вторият компонент, представен или чрез графично отделено съществително собствено, или чрез прякор, прозвище, псевдоним, – като приложение.

Третият модел (съществително нарицателно + съществително собствено), напр.: *лелинчо Кимо, генерал Вазов, цар Иван-Асен, дърводелеца Ангел, гросмайстор Топалов, колежата Петров, семейство Найденови, патриарх Неофит, река Янтра, пицария „Его“, разказът „Бабини деветини“, площад „Велчова завера“*, има повече разновидности в сравнение с първите два модела. Независимо от някои системни колебания² са установени следните закономерности за синтактичните функции на компонентите, чрез които са конституирани някои от разновидностите³ на апозитивната конструкция, реализирана по

² За конструкции, чрез които се назовават социални обекти (артефакти), напр.: *сладкарница „Малина“, улица „Победа“, театър „Възраждане“, църква „Свети Никола“*, сред българските лингвисти надделява мнението, че съществителното нарицателно функционира като определяемо, а съществителното собствено – като приложение. За конструкции, чрез които се назовават географски обекти, напр.: *връх Мусала, град Велико Търново, пещера Леденика, остров Сардиния*, различията в мненията са по-категорично изразени.

³ Визират се апозитивните конструкции, в които чрез съществителното нарицателно име се обозначава титла, длъжност, професия, специалност, национална, политическа или

този модел. Ако съществителното нарицателно име е с нулев член, то изпълнява синтактична функция на приложение, а съществителното собствено – на определяемо. Ако съществителното нарицателно е с определителен член, синтактичните функции на двете съществителни се разменят, т.е. нарицателното функционира като определяемо, а собственото – като приложение⁴. Малцина са българистите лингвисти, които, макар и спорадично, отстояват непопулярната позиция, че в конструкцията, образувана по този модел, като независим компонент, т.е. като определяемо, винаги, независимо от наличието или отсъствието на определителен член, функционира съществителното нарицателно име (Popov 1942: 181⁵; Maloshnaya 1975: 153; Dimitrova-Vulchanova 2003: 110; Osenova 2009: 22, 160-161; Getsov 2017: 87). Позовавайки се на Джон Хокинс (Hawkins 1978: 147), Петя Осенова твърди, че: „(...) собственото име функционира като модификатор, който ограничава референцията на нарицателното до точно една. Освен това собственото име може да назове повече от един тип обекти: *революционерът Г. С. Раковски, бул. „Г. С. Раковски“, училище „Г. С. Раковски“*. В подобни случаи е важна информацията от първата съставка. Втората носи първичното си название на човек дори при свързването си с други обекти“ (Osenova

религиозна принадлежност, възрастова характеристика, роднинско или друго междуличностно отношение.

⁴ В този случай се приема, че граматическият детерминатор, т.е. определителният член, е с по-съществен принос при референцията от семантичния детерминатор, т.е. от съществителното собствено име. По-различна е позицията на Иван Недев, който смята, подобно на Алексей Востоков, че в словосъчетания от този тип „ролята на приложение се изпълнява от съществителното нарицателно име независимо от неговата позиция спрямо съществителното собствено име на лице и независимо от обстоятелството, дали е членувано, или нечленувано“ (Недев, Събев 1989: 66).

⁵ Позицията на Димитър Попов е доста амбивалентна. За него в примерите от типа: *царь Симеон, капитанъ Ноевъ, отецъ Паисий, учитель Гатъо, баба Стойна, село Върбовка, носъ Емине, фабрика Ягода, кино Звезда, вестникъ Миръ* и др. са налице отношения между определяемо (първия компонент) и определение (втория компонент). Своята теза той обаче формулира така: „Определението в случая клони към **приложение**, без да има неговата отличителна особеност“ (Роров 1942: 181). Трябва задължително да се уточни, че според Д. Попов „приложението е обособено определение, допълнение или обстоятелство, което разкрива от особена страна поясняемото“ (Роров 1942: 183). Представената от Д. Попов теза до голяма степен се припокрива с разбиранията на Никола Костов (Kostov 1939: 207) и на Александър Теодоров-Балан (Teodorov-Balan 1940: 431-432) за същността на определението и на приложението. Наченки на подобно схващане могат да се видят още в един от първите ни следосвобожденски учебници по синтаксис (Iliev 1888: 6-7).

2009: 160). Тази позиция, макар че е представена от авторката откъслечно и палиативно, се споделя категорично в настоящото изложение.

В обичайните дефиниции, давани за апозитивната конструкция, като един от най-съществените и иманентни диференциални признаци се посочва тъждествената референция на двата ѝ компонента – определяемото и приложението (апозитията). С други думи, двата компонента на апозитивната конструкция се съотнасят с един и същ референт от извънезиковата действителност. Така например Русин Русинов още през 1974 г. пише:

Приложението и определяемото назовават един и същ предмет, но въз основа на различни негови признаци. Следователно приложението има номинативна функция, но като пояснителна дума то носи по-малко информация за предмета, отколкото определяемото, затова се използва като средство за допълнителна характеристика на предмета, за логическото му уточняване и конкретизиране. То се прилага към определяемото и заедно с него образуват една сложна номинативна единица (подч. мое – А. Г.) (Rusinov 2000: 110).

В издадената от БАН *Граматика на съвременния български книжовен език. Том III. Синтаксис* Стефан Стефанов-Брезински дефинира приложението така: „Приложението е второстепенна част на изречението, която се отнася към групата на определенията. Приложението уточнява определяемото, като стеснява обема на понятието, означен с определяемото съществително име. Приложението обикновено е съществително име, което се прилага безпредложно към друго съществително име“ (Stefanov-Brezinski 1983: 181)⁶.

Още по-конкретен е М. Алмалех, автор на единственото монографично изследване в българския синтаксис, чийто предмет са и различните типове апозитивна конструкция: „При словосъчетанията с приложение референтът е един, защото и двете съществителни имена са две названия на един референт (...) Затова в словосъчетанията с

⁶ Изразът „стеснява обема на понятието“ има съществено значение за осмислянето и концептуализирането на апозитивната конструкция като цяло и на апозитията – в частност, въпреки че е дискуссионен поради амбивалентността си. В словосъчетанията, конституирани по третия модел, естествено възниква въпросът дали съществителното нарицателно с нулев член, или т.нар. общо име, стеснява обема на понятието, обозначено чрез притежаващото индивидуална определеност съществително собствено име, или съществителното собствено име стеснява обема на понятието, изразено чрез съществителното нарицателно име с нулев член? Въпроси, чиито потенциални отговори нито са лесни, нито са еднозначни, нито са неоспорими.

несъгласувано определение има два референта и два денотата, а в словосъчетанията с приложение – един референт и два денотата. Това е важна разлика, имаща езикови следствия“ (Almaleh 1993: 5).

За разлика от него Руселина Ницолова защитава тезата, че в именните групи с приложение от типа: *доктор Григоров, улица „Трети март“*, *зала „Европа“*, неререферентни са компонентите *доктор, улица, зала*, а в именните групи със съществително нарицателно с количествена семантика от типа: *щайга ягоди, чаша кафе, група студенти*, неререферентни са компонентите *ягоди, кафе, студенти*, срв.: „Неререферентна употреба имат приложенията, означаващи титли, които са представени със съществително с нулев член, напр. *академик Динеков, професор Андрейчин, инженер Попов, архитект Стоев* и под., както и някои други видове приложения, напр. *град Виена, село Константин, пристанище Бургас, зала „България“, училище „П. Славейков“, улица „Странджа“* и др. Интересно е, че тези неререферентни изрази са част от комплексен израз с референтна употреба, като референтът му е определен поради наличието на собствено име в него. Неререферентна употреба имат и изрази с нулев член, които са част от комплексна именна група със съществително нарицателно име, което означава количество или обединение от предмети, напр. *бучка захар, халбата бира, пакетче чай, килограм ягоди, рота войници, ятото/едно ято птици*. Именните групи с нулев член са част от комплексен референтен израз, означаващ определеност или неопределеност“ (Nitsolova 2008: 89-90).

Допускането от страна на авторката, че именната фраза, включително апозитивната конструкция, като цяло притежава референтност, но референтността е функция или от количественото съществително, или от собственото име, е приемливо и перспективно. Това предположение означава, че компонентите на апозитивната конструкция имат различен принос при осъществяването на референцията. Въпросите за степента на приноса и за начина, по който той се реализира, все още не са получили добре аргументирани и приемливи отговори. Всъщност презумпцията на Р. Ницолова кореспондира с идеите на Питър Стросън, който още в средата на миналия век отбелязва: „Но има думи, които могат – самостоятелно или заедно с други думи – да образуват изрази, които имат преимуществено референтна употреба, или – също самостоятелно или в състава на други изрази – да имат предимно характеризираща или класифицираща употреба“ (Strawson 1950: 337-338).

Предмет на настоящото изследване е референцията на имената (именните групи) в апозитивната конструкция и по-точно – начинът, по който се съотнасят компонентите в конструкцията с необособена апозиция към обекти от действителността. Целта е да се провери доколко и как тази ключова семантико-прагматична особеност може да се използва при еднозначното определяне на синтактичните функции на компонентите в тази конструкция. Особено като се вземат предвид промяната на словореда и наложителното (с оглед на граматическата коректност) преобразуване на неопределени в определени имена⁷.

Нина Арутюнова дефинира референцията като съотнесеност на актуализираните (включените в речта) именни изрази (именни групи) или на техните еквиваленти към обекти от действителността (референти) (Arutyunova 1990: 411). Референти могат да бъдат реални лица, предмети, чувства, отвлечени понятия, ситуации, събития, несъществуващи обекти. Освен това в лингвистиката единодушно се приема тезата, че референцията не е свойство на самите езикови изрази, а се реализира в текста от говорещия като отделен компонент на речевия акт (Linsky 1963: 74; Searle 1969: 77-96; Strawson 1971: 86-99; Paducheva 1985: 79; Burov 2004: 56). Имената (именните групи), които функционират като компоненти в конструкцията с необособена апозиция, се съотнасят по различен начин и в различна степен с обектите и ситуацияите от извънезиковата действителност. Това съотнасяне, което всъщност е реализирането на референциалния потенциал на различните видове съществителни имена, Питър Томас Гийч нарича *mode of reference* (Geach 1980: 79), Н. Арутюнова – тип референция (тип референциално предназначение) (Arutyunova 1976: 199), а Елена Падучева – денотативен (референциален) статус (Paducheva 1985: 83).

В това изложение се използва вече утвърдената и широко прилагана класификация на денотативните статуси на именните групи, създадена от Е. Падучева. Според руската лингвистка има четири основни статуса: референтен (чрез именната група се индивидуализира обектът); нереферентен (чрез именната група не се индивидуализира обектът); предикатен (чрез чисто общо име се характеризира обектът) и

⁷ Членуването на именните групи в българските прости биноминативни изречения е предмет на специално монографично изследване (Пиева 1996), но в него не се разглеждат възможностите за взаимна трансформация между апозитивна конструкция и биноминативно изречение.

автоимен⁸. Като анализира специално автоименната употреба на имената (именните групи), авторката подчертава наличието на три нейни важни особености: 1) тя не се вмести в предложената класификация, т.е. присъствието ѝ е условно; 2) при нея именната група има дегенериран (вырожденный) референт, тъй като обозначава сама себе си; 3) обичайната автоименна употреба е налице при реализирането на функцията на приложение (Raducheva 1985: 86; 99-101). Всъщност според тази класификация конкретно референтният, предикатният или автоименният денотативен статус, който една или друга именна група притежава, до голяма степен предпоставя и синтактичната ѝ функция в конструкцията – определяемо или приложение.

Актуализирането на денотативния статус на имената (именните групи) в процеса на речта зависи от три фактора: синтактичната позиция (актантна или предикатна); функцията на името (идентифицираща или характеризираща); наличието или липсата на актуализатор (Puleha 1999: 26-29). Позицията на актант по принцип се заема от конкретно референтна именна група, чрез която се индивидуализира обектът от извънезиковата действителност, а позицията на предикат се заема от нереперентна или от предикатна именна група, чрез която се посочва признак, характеристика на обекта, дава му се оценка или пък той се поставя в един или друг клас. Що се отнася до втория фактор, съществителните имена са полифункционални – и собствените, и нарицателните могат да изпълняват както идентифицираща, така и предикатна (характеризираща или класифицираща) функция (Strawson 1950: 337-338; Gak 1981: 117). Важно е да се изтъкне все пак, че нарицателните имена, въпреки че не са компактна група от лексико-семантична гледна точка, изпълняват функция на предикат по-често от собствените. Колкото до третия фактор, както вече бе отбелязано, в българската лингвистика отдавна е наложено следното разбиране. В конструкцията с необособена апозиция, образувана по модела съществително нарицателно + съществително нарицателно, функция на определяемо традиционно се приписва винаги на първия компонент, тъй като само той може да се членува. В конструкцията, образувана по модела съществително нарицателно + съществително собствено (без

⁸ В някои конситуации чрез съществителното собствено име може да се посочва актуален признак на лицето или на предмета. В тези случаи с помощта на автоименните имена (именни групи), функциониращи като приложение, говорещият приписва на лицето или на предмета име, описва това лице като носител на някакво име, т.е. съществителното собствено име функционира като един от признаците на референта (Puleha 1999: 67).

случаите, в които чрез първия компонент се обозначават географски и социални обекти), е налице т.нар. метатеза (Almaleh 1993: 59). Това означава, че ако съществителното нарицателно, с което се обозначава титла, длъжност, професия, специалност, национална, политическа или религиозна принадлежност, възрастова характеристика, роднинско или друго междуличностно отношение, не е определено, на него се приписва функция на приложение; ако то е определено, функцията на приложение се приписва на съществителното собствено (което в повечето случаи е в постпозиция спрямо нарицателното).

Когато се анализира конструкцията с необособена апозиция от гледна точка на теорията за референцията, посочените фактори трябва да бъдат внимателно проучени и правилно използвани. Така например относно позиционирането на компонентите в апозитивната конструкция трябва да се има предвид, че чрез първото име (именна група), което е (конкретно референтно), по-силно е изразена идентифициращата функция, а чрез второто име (именна група), което е нереперентно или предикатно, приоритетно се реализира характеризиращата или класифициращата функция. Това със сигурност се отнася за двата структурни типа: съществително нарицателно + съществително нарицателно и съществително собствено + съществително собствено. В тях чрез втория компонент, който има еднаква референция с първия компонент, но различни спрямо неговите референциални характеристики, се характеризира или се класифицира вече назованият денотат, като едновременно с това му се дава и друго наименование.

Дали обаче във визираните разновидности на конструкцията от третия тип – съществително нарицателно + съществително собствено – вторият компонент, т.е. съществителното собствено, има идентифициращ характер (в съгласие с отдавна наложената не само в българския синтаксис теза), или пък се налага статуквото да бъде преразгледано и преосмислено? Допускането, че съществителното собствено име може да има предикатен характер, а автонимният му статус да е едно от проявленията на предикатния денотативен статус, е привлекателно и вероятно перспективно, но то тепърва трябва да се обосновава. Неговото евентуално доказване би променило кардинално синтактичния статус на компонентите в апозитивната конструкция от този тип: съществителното собствено ще се определи като приложение, а съществителното нарицателно – като определяемо.

Може би Е. Падучева, чиято позиция вече бе изложена, е най-точна и кратка, когато анализира имената с автонимна функция: „Освен случаите, в които автонимната употреба се отбелязва с кавички, има

синтактични контексти, еднозначно предопределящи автонимна употреба и неизискващи кавички. (...) Другият обичаен автонимен контекст е функцията на приложение. Например за именната група *Сергей* в (11а) е налице референтна употреба, а в (11б) е налице автонимна употреба: (11а) *Пришел Сергей, наш слесарь*; (11б) *Пришел наш слесарь Сергей*“ (Raducheva 1985: 100). В първия пример, с който авторката илюстрира твърдението си, е налице конструкция с обособена апозиция, а във втория пример е налице конструкция с необособена апозиция, образувана по „чувствителния“, оказва се, модел съществително нарицателно + съществително собствено. Във втория пример чрез собственото име *Сергей*, което е употребено автонимно, адресантът приписва на референта име (описва го като носител на някакво име)⁹. С други думи, чрез името се разкрива (посочва) признак на референта. Всъщност автонимната употреба на съществителното собствено предопределя синтактичните функции на компонентите в апозитивната конструкция – собственото име функционира като приложение (апозиция), а нарицателното, чрез което за първи път се обозначава обектът от извънезиковата действителност – като определяемо.

Трябва да се отбележи, че идеята за автонимната употреба на съществителните собствени имена се анонсира и в българската лингвистика. В своя фундаментален труд *Познанието в езика на българите. Граматично изследване на концептуалната категоризация на предметността* Стоян Буров лаконично, но категорично отбелязва:

⁹ От гледище на граматическото устройство на българския език синтактичните функции на компонентите на апозитивната конструкция във вторият пример на Е. Падучева ще бъдат същите, макар че причината за еднаквото им тълкуване ще бъде различна: наличието на категорията *детерминация* в българския език (Nitsolova 2008: 78-114), срв. *Дойде нашият илосер Сергей*. В изследванията, чийто предмет е апозитивната конструкция, се коментира и възможността съществителното собствено име да бъде интерпретирано като приложение, а съществителното нарицателно – като определяемо. Така например Николай Корнилов, който анализира прилагането на лексико-семантически (логически) и граматическия подход в рускоезичните синтактични изследвания, стига до извода, че логическият подход не може да се смята за универсален, тъй като в някои случаи само въз основа на изреченския контекст може да се определи кой е независимият и кой е зависимият компонент в апозитивната конструкция. За един от анализирания примери в изложението си: *Спустя несколько дней доктор Почемуев опять шёл навестить своего больного*, авторът смята, че като се вземе предвид смисълът на изречението, функцията на определяемо ще се изпълнява от съществителното нарицателно *доктор*, а съществителното собствено *Почемуев* трябва да се определи като приложение (Kornilov 2012: 129).

„Свойство като ‘съм Мария’ или като ‘Ти си истинска/типична Мария’ не съществува, освен ако не се има предвид конкретен носител на името *Мария*. В изказвания като *Аз съм Мария, Аз се казвам Мария* името *Мария* има автономен статус, защото не отвежда нито към свойство, нито към същност, а към самото себе си“ (Burov 2004: 56).

В посочения вече труд на П. Осенова, чийто предмет са именните фрази в българския език, разгледани в светлината на опорно-фразовата граматика, авторката ревизира свое предишно схващане и защитава тезата, че в апозитивни конструкции от втория тип собственото име функционира като модификатор, който ограничава референцията на нарицателното име до точно една, напр.: *дядо Петър, д-р Иванова* (Osenova 2011: 160).

В лингвистичната наука почти аксиоматично се приема, че поради липсата на интенционал собствените имена не могат да бъдат предикати¹⁰, а чрез общото име не може да се идентифицира референтът. Тези твърдения, разбира се, трудно могат да бъдат оспорени. Те обаче съвсем не водят до заключението, че за съществителните собствени в апозитивната конструкция от разглеждания тип е присъща единствено и само функцията на определяемо¹¹. Напротив – в чисто семантичен аспект именно нарицателните имена, като названия на предмети или на клас от предмети, доминират спрямо съществителните собствени, чрез които тези предмети се конкретизират и се описват като носители на съответното име. А за да се даде чрез приложението „второ (ново) название на предмета, означен с основното съществително“ (Stefanov-Brezinski 1983: 181; Savova, Dobрева 2016: 97), предметът трябва вече да е назован по някакъв начин от съществителното нарицателно. Ако той е

¹⁰ В българската лингвистика битува общоприетото схващане, че значението на съществителните собствени е денотативно, че тяхната единствена функция е чрез тях да се идентифицира обектът от извънезиковата действителност в текста и ситуацията, че те, за разлика от съществителните нарицателни, са винаги референтни (Marovska 2013: 199-200; Zidarova 2016). При формирането и поддържането на подобно схващане обаче се игнорира фактът, че в апозитивната конструкция съществителните собствени имена биха могли да имат автономна употреба. Автономният статус на съществителните собствени имена, както вече бе отбелязано, е едно от проявленията на предикатния им денотативен статус.

¹¹ Двете гледни точки не са взаимно изключващи се. Представянето им по този начин е илюстрация на манипулативния потенциал на лъжливата дихотомия (false dichotomy) – един от инструментите, който широко се използва като част от комуникативните стратегии, предназначени да въздействат манипулативно върху индивидуалния или върху колективния адресат. За лъжливата дихотомия (лъжливата дилема) виж повече у Даян Халпърн (Halpern 2014: 272-273) и А. Гецов (Getsov 2011: 120-121).

назован твърде общо чрез определяемостта, което реално затормозява правилната му идентификация от страна на адресата, функцията на приложението е да конкретизира неговата семантика. Ако предметът е назован конкретно и не са налице проблеми с коректната и еднозначната му идентификация в реалната комуникативна ситуация, приложението изпълнява характеризираща, класифицираща или експресивна функция.

Някои чисто синтактични аргументи също подкрепят логико-семантичната закономерност първият компонент винаги да изпълнява идентифицираща (макар и в недостатъчна за целите на конкретната комуникация степен) функция. Обикновено в специално посветените на апозицията изследвания се изтъква, че двата компонента в апозитивната конструкция се свързват без помощта на формални граматически средства, чието отсъствие предизвиква съществени затруднения при дефинирането на синтактичните им функции.

Всъщност такъв граматически маркер има. Той без съмнение е един от значимите инструменти при разпределението на функциите на компонентите в конструкцията с необособена апозиция, но често е недооценяван, неправилно използван или просто е игнориран. Става дума за словоредата. Неговата роля се изтъква от Константин Орлов (Orlov 1960: 29-37), Дитмар Розентал и Маргарита Теленкова (Rozenal, Telenkova 1976: 334), Алеся Джиеова (Dzhioeva 2017: 12, 13, 102, 150) и др.

Александра Каминина (1970) например анализира съчетания от типа *княз Андрей*, в които е налице смислова зависимост – думата *Андрей* зависи от думата *княз*, първият по ред компонент, т.е. съществителното нарицателно, се определя от втория компонент, т.е. от съществителното собствено, но външни признаци на зависимост няма, и стига до два извода: 1) в подобни случаи е логично за определящ да се приема синтактичният, а не смисловият признак; 2) показател за граматическа зависимост между компонентите е словоредът, чиято функция е равна на функцията на флексията (Kamynina 1970: 22-25).

Татяна Малошная, която анализира общите принципи за нормално разположение на компонентите в руското словосъчетание, също смята, че ролята на словоредата като граматически маркер, особено при подчертан дефицит на други граматически показатели, е съществена. Според нея зависимите компоненти, свързани с независимите чрез синтактичната връзка *прилагане*, обикновено се намират след определяемостта, като от представените примери (*журнал „Нева“*, *пальто реглан*, *обувь – 70*) е видно, че авторката визира именно словосъчетанията с приложение (Maloshnaya 1975: 19-20). Тази констатация в значителна степен важи и

за словоредните особености в апозитивните конструкции от този тип в българския език.

Въпросът може ли словоредът да има тъждествена с флексията функция в синтетичен език като руския, е дискусионен, но за аналитични езици, като българския например, словоредът, заедно със служебните думи и интонацията, е важно средство за изразяване на синтактично-смысловите отношения.

Едно от традиционните и често експлоатирани доказателства, подкрепящи тезата за еднаквата референция на компонентите на апозитивната конструкция, е възможността тази конструкция да се замени с изреченски синонимен израз, т.е. тя да се трансформира в т.нар. изречение за тъждество. Рудолф Карнап твърди, че ако два израза реферират към един и същ обект, те са взаимно заменими във всички контексти, като запазват истинността си (Карнап 1959: 95-97). Въпреки основателните резерви на Джон Сърл, който твърди, че докато аксиомата за тъждеството (както той нарича тази взаимна заменяемост) поражда трудности, парадокси¹² и главоблъсканици в референциално непрозрачните контексти¹³, тъй като тя е лъжлива (Searle 1969: 81), то

¹² В своя *Логико-философски трактат* (1922) австрийският философ Лудвиг Витгенщайн, който полемизира с Берtrand Ръсел относно неговата трактовка на парадокса на тъждеството, отбелязва: „5.5303 Между другото казано: да се каже за две неща, че са идентични, е безсмислица, а ако се каже за *едно* нещо, че е идентично със себе си, то не се казва нищо“ (Vitgenshtayn 1988: 102). Трийсетина години по-късно П. Стросън също се опитва да реши Ръселовата главоблъсканица (the puzzle) относно обозначаващите изрази (denoting phrases), свързани чрез глагола *съм*. Разглеждайки проблемните за Б. Ръсел фрази, той защитава тезата, че терминът *твърдения*, *изразяващи тъждество*, трябва да се замени с термина *твърдения*, *изразяващи идентичност* („They are better called „identification-statements“ than „identities““) (Strawson 1950: 342-343). В настоящото изложение се приема тезата на Даниел Вайс, който стриктно се придържа към един от постулатите на лингвистичната философия, а именно, че тъждеството (идентичността) в този смисъл се тълкува не като отношение между обекти, а като метаезиково отношение (Vaas 1985: 435).

¹³ Мария Стойчева, която анализира различията между сингуларните и общите термини, обръща специално внимание на този тип контексти, срв.:

„Елиминирането на референцията освобождава логическата теория от нееднозначността, която е характерна черта на много сингуларни термини, т.е. когато определянето на единствения обект, към който в дадена употреба те се отнасят, зависи от контекста и обстоятелствата на употребата му. Това би освободило теорията от контекстуалната зависимост на референцията, както и от проблемите, които обикновено възникват в т.нар. „референциално непрозрачни контексти“, като например изреченията, съдържащи модалните наречия „необходимо“ или „възможно“, а и също в изречения, които

идеята за възможността да се трансформира апозитивната конструкция в изречение за тъждество (или обратното), се радва на широка популярност.

Така например според Йордан Пенчев в съчетания от типа: *Дядо Петър, Професор Бенев, Читалище „Вазов“, Вълчицата майка, Гора закрилница, Той има брат Петър, Той има титла академик*, е налице отношение на отъждествяване, срв.: *Петър е дядо, „Вазов“ е читалище, Гората е закрилницата, Петър е братът, Академик е титла* (Penchev 1984: 28). М. Алмалех коментира гледната точка на Й. Пенчев, като основателно отбелязва, че появата на определителен член в някои от примерите е нерегулируема, тъй като при членуване на самото словосъчетание извън контекст синтактичните функции на съществителните се променят (Almaleh 1993: 56-57).

В чуждестранната лингвистика отдавна се отчита фактът, че апозитивното отношение е аналогично на субектно-предикатното отношение, реализиращо се чрез глагол копула, затова е определяно и като копулативно изречение (Ahmanova 1966: 397), но и като биноминативно изречение (Paducheva 1985: 168). Тази спорна все пак аналогия обуславя лесната трансформация на приложението в нерестриktivно подчинено определително изречение (nonrestrictive relative clauses), въведено с относително местоимение, напр.: *Anna, who is my best friend, was here last night* (срв.: *Anna, my best friend, was here last night*) (Quirk et al. 1985: 1301). Във връзка с тези твърдения обаче трябва да се направят две много важни уточнения. Първо, от приведените от Рандолф Куърк и съавторите му примери е ясно, че става дума за граматическа синонимия само между конструкция с обособена апозиция и подчинено изречение. Второ, както показват изследванията в областта на трансформационната граматика, не във всички случаи е възможно редуциране на подчиненото изречение до апозитивна конструкция (Delorme, Dougherty 1972: 2-29). Изводът, който се прави от някои автори (Ashmarina 1997: 6; Puleha 1999: 23), че от синтактична гледна точка апозитивната конструкция не е елиптично изречение, а е самостоятелно явление, е валиден само за конструкцията с обособена апозиция.

включват изрази на пропозиционални отношения като „вярва, че“ или „не осъзнава, че“. По-общият начин да се характеризират тези контексти е като се нарекат „не-екстензионални контексти“ (Stoycheva 2002: 57).

Според мнозина лингвисти¹⁴ именните групи в апозитивната конструкция, като названия на един и същ обект, са напълно еквивалентни, с едно и също значение. Като анализира обстойно спецификата на синтактичната синонимия, Леонид Бархударов отбелязва, че кореферентността на именните групи формално се изразява чрез възможността самата апозитивна конструкция да е функция от „свиването“ на изречението за твърдение, т.е. да е негов трансформ (Barhudarov 1966: 25).

Опцията конструкцията с необособена апозиция да се преобразува в копулативно изречение не трябва да се надценява и да се преекспонира, макар че в лингвистичната наука отдавна е установено, че именното словосъчетание, притежаващо т.нар. вторична или латентна предикация, представлява свито, редуцирано изречение. При прехода си в словосъчетание това изречение е подложено на ред структурно-семантични трансформации, като например номинализация на сказуемото, отпадане на някои актанти и пр. (Dzhioeva 2017: 32).

Все повече изследователи поставят под съмнение аксиоматичността на формулата $X e Y = Y e X$. Оказва се, че тя е в сила само когато и двата компонента на апозитивната конструкция са с конкретно референтна отнесеност и имат идентифицираща функция, напр.: *Емил Димитров-Ревизоро*. Ако един от компонентите е с предикатен денотативен статус и е със силно изразена характеризираща функция, т.е. не толкова назовава, колкото характеризира или класифицира обекта от извънтекстовата действителност, трансформацията е невъзможна, напр.: *пещерняците ентузиастии, мечка стръвница, връх Вихрен*. Нещо повече – от комуникативно-прагматична гледна точка дори преобразуването на конструкцията, чиито компоненти са с конкретно референтна отнесеност, в изречение за твърдение не е напълно коректно. Второто, допълнителното, наименование на обекта или ситуацията няма за цел само да именува, а и да ранжира, да акцентира, да актуализира (а понякога и да манипулира) информацията. Според Юрий Апресян би било прибързано да се твърди, че при подобна трансформация напълно се съхранява смисълът на изходния израз. Напротив – разумно е да се предполага, че всяко изменение на формата води и до промяна на смисъла (цит. по: Puleha 1999: 45).

Това обаче не е всичко. Още през 1919 г. Б. Ръсел, чиито идеи за *денотацията* (термин на Б. Ръсел) лежат в основата на съвременната теория за референцията, коментира един тип изказвания, в които

¹⁴ Виж подробен преглед на мненията у И. Пулеха (Puleha 1999: 42).

собственото име само съобщава, че референтът се казва еди-как си: „The reply is that, if „Scott is Sir Walter“ really means „the person named „Scott“ is the person named „Sir Walter“, then the names are being used as descriptions: i.e. the individual, instead of being named, is being described as the person having that name“¹⁵ (Russell 2010: 175).

Повече от половин век след констатациите на Б. Ръсел и след обструкциите на Л. Витгенщайн и на Дж. Сърл Н. Арутюнова анализира изреченията, изразяващи тъждество, и разграничава две техни семантически разновидности. Тя нарича първата от тях *изречения, изразяващи номинативно (кодово) тъждество*, напр.: *Цицерон ест Туллий*, защото чрез този тип изречения се установява еквивалентността на имената като елементи на кода според тяхната способност за денотация (т.нар. *семантично тъждество*). Втората разновидност авторката нарича *изречения, изразяващи денотативно (онтологично) тъждество*, тъй като тяхната употреба се смята за уместна, когато възниква съмнение при коректната идентификация на обектите (Arutyunova 1976: 302-303). Очевидно втората разновидност, обособена от Н. Арутюнова, съвпада с изказванията, визирани и от Б. Ръсел. По-нататък руската лингвистка подробно анализира двете разновидности, като отбелязва, че в изреченията, изразяващи денотативно тъждество идентифицираният предмет може да бъде представен чрез всякакви изрази, които са уместни в конкретните комуникативни условия – собствени имена, деиктични или лични местоимения, оказионални дескрипции. „Същността на изреченията, изразяващи денотативно тъждество – пише Н. Арутюнова, – не се състои в това, че един предмет е назован два пъти, а в това, че различните признаци или свойства (акумулираната информация) имат един и същ носител. Ако чрез изреченията, изразяващи номинативно равенство, се установява еквивалентността на имената въз основа на тъждеството на техния денотат, то чрез изреченията, изразяващи денотативно тъждество, се установява идентичността на денотата въз основа на отнасящите се към него имена или дескрипции“ (Arutyunova 1976: 305).

По-късно и други автори (Paducheva 1985: 100; Vays 1985: 437; Buligina, Shmelyov 1997: 503; Krylov 1997: 257-258) анализират подобни

¹⁵ Поради изключителната важност на мнението на Б. Ръсел то се дава в оригиналния му вид. Преводът на използвания цитат е: „На това може да се отговори, че ако изречението „Скот е сър Уолтър“ в действителност означава „лице на име Скот е идентично с лице на име сър Уолтър, то тези имена функционират като дескрипции, т.е. индивидът не се назовава с тях, а се описва като носител на съответното име“.

изказвания и привеждайки изобилен доказателствен и илюстративен материал, стигат до извода, че не трябва да се приравняват или да се смесват изказванията, изразяващи номинативно тъждество, с изказванията, чрез които на референта (лице или предмет) се приписва някакво име.

Според тази логично обоснована и умело представена теза апозитивните конструкции от типа: *доктор Петров, дядо Петър, цар Симеон*, не са редуцирани изречения за тъждество, срв.: *доктор е Петров = Петров е доктор, дядо е Петър = Петър е дядо, цар е Симеон = Симеон е цар*, а по-скоро са функционални еквиваленти на изречения, чрез които се именува референтът с цел идентификация, срв.: *доктор Петров = доктор на име Петров (чиято фамилия е Петров; който се казва Петров); дядо Петър = дядо на име Петър (чието име е Петър; който се казва Петър); цар Симеон = цар, на име Симеон (чието име е Симеон; който се казва Симеон)*¹⁶.

Твърденията на цитираните по-горе автори, че между еднаквата референция на двата компонента в апозитивната конструкция и техните референциални характеристики не може да се постави знак за равенство, имат основание. Това, че съществителното нарицателно и съществителното собствено име се съотнасят с (реферират към) един и същ обект от действителността, не означава, че назоваването се извършва по един и същ начин, т.е. че приносят на двата компонента при реферирането е паритетен. Безспорен аргумент, доказващ коректността на тази констатация, е невъзможността на апозитивната конструкция от този тип да се трансформира в изречение за тъждество. Нереперентните имена (именни групи), т.е. имената с неопределена референция, които функционират като определяеми в апозитивната конструкция от анализирания тип, реализират референцията си само посредством съществителните собствени имена, на които се приписва функция на приложение. Всъщност разликата между съществителните собствени (с автономна употреба), функциониращи като obligatorен елемент в

¹⁶ Н. Арутюнова (Arutyunova 1976: 302-307; 314-317) и Д. Вайс (Vays 1985: 434-437) специално изследват т.нар. изречения за тъждество и фокусират вниманието си върху ключова и за това проучване особеност. Става дума за прагматическите ограничения, с чиято помощ ясно се диференцират идентифициращите и именуващите изказвания. При идентифициращите изказвания говорещият, който смята, че за слушащия референтът на първия израз е неизвестен, а референтът на втория израз е известен, дава възможност на слушащия да идентифицира първия референт, т.е. отъждествяването е свързано със ситуация на узнаване, научаване, осведомяване. При именуващите изказвания чрез втория израз се приписва име на референта на първия израз.

апозитивната конструкция, и самостоятелните съществителни собствени (с референтна употреба), която не се нуждае от доказване, до голяма степен предопределя общата референция на компонентите в апозитивната конструкция. Ролята на задължителното повторно назоваване е да допълни, да доуточни, да конкретизира, да прецизира информацията за обекта, дадена чрез първото наименование; да го постави в различен ракурс; да го характеризира; да го класифицира; да го категоризира и пр.

Тези наблюдения и анализи водят до предположението, че двата компонента на апозитивната конструкция от типа съществително нарицателно + съществително собствено може и да не реализират референцията си поотделно, независимо един от друг. По-скоро двата компонента имат обща, съвкупна референция, за чиято реализация те допринасят в различна степен. Това предположение трябва тепърва да се прецизира с оглед на множеството семантични класове както в рамките на съществителните нарицателни, така и в рамките на съществителните собствени имена. За база при аргументацията може да се използва допускането, че общата (съвкупната) референция на определяемото и приложението (апозицията) е функция от различните им референциални характеристики. Тяхното взаимодействие, от своя страна, зависи от семантичните и морфологичните характеристики на съществителните нарицателни и на съществителните собствени имена.

Въпреки че акцентът в този материал бе поставен върху анонсирането на идеята за обща референция на компонентите в апозитивната конструкция, построена по модела съществително нарицателно + съществително собствено, в който, първо, това проличава достатъчно красноречиво, и второ, има ключово значение за дефиниране на синтактичните функции на компонентите, представените разсъждения и обобщения са актуални и за останалите типове апозитивна конструкция поради спецификата на един от нейните иманентни признаци, който винаги се е приемал единодушно и безусловно от лингвистите, а именно – задължителната бинарна структура.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Ahmanova 1966:** Ahmanova, O. S. Slovary lingvisticeskikh terminov. Moskva: Sovetskay entsiklopediya, 608 s. [Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва: Советская энциклопедия, 608 с.].
- Almaleh 1993:** Almaleh, M. Semantika i sintaksis. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 138 s. [Алмалех, М. Семантика и синтаксис. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“].

- Andreychin 1942:** Andreychin, L. Osnovna balgarska gramatika. Sofia: Nemus A.– D., 560 s. [Андрейчин, Л. Основна българска граматика. София: Хемус А. – Д., 560 с.]
- Arutyunova 1976:** Arutyunova, N. D. Predlozhenie i ego smysl. Moskva: Nauka, 384 s. [Арутюнова, Н. Д. Предложение и его смысл. Москва: Наука, 384 с.]
- Arutyunova 1990:** Arutyunova, N. D. Referentsiya. – Linnvistichestkiy entsiklopedicheskiy slovary. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya, s. 411-412. [Арутюнова, Н. Д. Референция. – Лингвистический энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия, с. 411-412].
- Ashmarina 1997:** Ashmarina, I. R. K voprosu o razgranicheniya prilozheniya i utochneniya v angliyskom yazyke. – In: Yubileynye chteniya: Materialy nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyashtenoy 50-letiyu fakulyteta inostrannyh yazikov. Vologda: Izdatelystvo VGPU, s. 5-6. [Ашмарина, И. Р. К вопросу о разграничения приложения и уточнения в английском языке. – В: Юбилейные чтения: Материалы научно-практической конференции, посвященной 50-летию факультета иностранных языков. Вологда: Издательство ВГПУ, с. 5-6].
- Barhudarov 1966:** Barhudarov, L. S. Struktura prostogo predlozheniya sovremenного angliyskogo yazyka. Moskva: Vysshaya shkola, 199 s. [Бархударов, Л. С. Структура простого предложения современного английского языка. Москва: Высшая школа, 199 с.]
- Buligina, Shmelyov 1997:** Bulygina, T. V., A. D. Shmelev. Yazykovaya kontseptualizatsiya mira (na mdteriale russkoy grammatiki). Moskva: Shkola „Yazyki russkoy kulytury“, 576 s. [Бульгина, Т. В., А. Д. Шмелев. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). Москва: Школа „Языки русской культуры“, 576 с.]
- Burov 2004:** Burov, St. Poznaniето v ezika na balgarite. Veliko Tarnovo: Faber, 436 s. [Буров, Ст. Познанието в езика на българите. Велико Търново: Фабер, 436 с.]
- Delorme, Dougherty 1972:** Delorme, E., Dougherty, R. C. Appositive NP Constructions: we, the man; we man; I, a man; etc. – Foundations of Language, 1972, Vol. 8, № 1, p. 2-29.
- Dimitrova-Vulchanova 2003:** Dimitrova-Vulchanova, M. Modification in the Balkan Nominal Expression. – In from NP to DP. Martine Coene and Yves D’hulst (eds.) From NP to DP. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, p. 91-118.
- Dzhioeva 2017:** Dzhioeva, A. A. Angiyskaya nominativnosty i kartina mira. Moskva: INFRA-M. [Джиоева, А. А. Английская номинативность и картина мира. Москва: Инфра-М].
- Gak 1981:** Gak, V. G. Teoreticheskaya grammatika frantsuzskogo yazyka. Sintaksis. Moskva: „Vysshaya shkola“, 208 s. [Гак, В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. Москва: Высшая школа, 208 с.]

- Geach 1980:** Geach, P. Reference and generality. An Examination of Some Medieval and Modern Theories. Ithaca and London: Cornell University Press, Third Edition, 231 pp.
- Getsov 2011:** Getsov, A. Komunikativni strategii i manipulatsiya. Veliko Tarnovo: Faber, 260 s. [Гецов, А. Комуникативни стратегии и манипулация. Велико Търново: Фабер, 260 с.].
- Getsov 2017:** Getsov, A. Kam vaprosa za prilozhenieto – „dvulikiya Yanus“ v balgarskiya sintaksis. – In: Ezik sveshten. Yubileen sbornik po sluchay 70-godishninata na prof. d-r P. Radeva. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, s. 71-90. <http://www.uni-vt.bg/res/4614/SB_70-g_Pradeva_Filolog.pdf (status 25.08.2020)> [Гецов, А. Към въпроса за приложението – „двуликия Янус“ в българския синтаксис – В: Език свещен. Юбилеен сборник по случай 70-годишнината на проф. д-р П. Радева. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 71-90].
- Getsov 2018:** Getsov, A. Kam vaprosa za gramaticheskite otnosheniya v apozitivnite slovosachetaniya. – In: Problemi na ushnata komunikatsiya, Kn. 11. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, s. 87-105. [Гецов, А. Към въпроса за граматическите отношения в апозитивните словосъчетания – В: Проблеми на устната комуникация. Кн. 11. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 87–105].
- Getsov 2019:** Getsov, A. Neobosobena apozitsiya vs. obosobena apozitsiya. – In: Godishnik na Fakulteta po humanitarni nauki. Tom XXXA. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“, s. 217-255. <<http://shu.bg/sites/default/files/izdaniq/fhn/godishnici/Godishnik2019.pdf> (status 28.09.2020)>. [Гецов, А. Необособена апозиция vs. обособена апозиция. – В: Годишник на Факултета по хуманитарни науки. Том XXX А. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, с. 217-255.].
- Halpern 2014:** Halpern, D. F. Thought and Knowledge. An Introduction to Critical Thinking. Fifth Edition. New York and London: Taylor & Francis Group, 654 s.
- Hawkins 1978:** Hawkins, J. A. Definiteness and Indefiniteness. A Study in Reference and Grammaticality Prediction. London and New York: Croom Helm, 315 s.
- Iliev 1988:** Iliev, At. Sintaksis na balgarskia ezik. Plovdiv: Hr. G. Danov, 234 s. [Илиев, А. Синтаксис на българския език. Пловдив: Хр. Г. Данов, 234 с.].
- Ilieva 1996:** Ilieva, K. Binominativni izrecheniya i pragmatika. Plovdiv: MAKROS 2000, 128 s. [Илиева, К. Биноминативни изречения и прагматика. Пловдив: Макрос 2000, 128 с.].
- Камунина 1970:** Камунина, А. А. О podchinitelnyh svyazyah slov v prostom predlozhenie. Moskva: Izdatelystvo Moskovskogo universiteta, 44 s.

- [Камынина, А. А. О подчинительных связях слов в простом предложении. Москва: Издательство Московского университета, 44 с.].
- Karnap 1959:** Karnap, R. Znachenie i neobhodimosty. Moskva: Izdatelystvo inostrannoju literatury, 384 s. [Карнап, Р. Значение и необходимость. Москва: Издательство иностранной литературы, 384 с.].
- Kornilov 2012:** Kornilov, N. V. Nereshennye voprosy teorii appozitivnyh sochetaniy. Vladimir: Izdatelystvo VIGU, 179 s. [Корнилов, Н. В. Нерешенные вопросы теории аппозитивных сочетаний. Владимир: Издательство ВлГУ, 179 с.].
- Kostov 1939:** Kostov, N. Balgarska gramatika. Sofia: Kazanlashka dolina, 255 s. [Костов, Н. Българска граматика. София: Казанлъшка долина, 255 с.].
- Krylov 1997:** Krylov, S. A. Determinatsiya imeni v russkom yazyke: teoreticheskie problemy. – Semiotika i informatika. Vyp. 35. Moskva: Shkola „Yazyki russkoju kultury“, s. 244-277. [Крылов, С. А. Детерминация имени в русском языке: теоретические проблемы. – Семиотика и информатика. Вып. 35. Москва: Школа „Языки русской культуры“, с. 244-277].
- Linsky 1963:** Linsky, L. Reference and referents. – In: Caton, C. E. (ed). Philosophy and Ordinary Language Urbana, University of Illinois Press, 74-89.
- Maloshnaya 1975:** Maloshnaya, T. N. Substantivnye slovosochetaniya v slavyanskijh yazykah. Moskva: Nauka, 240 s. [Малошная, Т. Н. Субстантивные словосочетания в славянских языках. Москва: Наука, 240 с.].
- Marovska 2013:** Marovska, V. Referentsiya i referirane v sveta na ezika. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“, 385 s. [Маровска, В. Референция и рефе́риране в света на езика. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 385 с.].
- Nedev, Sabev 1989:** Nedev, Iv., S. Sabev. Kam vaprosa za razgranichavaneto na prilozhenieto ot negovoto opredelyaemo. // Ezik i literatura, № 3, s. 64-70. [Недев, Ив., С. Събев. Към въпроса за разграничаването на приложението от неговото определяемо. // Език и литература, № 3, с. 64-70].
- Nitsolova 2008:** Nitsolova, R. Balgarska gramatika. Morfologiya. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 524 s. [Ницолова, Р. Българска граматика. Морфология. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 524 с.].
- NZL 1982:** Noveoe v zarubezhnoju lingvistike. Vyp. XIII. Logika i lingvistika (Problemy referentsii). Moskva: Raduga, 431 s. [Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XIII. Логика и лингвистика (Проблемы референции). Москва: Радуга, 431 с.].
- Orlov 1960:** Orlov, K. P. Grammaticheskaja sushtnosty prilozheniya v sovremennom russkom literaturnom yazyke. // Filologicheskie nauki, № 4, s. 29-37. [Орлов, К. П. Грамматическая сущность приложения в современном русском литературном языке. // Филологические науки, № 4, с. 29-37].
- Osenova 2009:** Osenova, P. Imennite frazi v balgarskiya ezik. Sofia: ETO, 188 s. [Осенова, П. Именните фрази в българския език. София: ЕТО, 188 с.].

- Paducheva 1985:** Paducheva, E. V. Vyskazyvanie i ego sootnesennosty s deystvitelnostyyu. Moskva.: Nauka, 292 s. [Падучева, Е. В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью. Москва: Наука, 292 с.].
- Penchev 1984:** Penchev, Y. Stroezh na balgarskoto izrechenie. Sofia: Nauka i izkustvo, 165 s. [Пенчев, Й. Строеж на българското изречение. София: Наука и изкуство, 165 с.].
- Popov 1942:** Popov, D. Balgarska gramatika. Sofia: Knigoizdatelstvo „Hristo G. Danov“, 420 s. [Попов, Д. Българска граматика. София: Книгоиздателство „Христо Г. Данов“, 420 с.].
- Puleha 1999:** Puleha, I. R. Prilozhenie v sovremennom angliyskom yazyke. Dis. kand. filol. nauk. Sankt Peterburg, 186 s. [Пулеха, И. Р. Приложение в современном английском языке. Диссертации и автореферата кандидат филологических наук. Санкт Петербург, 186 с.].
- Quirk et al. 1985:** Quirk, R., S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartvic. A Comprehensive Grammar of the English Language. London, New York: Longman, 1779 p.
- Rozental, Telenkova 1976:** Rozentaly, D. E., M. A. Telenkova. Slovary-spravochnik lingvisticheskikh terminov. Moskva: Prosveshchenie, 543 s. [Розенталь Д. Э., М. А. Теленкова. Словарь-справочник лингвистических терминов. Москва: Просвещение, 543 с.].
- Rusinov 2000:** Rusinov, R. Prakticheska stilistika. 2-ro izd. Veliko Tarnovo: Abagar, 160 s. [Русинов, Р. Практическа стилистика. 2-ро изд. Велико Търново: Абагар, 160 с.].
- Russell 2010:** Russell, B. Introduction to Mathematical Philosophy. George Allen & Unwin, Ltd., London. May 1919. Online Corrected Edition version 1.0 (February 5, 2010), 347 p. <<https://people.umass.edu/klement/imp/imp-ebk.pdf> (status 28.09.2020)>.
- Savova, Dobрева 2016:** Savova, Iv., Sn. Dobрева. Balgarski sintaksis. Uchebno pomagalo za studenti. Veliko Tarnovo: Faber, 372 s. [Савова, Ив., Сн. Добрева. Български синтаксис. Учебно помагало за студенти. Велико Търново: Фабер, 372 с.].
- Searle 1969:** Searle, J. R. Reference as a speech act. – In: Speech acts. An Essay the Philosophy of Language. Chap. 4. Cambridge University Press. London, p. 77-96.
- Stefanov-Brezinski 1983:** Stefanov-Brezinski, St. Prilozhenie. – In: Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. III. Sintaksis. Sofia: Izdatelstvo na BAN, s. 181-182. [Стефанов-Брезински, Ст. Приложение. – В: Граматика на съвременния български книжовен език. Т. III. Синтаксис. София: Издателство на БАН, с. 181-182].
- Stoycheva 2002:** Stoycheva, M. Ezik i svyat. Problemat za referentsiyata. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 215 s. [Стойчева, М. Език и свят. Проблемът за референцията, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 215 с.].

- Strawson 1950:** Strawson, P. F. On referring. – Mind, New Series, Vol. 59, No. 235. (Jul., 1950), pp. 320-344 <<http://semantics.uchicago.edu/kennedy/classes/f09/semprag1/strawson50.pdf> (status 28.09.2020)>.
- Strawson 1971:** Strawson, P. F. Identifying reference and truth-values. – In: Semantics. Cambridge University Press, pp. 86-99 <<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/j.1755-2567.1964.tb00404.x> (status 28.09.2020)>.
- Teodorov-Balan 1940:** Teodorov-Balan, Al. Nova balgarska gramatika. Sofia: „T. F. Chipev“, 487 s. [Теодоров-Балан, Ал. Нова българска граматика. София: „Т. Ф. Чипев“, 487 с.].
- Vays 1985:** Vays, D. Vyskazyvaniya tozhdestva v russkom yazyke: opyt ih otgranicheniya ot vyskazyvaniy drugih tipov. – In: Novoe v zarubezhnoy lingvistike. Vypusk 15. Sovremennaya zarubezhnaya rusistika. Moskva: Progress, s. 434-463. [Вайс, Д. Высказывания тождества в русском языке: опыт их отграничения от высказываний других типов. – В: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 15. Современная зарубежная русистика. Москва: Прогрес, с. 434-463].
- Vitgenshtayn 1988:** Vitgenshtayn, L. Logiko-filosofski traktat. Izbrani sachineniya. Sofia: Nauka i izkustvo, 656 s. [Витгенштайн, Л. Логико-философски трактат. Избрани съчинения. София: Наука и изкуство, 1988, 656 с.].
- Vostokov 1839:** Vostokov, A. N. Russkaya grammatika Aleksandra Vostokova, po nachertaniyu ego zhe Sokrashtennoy grammatiki, polnee izlozhennaya. 4-e izd. Sankt Peterburg: tip. Imp. Ros. akad., XXII, 419 s. [Востоков, А. Н. Русийская граматика Александра Востокова, по начертанию его же Сокращенной грамматики, полнее изложенная. 4-е изд. Санкт Петербург: тип. Имп. Рос. акад., XXII, 419 с.].
- Zidarova 2016:** Zidarova, V. Sobstvenite imena kato nominativi i kato determinatori v sferata na opredelenosta. – In: Otgovornostta pred ezika. Kniga 4. Sbornik, posveten na 65-godishninata na prof. d-r Dobrina Daskalova. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“ <http://shu.bg/sites/default/files/izdaniq/fhn/otgovornostta-ezika/Otgovornostta-pred-ezika_4.pdf (status 28.09.2020)>. [Зидарова, В. Собствените имена като номинативи и като детерминатори в сферата на определеността. – В: Отговорността пред езика. Книга 4. Сборник, посветен на 65-годишнината на проф. д-р Добринна Даскалова. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“].

РЕПУБЛИКА ТУРЦИЯ ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА ТУРГУТ ЙОЗАЛ

Петя Павлова

THE REPUBLIC OF TURKEY DURING THE TIME OF TURGUT ÖZAL
Petya Pavlova

***Abstract:** Turgut Özal promoted active foreign policy. Following strictly his pro-Western convictions, he did not give up his desire for Turkey to play the role of a protector of the Turkish communities in the Arab world and Central Asia and of the Muslim communities on the Balkans. He is also remembered for the liberalisation of the economic sphere, as this is how he laid the foundations of the Turkish modern industry.*

***Key words:** Turgut Özal, Turkey, Motherland Party (ANAP)*

Определян като един от най-големите реформатори на страната след Ататюрк, Тургут Йозал ръководи Република Турция в продължение на едно десетилетие. В световната история то е белязано от края на Студената война, разпадането на Съветския съюз и Югославия, войната в Персийския залив и др. Йозал получава възможността да управлява в момент, когато балансът между световните сили е нарушен и започва реструктуриране на световния ред. Широкият спектър от активност на Йозал не позволява цялостно и изчерпателно разглеждане на неговото управление, затова настоящата статия си поставя за цел да даде обща представа за насоките в политиката му. Макар все още да е слабо изследван от българската историческа наука, Т. Йозал има важна роля в развитието на българско-турските контакти, защото стои начело на Турция в едни от най-турбулентните години за отношенията между двете държави.

Тургут Йозал е роден на 13 октомври 1927 г. в Малатия, Турция. Неговият баща е банкер от турски произход, а майка му е учителка от кюрдски произход. Семейството често се мести в различни провинции поради работата на баща му. През 1950 г. Йозал завършва специалност „Електротехника” в Истанбулския технически университет и през същата година започва работа по специалността си. В този университет са следвали и други видни политически фигури на страната като Сюлейман Демирел и Неджметин Ербакан. Това е и мястото, където Тургут Йозал и по-малкият му брат Коркут получават първото си религиозно образование. Така Йозал попада под влиянието на ордена на Никшбанди, който е забранен през 1925 г., и дори се запознава с един от

водачите му – Абдулазиз Беккине. Йозал остава свързан с това течение през целия си живот. Доказателство за това е дарението в размер на 45 000 долара, което той прави на музея на Никшбанди в Узбекистан през 1993 г., по случай 675 години от рождението му.

Според възприетия от Йозал „турско-ислямски синтез” (Michelangelo 2005: 11-13) турската култура е смесица от предислямските турски ценности и ислямската религия (Orrea 2014: 133). Това схващане подчертава значението на религията за турската идентичност и със сигурност оказва влияние върху водената от него политика, което заслужава да бъде обект на специално изследване.

През 1952 г. Тургут Йозал заминава за САЩ, където изучава прилагане на икономически принципи при анализа на инженерните решения (Ağır, Tunç, Takar 2017: 648). След завръщането си в Турция той е назначен за зам.-генерален директор в Electric Works Study Administration (EIEI). Йозал също преподава в Близкоизточния технически университет (ODTÜ) и става член на Съвета за технически експерти на министерството. От 1967 до 1971 г. той е зам.-секретар на Организацията за държавно планиране, а след това отново заминава за САЩ. В периода 1971 – 1973 г. Т. Йозал работи като консултант в Световната банка. През 1977 г. той се кандидатира за депутат от Измир с Партията на националното спасение (ПНС), но не успява да получи необходимия брой гласове (Ağır, Tunç, Takar 2017: 649). Съвсем скоро обаче неговата „звезда” в политиката изгрява. Това се случва при управлението на Сюлейман Демирел, който от 25 ноември 1979 г. е начело на правителството на Партията на свободата (ПС). То управлява с външната подкрепа на Партията на националното спасение (ПНС) и Партията на националистическото действие (ПНД).

Йозал е привлечен към правителството като експерт по икономическите и финансовите въпроси. Под негово ръководство е изработен пакет от мерки за оздравяване на икономиката на страната, които влизат в сила на 24 януари 1980 г. Те стават популярни като „Решенията от 24 януари” и целят да реформират цялостно икономическата политика на Турция, като поощрят износа. Очаква се те да увеличат валутните постъпления от търговията чрез увеличаване и на самото производство, а редовното изплащане на външния дълг да осигури получаването на нови кредити и заеми отвън (Наков 2017: 283). Пакетът от мерки трябва да постигне и намаляване на инфлацията и безработицата (Наков 2017: 297).

На 12 септември 1980 г. правителството на Демирел е свалено чрез безкръвен военен преврат, който според Кенан Еврен се е наложило

да бъде извършен поради настъпилата криза, анархия и политически тероризъм в страната. След преврата законодателната и изпълнителната власт попадат в ръцете на Съвета за национална сигурност, който избира за министър-председател Бюлент Улусу, бивш адмирал и посланик на Турция в Рим. За заместник министър-председател и министър на икономиката в правителството, съставено от безпартийни технократи и военни, той посочва Тургут Йозал (Наков 2017: 294-295). Вероятно един от най-показателните белези за експертните умения на Йозал е фактът, че и след преврата неговата стабилизационната програма от 24 януари 1980 г. продължава да бъде следвана.

За мобилизиране на вътрешните финансови ресурси се разрешава частната банкерска дейност и преминаването към свободен лихвен процент. Това води до създаване на нови частни банки и големи банкерски къщи, в които лихвеният процент достига до 50%, а стойността на банковите кредити – до 70%. Много дребни и средни фирми фалират поради невъзможност да изплатят високите лихвени стойности на получените кредити. Разоряват се и редица частни банки и банкерски къщи, които не могат да съберат от своите длъжници отпуснатите им кредити и лихвите по тях. Така се проваля нововъведената банкова система, а Т. Йозал и финансовият министър К. Ердем са принудени да подадат оставка (Наков 2017: 298).

След няколкогодишно управление военните решават, че властта вече може да бъде върната в ръцете на цивилното население и така на 7 ноември 1983 г. се провеждат първи, след военния преврат, парламентарни избори¹. Военните смятат, че за страната е най-подходяща трипартийната система, поради което до участие в изборите са допуснати три партии – Националистическо-демократическата партия (НДП) начело с генерал Т. Суналп (партията е изразителка на силите, извършили преврата), Отечествена партия (ОП) начело с Т. Йозал (обхващаща широка част от десницата) и Народната партия (НП) начело с Н. Джалп (следваща принципите на социалдемократията). Изборите са спечелени от партията на Йозал, която получава 45% от гласовете или 212 депутати, което представлява 53% от общия им брой. На второ място е НП с 30,4%, а на трето – НДП с 23,2% от гласовете (Наков 2017: 305). На 24 декември 1983 г. Великото национално събрание на Турция (ВНСТ) гласува вот на доверие на правителството на ОП начело с Тургут Йозал.

¹ Проведени са по нов избирателен закон и с влязла в сила нова конституция.

Първите няколко години от управлението на Йозал могат да бъдат определени като преходен период към пълното възстановяване на многопартийната демократична система на управление на Турция. По време на него властта се поделя между военните и гражданското правителство. Приоритет при решаването на въпроси, свързани с вътрешната и външната сигурност и утвърждаването на кемализма, имат военните. Те също така задават темпа на вътрешнополитическото либерализиране. Правителството пък се занимава със социално-икономическото, вътрешнополитическото и културното развитие на страната. По отношение на външната политика кабинетът и военните имат пълно единодушие за прозападната и проамериканската политика, която Турция трябва да провежда, в съчетание с активизиране на контактите с арабските и мюсюлманските държави от Близкия и Средния изток (Наков 2017: 306).

Победният ход на партията на Йозал продължава и през 1984 г., когато тя печели 57 от 67 области след изборите за местна власт. Парламентарната опозиция в лицето на НП и НДП губи подкрепата на гражданите за сметка на извънпарламентарната, представяна от Социалдемократическата партия (СДП) и Партията на верния път (ПВП) (Наков 2017: 307).

През втората година от управлението на ОП започва да се обсъжда необходимостта от разширяване на демократичните права и свободи. Това изисква промяна в самата конституция от 1982 г. Йозал се застъпва за изменение на член 175 от нея, според който, за да бъде променена, са необходими 2/3 от гласовете на депутатите. Той иска това да бъде заменено с решение на 51% от депутатите, което ще даде възможност ОП да направи промените без да търси подкрепа от опозицията (Наков 2017: 309).

Първият сериозен удар за партията на Йозал е през 1986 г., когато се провеждат частични парламентарни избори. Макар и победителка в тях, нейната преднина пред останалите партии намалява – тя печели 6 от общо 11 депутатски места (Наков 2017: 310).

При управлението на Тургут Йозал започва постепенното нормализиране на политическия живот в Турция. Управляващите проявяват търпимост към увеличаващите се изяви на бившите партийни лидери, които критикуват правителството, макар забраната за политическата им дейност да не е отменена. Те активно участват в новосъздадените партии, които започват да спорят за наследството на старите партии (Наков 2017: 310). Йозал решава въпроса относно политическите права на лидерите и активистите на забранените партии

чрез референдум. На него обаче опозицията се обединява и призовава да се гласува „за“ тяхното възстановяване. Тя печели референдума с 51%. Управляващата партия оценява загубата с 49% срещу цялата опозиция като победа и затова още в деня на референдума Йозал обявява решението си правителството да проведе предсрочни парламентарни избори във възможно най-кратък срок. Така той иска да използва времето, необходимо за преустройство на другите партии след възстановяването на политическите права на старите дейци. Опозицията протестира срещу краткото време, което има до изборите, и Йозал отстъпва. Решено е те да се проведат на 29 ноември 1987 г. вместо през първата седмица на месеца.

Изборите се извършват по нов избирателен закон, според който партията, която спечели най-малко 35% от гласовете, получава около 2/3 от депутатските места, а изборната бариера става 10% (Наков 2017: 319). Парламентарните избори са спечелени от ОП с 36,4%, което ѝ осигурява 64% от депутатските места. На второ място е СНП, която получава 24,7% от гласовете. Във ВНСТ влиза също ПВП. Новото разпределение в парламента дава на ОП необходимото мнозинство сама да избере президент и да промени конституцията след референдум². Така на 31 декември 1987 г. започва вторият мандат на Тургут Йозал като министър-председател.

След победата на парламентарните избори Йозал иска да се изтегли по-рано и датата за провеждане на местните избори, които вместо на 26 март 1989 г. да бъдат проведени на 13 ноември 1988 г. Той поставя този въпрос за решаване на референдум, но предложението не е подкрепено и той губи с 35% срещу 65%. Въпреки заявлението му, че ако не спечели референдума ще подаде оставка, той не я подава (Наков 2017: 312).

Спадът на подкрепата за Тургут Йозал и неговата партия се вижда и от местните избори, проведени през март 1989 г. В тях ОП остава на трето място с 22% от гласовете. На първо място излиза СНП с 28%, а на второ място е ПВП с 26%. Изборната загуба нанася удар върху авторитета на Т. Йозал и той решава да направи кардинална промяна в правителството си, освобождавайки 12 министри, привличайки 15 нови и размествайки други трима. Виждайки спада в доверието към партията му, той си дава ясна сметка, че вероятно ще загуби следващите парламентарни избори. Затова след тайно допитване в ръководния орган на ОП се решава той да се кандидатира за президент след изтичането на

² За промяна в Конституцията без референдум на ОП не достигат 8 депутати.

мандата на Кенан Еврен. Опозицията е против кандидатурата му за президент, но през октомври 1989 г. след гласуване на трети тур, на което е необходимо обикновено мнозинство, а не 2/3 от гласове, Йозал е избран за поста. Още преди гласуването ОП сформира ново правителство начело с Й. Акбулут (Наков 2017: 313).

Новият министър-председател остава в сянката на Йозал, който на практика взема всички решения за страната. Това засилва напрежението както между управляващи и опозиция, така и в самата партия. Започва открита борба за лидерското място в ОП, победител от която през 1991 г. излиза Месут Йълмаз. На 6 юни 1991 г. той сформира ново правителство, което провежда по-независима от президента политика. Неговият живот обаче е краткотраен, тъй като няколко месеца по-късно се провеждат парламентарни избори, които ОП губи и на власт идва С. Демирел (Наков 2017: 314). Т. Йозал остава на президентския пост до 17 април 1993 г., когато внезапно умира в Анкара. Мястото му бива заето от Демирел, а министър-председател става Тансу Чилер – първата жена премиер на Турция.

Влязъл във властта като икономически експерт, управлението на Тургут Йозал оставя силен отпечатък именно в тази сфера. Той реформира турската икономика от десноцентристки позиции и след десетгодишното му управление оценката за извършените от него реформи е положителна. Частният сектор се развива ускорено, а държавният се превръща в по-рентабилен. Създават се условия за привличането на чужд капитал и неговото приложение в различни отрасли на промишлеността и нефтодобива. Разширеният внос се използва за закупуване на нови технологии, машини и съоръжения за промишлеността, както и за повишаване на качеството на продукцията. Либерализирането на икономиката и нейното пренасочване към външния пазар ускоряват процеса на индустриализация на Турция (Наков 2017: 297). Средните по големина градове в Анадола бавно започват да се превръщат в индустриални центрове (Öktem 2012: 57). Прекратявайки държавните монополи, Т. Йозал отваря пътя за разрастване на индустриалната класа в анадолските градове (Öktem 2012: 69).

Само за първата година брутният вътрешен продукт (БВП) се увеличава с 5,9%, износьт – с 24,5%, като делът на промишлеността в него е 72%. През първите три години от петилетката (1985 – 1989) изпълнението ѝ върви с бързи темпове, но след това спада. Това е свързано с ограничеността на вътрешния пазар и най-вече заради мерките за намаляване на инфлацията (Наков 2017: 317). При

управлението на Йозал значително се увеличава делът на промишлеността във формирането на БВП (фиг.1).

Г о д и н а	1960	1970	1980	1990	2000
% о т Б В П	17,6	22,5	23,8	32,2	31,5

**Фиг.1. Дял на промишлеността от БВП на Република Турция
(Erkoç 2013: 68)**

Ръст бележи и селскостопанското производство. Една от важните стъпки, които Йозал прави към либерализиране на пазара, е отмяната на държавния монопол върху производството и продажбата на семената на основните селскостопански култури. В резултат на вътрешния пазар се появяват високодобивни хибридни семена, както и семена от чужбина. Започват да се прилагат повече съвременни методи за отглеждането на животните (Наков 2017: 317). Води се политика за разширяване на напояването и електрифицирането на селските райони (Erkoç 2013: 66).

В сферата на услугите с бързи темпове се развива международният туризъм, като планираните показатели за достигане през 1989 г. са постигнати още през 1987 г. (Наков 2017: 317). Поради неангажираността на политиките с него и поради вътрешнополитическото напрежение в края на 70-те години туризмът носи на страната едва около 200 млн. щатски долара, а към 1989 г. приходите от него достигат 3 млрд. щатски долара. Броят на туристическите заведения се удвоява, а посетителите се увеличават трикратно. Така международният туризъм се превръща в много важен източник на валутни постъпления за Турция. Той има не само икономическо значение. Общуването с чуждестранните туристи разширява кръгозора на турските граждани и създава възможност за обмяна на идеи. Това е от изключително значение за много от строителните работници и служителите в сектора на хотелиерството в

курортите, които са от кюрдски произход и нямат друга възможност за такъв досег (Öktem 2012: 70).

Благодарение на високите темпове на растеж и доверието, с което Йозал се ползва, Турция успява да обслужва своя външен дълг, което ѝ осигурява получаването на нови кредити и заеми (Наков 2017: 319). В изпълнение на програмата турската лира е девалвирана и от 2 май 1980 г. се преминава към плаващ курс, като всеки ден се определя нейната стойност по отношение на западните валути. В резултат на това в началото на 1980 г. 1 долар се равнява на 70 турски лири, а през 1985 г. 1 долар се равнява на 574 турски лири (Наков 2017: 297).

Борбата с инфлацията също е важна част от икономическата политика на Йозал. След първоначалния впечатляващ успех – от 107,2% през 1980 г. тя пада на 24,1% през 1981 г., скоро отново започва да се вдига. През 1982 г. тя е 25,2%, през 1983 г. – 36,6%, през 1984 г. – 52%, но през 1985 г. пада на 40% (Наков 2017: 299). Тук трябва да се отбележи, че макар и силно променливи, стойностите ѝ не достигат трицифреното число отпреди икономическите мерки на Йозал.

Преструктурирането на икономиката в страната засяга доходите на редица хора, които се местят в големите градове в търсене на работа. Това важи с пълна сила за кюрдите, които освен поради икономически причини се преселват и заради вътрешната война между турската армия и Кюрдската работническа партия (ПКК), която унищожавя домовете и поминъка им (Öktem 2012: 71).

Управлението на Йозал се характеризира и с амбициозни инфраструктурни проекти. Най-впечатляващият от тях е построяването на втория мост над Босфора в Истанбул през 1988 г. Той носи името на Мехмед Завоевателя в съответствие с идеята за „турско-ислямския синтез“, която Йозал изповядва. Отново в съзвучие с нея само за четири години (между 1983 – 1987 г.) са построени около 15 000 нови джамии в страната (Oprea 2014: 138). Междувременно в Истанбул тече усилено преустройство, поради което някои жители са принудени да се преселят от центъра в периферията му. По времето на Т. Йозал е построен първият мащабен търговски център по американски модел в града, както и прочутият „Гарлабаши“. Правителството предприема стъпки към изграждането и на цялостна мрежа от магистрали (Öktem 2012: 71).

В икономическата сфера управлението на Тургут Йозал има положителен ефект за развитието на Турция. Подпомагащ фактор за успешната реализация на реформите изиграва глобалната тенденция за намаляване на протекционистичната политика (Erkoç 2013: 67). Йозал успява да либерализира турската икономика, което дава тласък на

предприемачеството в частния сектор. Въпреки успехите остават нерешени проблемите с инфлацията и безработицата, а бюджетният дефицит така и не успява да бъде преодолян.

Ако към икономическата политика на Йозал почти няма критики, то това далеч не е така спрямо действията му във вътрешната политика. Той съсредоточава усилията си в борбата срещу кюрдското движение, революционните профсъюзи и левите сили като цяло и пренебрегва опасността от клерикализма. Клерикалите успяват да проникнат във военните училища и правителството прави опити да ограничи тяхното влияние, като привежда в запас тези, за които е доказано, че са замесени. Големият брой разкрити привърженици обаче стряска военните и е решено да се преработят учебните програми във военните училища, като се увеличат часовете по история за изучаването на турската революция и кемализма (Наков 2017: 308). Същевременно обаче Йозал провежда доста спорни реформи, които „отварят вратата” на неоосманизма. Увеличава се броят на ислямските колежи от 8 на 22, на религиозните издания, а радиата и телевизионните програми са „наводнени” с религиозна тематика (Наков 2017: 138).

Позицията на самата Отечествена партия по въпросите за мястото на исляма се показва недвусмислено от многократното внасяните от тях различни законопроекти, целящи разрешаване на забулването в някои университети. През декември 1988 г. парламентът одобрява такъв закон, но Кенан Еврен сезира Конституционния съд, който отсъжда, че той е в противоречие с принципа на секуларизма, залегнал в Конституцията на страната. През октомври 1990 г. ОП отново предлага подобен закон, който бива приет, но Конституционният съд го анулира през лятото на 1991 г. До четвърто предложение не се стига, тъй като партията губи тежест в парламента (Michelangelo 2005: 15).

Самият Тургут Йозал по време на визити многократно посещава джамии за петъчната молитва (Michelangelo 2005: 12). Според Микеланджело животът в САЩ е повлиял на Йозал по отношение на възприятието му за държавната намеса в личния избор на човек по какъв начин да се облича и да изповядва религията си. Той тълкува секуларизма като необходим само на държавно ниво, за да бъдат уважавани различните религии, но отделните лица не са длъжни да имат светски възгледи. Като доказателство за това той използва изявление на Йозал от 1988 г. при връщането му от поклонение, в което казва: „Аз съм религиозен, но държавата е светска” (Michelangelo 2005: 13). Еркоч пък счита, че Йозал изразява пасивен лаицизъм спрямо политическия секуларизъм, който ограничава исляма до сферата на личните убеждения

на гражданите (Erkoç 2013: 63). Опрѐа от своя страна обаче тълкува политиката му като чиста ислямизация на Турция (Oprea 2014: 139).

Освен за прокарване на неосмански идеи, Тургут Йозал бива обвиняван в забавяне на пълното възстановяване на демократичните права и свободи. До известна степен причина за това са бойните действия, които турската армия води срещу кюрдите. Така например извънредното положение е отменено във всички области, с изключение на 9 югоизточни области, където преобладава кюрдското население и се провеждат акции срещу ПКК. По негово време са създадени паравоенни отряди, набирани предимно от етнически кюрди, но също и от етнически черкези, турци, узбеки и др. Те са финансирани от турската държава и имат за цел да действат като местна милиция в градовете и селата, атакувани от ПКК (Öktem 2012: 75). През 1984 г. се провежда широкомащабната операция „Гюнеш“ за ликвидиране на кюрдските активисти (Наков 2017: 308). Въпреки че води активни действия срещу ПКК, Йозал премахва забраната да се говори кюрдски език, което според някои е равнозначно на признаване на кюрдската идентичност (Erkoç 2013: 63).

По време на управлението му се организира едно от големите социални движения на жените в Турция, провокирано от коментар на съдия, че съпрузите имат право да използват телесни наказания върху съпругите си. На 17 май 1987 г. близо две хиляди души излизат на улиците в истанбулския квартал Кадикьой, издигайки лозунги срещу насилието над жените. През януари 1988 г. Турция подписва Европейската конвенция и Конвенцията на ООН за предотвратяване на изтезанията. Това е голяма крачка напред, тъй като полицейският произвол е сериозен проблем за страната (Öktem 2012: 74).

Въпросът за демократичното управление и гражданските права и свободи е част от пречките пред Република Турция и за включването ѝ в Европейския съюз. Реформите на Тургут Йозал в сферата на икономиката имат за цел освен стабилизацията ѝ, така и нейното реструктуриране с оглед привеждането ѝ към стандартите на Европейската икономическа общност (ЕИО) (Ivanova 2017: 344). Военният преврат отдалечава Турция от членство в Общността. Европейският парламент приема серия от резолюции, с които призовава Анкара да възстанови демократичното управление. Паралелно с това Съветът по асоциирането приема проект за Четвърти финансов протокол, който увеличава помощта на ЕИО за Турция на 647 млн. еку. Той обаче скоро е замразен поради продължаването на военния режим в страната.

Турция не изпълнява и ангажимента си за ликвидация на количествените ограничения, фиксирани от Допълнителния протокол и през 1985 г. понижава митата за промишленото производство на ЕИО само с 20%, вместо да ги премахне напълно (Ivanova 2017: 346-347). От своя страна Общността въвежда квоти и ограничения за турски стоки и свободно придвижване на работници, което се отразява негативно на външнотърговския дефицит на страната и повишава нивата на безработица в нея. Все пак след преврата Турция не е изключена от Съвета на Европа, както става с Гърция през 1967 г., а само е ограничено присъствието на турски дипломати в представителните му органи.

Турция приема като позитивен знак провеждането през 1986 г. на първото заседание (след четиригодишно прекъсване) на Съвета по асоциирането. На него Норвегия, Нидерландия, Дания, Франция и Швеция оттеглят обвиненията си срещу Турция от Европейската комисия по правата на човека. Междувременно управлението в страната бавно върви към демократизиране. Важна стъпка в тази посока е възстановяването през януари 1987 г. на политическите права на старите партийни лидери и активисти (Ivanova 2017: 348). Турция също така подписва Европейската социална харта и Парижката харта.

На 14 април 1987 г. страната подава официална молба за пълноправно членство в Европейската икономическа общност въз основа на чл. 237 от Римския договор, чл. 98 от Европейската общност за въглища и стомана и чл. 205 от EURATOM. Тридесет месеца по-късно Комисията на ЕИО представя „Мнение по молбата на Турция за влизане в Общността” под формата на отчет, одобрен от Съвета на Европа. В него кандидатурата ѝ е отхвърлена с аргумента, че икономическата и политическата ситуация в страната въпреки положителните промени не е убедила Комисията в способността на Турция да преодолее трудностите по присъединяване към Общността. Въпреки прогреса на страната по отношение на спазването на човешките права и правата на малцинствата, тя все още не е достигнала необходимото равнище. Положителна оценка се дава за реформите в турската икономика, но се посочват и все още съществуващите различия в структурно отношение, високото ниво на протекционизъм, ниското ниво на социална защита и др. Като причина за отказа се посочва и необходимостта ЕИО първо да приключи вътрешната си интеграция. Казва се също, че Общността е заинтересована от интензифициране на отношенията с Турция и би съдействала в тази посока (Ivanova 2017: 349-350). Като доказателство за това могат да се приемат предприетите от нея стъпки за създаване на нови механизми за адаптация на страната към Общността като например

стартирането на преговорите за сключване на митнически съюз и активирането на Четвъртия финансов протокол от 1981 г.

Трудности пред евроинтеграцията на Турция създава Гърция. Двете имат редица нерешени спорове като Кипърския въпрос и линията, определяща границите на териториалните води и въздушното пространство над Егейско море. Анкара смята, че Атина няма да възпрепятства нейната евроинтеграция, тъй като Турция не е попречила на Гърция да се върне във военното крило на НАТО, което тя напуска през 1974 г. поради опита за преврат и влошаването на ситуацията в Кипър (Yesilada 2012: 11). На 15 ноември 1983 г., само месец преди идването на власт на правителството на Йозал, едностранно е обявена независимостта на Севернокипърската република, която и до днес е призната единствено от Турция. Така се затруднява диалогът между двете страни и едностранното отменяне на визите за гръцки граждани по инициатива на Йозал по никакъв начин не променя това (Daban 2017: 87). Зад това решение стоят и икономическите дивиденди, които Турция би получила. През годините се провеждат редица срещи в опит да се постигне споразумение, но това и до днес не се е случило. През 1988 г. започва затопляне на отношенията между Гърция и Турция, което е резултат от подписването на гръцко-турска декларация от Йозал и Папандреу в Давос, Швейцария.

Кипърският въпрос оказва влияние и върху българо-турските отношения. През 1982 г. българското правителство започва смяна на турските имена на лицата от смесени бракове, което Турция посреща с неодобрение. България тълкува това като груба намеса във вътрешните ѝ работи, тъй като става въпрос за български граждани. Тодор Живков, за да не даде възможност на Турция и САЩ да атакуват политиката му по тази линия и така да заплашат режима, решава да отстрани видимите маркери за етническата „другост“ на турската общност – имена, език, традиционни облекла и ритуали (Kalinova 2012: 318). За кратък период (декември 1984 – януари 1985 г.) 850 000 български турци биват принудени да сменят имената си, което е безспорно нарушаване на човешките им права.

Спрямо това действие Турция, повлияна от турското обществено мнение, турските и западните медии, както и от внушенията на САЩ, не остава безучастна. В началото на 1985 г. Тургут Йозал провежда телефонен разговор с Т. Живков, в който той иска да се разреши на турски журналисти да посетят страната и да отразят обективно ситуацията. Като изразява съмнението си за липсата на насилие при провеждането на този процес, той споменава, че страната му е готова да

преговаря с България и „да прибере всички турци” (Kalinova 2012: 320). На 22 февруари 1985 г. Турция връчва и официален протест на българския посланик в Анкара, в който се настоява за прекратяване на насилията и се предлага изготвянето на ново изселническо споразумение. България отхвърля предложението и окачествява действията на Турция като намеса във вътрешните работи на страната (Kalinova 2012: 320-322). Турция решава да интернационализира въпроса и го поставя на редица международни форуми и срещи. България се опитва да отговори на атаките, като насочва вниманието към нарушаването на човешките права, които Анкара от десетилетия извършва на своя територия над кюрдското население.

В периода 1985 – 1989 г. насилието над българските турци не спира, а е насочено към преследването на употребата на турски език, извършването на религиозни обреди и носенето на традиционно облекло. През пролетта на 1989 г. започват протестни демонстрации в страната. На 29 май 1989 г. Живков прави изявление по радиото и телевизията, в което се обръща към турските власти с призив да отворят границата „за всички български мюсюлмани, които желаят да отидат в Турция временно или да останат и да живеят там”. Според Т. Живков това е умел ход, тъй като няма формална необходимост от споразумение с Турция, защото заминаването става въз основа на международните договорености за свобода на пътуванията, не противоречи на концепцията на „възродителния процес”, че в България няма турци, а южната ѝ съседка трудно би отказала без да накърни образа си на „родина майка” за тях, а също и без да наруши международните норми (Kalinova, Baeva 2009: 32-33). Голямата изселническата вълна се отразява негативно както на България, така и на Турция, тъй като поставя под натиск икономиките на двете страни. Това увеличава напрежението между тях, което се отразява на двустранните им отношения. След падането на Т. Живков от власт на 10 ноември 1989 г. българската държава коренно променя политика си към българските турци, което дава тласък за възстановяване на добрия тон между двете страни.

Крайт на Студената война намалява в известна степен военнoстратегическo значение на Турция за НАТО и преди всичко за САЩ като южен фланг на Западния блок, но активизирането на ислямските фундаменталисти в Близкия изток отново ѝ отреждат важно значение в геополитически план. Т. Йозал търси сближаване със САЩ по причини от политически и икономически характер. При официалното му посещение в страната през 1991 г. по покана на президента Буш е обновено американско-турското стратегическо сътрудничество и е

удължен договорът за отбрана и икономическо сътрудничество. Отношенията между двете страни достигат най-висок връх именно при управлението на Йозал (Наков 2017: 312).

По време на кризата в Персийския залив в края на 80-те и началото на 90-те години, която след окупацията на Кувейт от Ирак прераства в открита война, турско-американските отношения отново придобиват сериозна значимост. Турция и САЩ провеждат съгласувана политика по въпроса. От началото на конфликта президентът Йозал, превишавайки своите правомощия, иззема функциите на Външно министерство и чрез телефонни разговори с Джордж Буш се опитва да определя основните насоки на турската външна политика. Това буди недоволството на министъра на външните работи и началника на Генералния щаб и те подават оставки (Наков 2017: 320). Йозал, в съгласие с Буш, е готов Турция да окупира Северен Ирак, но не намира подкрепа от страна на военните и турското външно министерство.

През август 1990 г. Турция (и още 20 държави от региона) е посетена от американския държавен секретар Дж. Бейкър, който поставя въпроса за затваряне на нефтопроводите, които Ирак използва. Това обаче би довело до 2,5 млрд. долара загуби за страната и Йозал поставя условие Световната банка да отпусне на Анкара по-голям заем (вместо 400 млн. долара да бъде 1 млрд. долара и по 1 или 1,5 млрд. за следващите две години). Срещата между двамата завършва с потвърждаване на общите позиции, като Йозал изтъква, че докато Саддам Хюсеин е на власт, Турция винаги ще бъде заплашена от него (Mircheva 2003: 581). През септември 1990 г. Йозал еднолично решава да прекъсне нефтопровода Киркук-Юртирталик въпреки съпротивата в своята партия и от страна на опозицията (Mircheva 2003: 586). Поради бързото приключване на войната в Персийския залив страната се ограничава само с прекъсването на нефтопровода и демонстративното струпване на военни части по турско-иракската граница. Трябва да се отбележи, че при управлението на Йозал база Инджирлик е използвана за операции в Северен Ирак от САЩ, най-известната сред които е „Пустинна буря”, а след края на войната е използвана за контролирането на въздушно пространство в региона от силите на НАТО.

При управлението на Тургут Йозал Турция предприема редица инициативи за активизиране на отношенията с арабските и мюсюлманските държави и тяхната организация Ислямска конференция. Във взаимоотношенията на Турция със Сирия и Ирак важно място заема въпросът за ползването на водите на реките Тигър и Ефрат. Страната има проект за строителството на множество язовири на р. Ефрат,

водноелектрически централи и напоителни канали, за да ускори развитието на Югоизточен Анадол. Сирия и Ирак обаче искат по-големи количества вода за собствените си нужди. С първата Турция е в конфликт и заради претенциите ѝ към областта Хатай. И двете държави, за да „наклонят везните“ в своя полза, оказват всеотстранна подкрепа на ПСК. След войната в Персийския залив около 400 000 кюрди от Северен Ирак бягат на турска територия (Наков 2017: 323). Йозал търси начини за подобряване на отношенията с Израел, в чието лице той вижда необходим партньор в Близкия изток, подкрепа срещу арменското лоби в Конгреса на САЩ и съюзник в кампанията срещу ПСК, която би имала по-голям успех, ако получи помощ от израелските разузнавателни служби (Öktem 2012: 81).

Разпадането на СССР също предизвиква нестабилност в непосредствена близост до Турция, в регион, в който тя има стратегически интереси. Създалият се вакуум дава възможност на страната да активизира своята външна политика по отношение на централноазиатските републики, които получават независимост. С тях тя има исторически и културни връзки. През 1991 г. Т. Йозал прави официални посещения в Казахстан и Азербайджан. Неговата политика в региона има за цел да установи тесни политически, икономически, социални и културни отношения с тези републики, които да бъдат под силно турско влияние (Ağır, Tunç, Takar 2017: 658).

Т. Йозал работи усилено за подобряване на отношенията между Турция и Съветския съюз. През 1984 г. е подписано дългосрочно споразумение за доставка на природен газ от СССР за Турция в продължение на 25 години, а съветският министър-председател Н. Тихонов посещава страната и подписва споразумение за развитието на икономическото, търговското и научно-техническото сътрудничество между Турция и СССР за срок от 10 години. Паралелно с това двете страни се договарят да задълбочат контактите си в сферата на науката и културата (Наков 2017: 322).

Турската външна политика е силно заинтересована от черноморския регион. Тя инициира създаването на Организацията за черноморско икономическо сътрудничество (ОЧИС). На 25 юни 1992 г. в Истанбул 11 държави подписват обща декларация за създаването ѝ. ОЧИС официално служи за подобряване на сътрудничество в банковия и финансов сектор, комуникациите, енергетиката, транспорта, селското стопанство и хранително-вкусовата промишленост, здравеопазването и фармацевтиката, туризма, науката и технологиите, опазването на околната среда; за обмен на статистически данни и икономическа

информация; за сътрудничество между митническите и други гранични власти и борба с организираната престъпност, с нелегалното пренасяне на наркотици, оръжие и радиоактивни материали, с всички прояви на тероризъм и с нелегалната миграция. Този форум допринася за отношенията между страните в региона, а поради неполитическия му характер понякога дава възможност за разговори между враждуващи страни. Така например след като Турция прекъсва дипломатическите отношения с Армения през май 1992 г. (след превземането от арменските сили на азербайджанския град Шуша) турски и арменски дипломати се срещат единствено в рамките на ОЧИС (Öktem 2012: 81).

Десетгодишното управление на Тургут Йозал оставя трайна следа в турската история. Той се откроява като един от най-активните реформатори на страната, либерализирайки нейната икономика. Намалването на държавния монопол дава тласък на частния сектор, който увеличава своето производство. Така Йозал поставя основите на модерната икономика на страната и я доближава до западните стандарти.

По негово време е възстановено демократичното управление в Турция, макар и с известно закъснение, което буди недоволство у населението. Йозал проявява повече търпимост към критиките на опозицията, което международната общност отчита като позитивен знак. От друга страна обаче той прокарва спорни реформи, които съзнателно или не проправят „пътя“ за отдалечаването на турската държава от кемализма и нейното ислямизиране, осъществявано и днес.

Тургут Йозал развива активна и многоспектърна външна политика с ясна прозападна ориентираност, като възстановява процеса на интеграция към ЕИО и сближава страната със САЩ. Той иска да реабилитира Турция като основен играч на Балканите и Близкия изток. Въпреки обвиненията, че съживява „османизма“, Йозал не се отказва от желанието си Турция да играе ролята на пазител на турските общности в арабския свят и Централна Азия и мюсюлманските общности на Балканите (Öktem 2012: 79). Отличаващ се със своята прагматичност и амбициозност, Т. Йозал успява да изгради Турция като страна със стабилна икономика, търсеца своето място на регионална сила с важно геополитическо значение.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Ağır, Tuñç, Takar 2017: Ağır, O., A. Tuñç, M. Takar. Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikasında Avrasyacılığın Yeri ve Önemi. – In: Turgut Ozal international conference on economics and politics IV new trends in global politics conference book. Malatya.

- Daban 2017:** Daban, C. Turgut. Özal Dönemi Türkiye dış politikası. // The Journal of Social Economic Research, Vol. 17, No. 33.
- Erkoç 2013:** Erkoç, T. Economy and Democratisation: Turgut Ozal Era in Turkey. // Journal of Business Economics and Political Science, Vol. 3, No. 6.
- Hakov 2017:** Hakov, D. Istoriya na savremenna Turtsiya. Sofia: Siela. [Хаков, Д. История на съвременна Турция. София: Сиела].
- Ivanova 2017:** Ivanova, D. Provaleniyat opit za evrointegratsiya na Turtsiya prez 80-te godini na XX vek. – In: Integraciya i dezintegraciya v Evropa prez 80-te godini na XX vek, Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski. [Иванова, Д. Проваленият опит за евроинтеграция на Турция през 80-те години XX век. – В: Интеграция и дезинтеграция в Европа през 80-те години на XX век. София: Университетско издателство: „Св. Климент Охридски“].
- Kalinova 2012:** Kalinova, E. Nasilstvenata smyana na imenata na balgarskite turtsi i otrazhenieto i varhu balgaro-turskite otnosheniya (dekemvri 1984 – mart 1985). – In: Bulgariya i Balkanite v sferata na evropeyskite vliyaniya prez XIX – XXI vek. Veliko Tarnovo: Ivis. [Калинова, Е. Насилствената смяна на имената на българските турци и отражението ѝ върху българо-турските отношения (декември 1984 – март 1985). – В: България и Балканите в сферата на европейските влияния през XIX – XXI век. Велико Търново: Ивис].
- Kalinova, Baeva 2009:** Kalinova, E., I. Baeva. „Vazroditelniyat protses” – varhat na aysberga. Balgarskata darzhava i turskata etnicheska obshtnost v stranata (sredata na 30-te – nachaloto na 90-te godini na XX vek). – In: „Vazroditelniyat protses”. Balgarskata darzhava i balgarskite turtsi (sredata na 30-te – nachaloto na 90-te godini na XX vek). Sbornik dokumenti. T. 1. Sofia: Darzhavna agentsiya „Arhivi”, s. 16. [Калинова, Е., И. Баева. „Възродителният процес“ – върхът на айсберга. Българската държава и турската етническа общност в страната (средата на 30-те години – началото на 90-те години на XX век). – В: „Възродителният процес“. Българската държава и българските турци (средата на 30-те години – началото на 90-те години на XX век). Сборник документи. Т. 1. С.: Държавна агенция „Архиви“, с. 16].
- Michelangelo 2005:** Michelangelo, G. Turgut Ozal and Islamism in Turkey. – Hamdard Islamicus. // Quarterly journal of studies and research in Islam Vol. 28, No. 3, July-September 2005.
- Mircheva 2003:** Mircheva, H. Istoriya na mezhdunarodnite otnosheniya v nau-novo vreme. T. 2, Sofia: Sofi-R. [Мирчева, Х. История на международните отношения в най-ново време. Т. 2, София: Софи-Р].
- Öktem 2012:** Öktem, K. Angry Nation: Turkey since 1989. London, Zed Books Ltd.
- Oprea 2014:** Oprea, I. StateLed Islamization: The TurkishIslamic Synthesis. – In: Studia Universitatis Petru Maior.
- Yesilada 2012:** Yesilada, B. EU-Turkey Relations in the 21st century, London, Routledge.

БАЛКАНСКИЯТ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИ ВЪЗЕЛ И БЪЛГАРСКИЯТ ИЗБОР

Владислав Лазаров

THE BALKAN GEOPOLITICAL KNOT AND THE BULGARIAN CHOICE

Abstract: *The geopolitical challenges in the Balkans and Bulgaria are the result of the struggle for the formation of spheres of influence of global and regional factors. Geopolitical analysis assigns such a role in our region to the EU, USA, China, Russia and Turkey. The geopolitical strategy of these countries is realized by different economic, political and ethnocultural means. The security of modern Bulgaria is directly dependent on the ability of the state elite to balance between foreign interests and national benefits.*

Keywords: *Balkans, security, Bulgaria, geopolitics, energy resources*

Балканите много отдавна фигурират на геополитическата карта като геополитически възел, където се сблъскват интересите на световните играчи. Разбира се, от времето на древните империи до днес са настъпили съществени промени, но са се запазили и много общи черти. На първо място именно Балканите са една от най-важните територии на сблъсъка между Изтока и Запада.

Според американския политолог Самюъл Хънтингтън на Балканите доминират три социокултурни цивилизационни системи – православна, ислямска и западна/католическа. Теорията на Хънтингтън за „сблъсъка на цивилизациите“ (Huntington 1996) минава своята проверка в практиката на Балканите и събитията в Югославия сякаш потвърждават тезата му. Ако приемем югославските кризи за своеобразен форлойфер на неоатлантическата „цивилизационна теория“ на европейска територия, прави впечатление, че в концепциите си западноевропейските и отвъдокеанските държавници си позволяват да не се съобразят с ред фактори – сложен гамбит от взаимосвързани, исторически обусловени и психологически обременени балкански специфики. И това влияе върху решенията на лидерите и носи важни за региона последици. Този факт изцяло се припокрива с отчетените от научните среди на по-късен етап слабости на теорията, водещи до постепенното ѝ negliжиране (Naratov 2018).

С течение на времето се утвърждават три центъра на православната култура – Византия, България и Русия, но въпреки различията помежду им, според британския историк Арнолд Тойнби

(Тоунбее 2001), те продължават да бъдат в рамките на единен цивилизационен комплекс.

Православната социокултурна система обхваща по-голямата част от полуострова. В нея влизат България, Румъния, Гърция, Сърбия, Черна гора, Северна Македония, както и части от Босна и Херцеговина и Албания. Западната цивилизация от своя страна е представена на Балканите от католическите славянски страни Хърватия и Словения, заемащи крайната северозападна част на полуострова. След инвазията на османските турци в Европа от XIV в. в региона се настанява още един цивилизационен фактор – ислямският, представляван днес от по-голямата част от жителите на Албания, Босна и Херцеговина и Косово. Историята познава и други екстравагантни гледни точки. За британския журналист и автор на обемното изследване „Балканите“ Миша Глени на определен етап от развитието си те представляват „конфедерация на селяни“ (Glenn 2004: 24). Извън последната екзотика, резюмирайки гореизложеното, се очертават няколко извода:

1) Балканите отдавна са геополитически възел и арена на сблъсък на интересите на глобалните геополитически играчи;

2) Балканите са важна гранична територия между Изтока и Запада (икономическа, военна, културна, цивилизационна);

3) на балканския геополитически възел си съперничат САЩ, Китай, Русия, самите европейски държави и Турция;

4) въпреки приемането на страните от Югоизточна Европа в НАТО и ЕС се наблюдава лобиране на определени европейски страни спрямо отделни балкански държави;

5) особеност на геополитическата ситуация е, че в региона не се е оформил общопризнат лидер и всяка една от държавите, опитващи се да играят такава роля, няма успех поради недостиг на потенциал, а и заради политиката на големите играчи;

6) историческата практика показва, че държавите тук са относително неспособни да предопределят своето геополитическо бъдеще, поради което са зложници на „балканските интереси“ на глобалните геополитически играчи;

7) от геополитическа гледна точка ситуирането на България в такъв геополитически възел носи позитиви и потенциал.

При така очертаващата се картината Балканите се оформят като точка на сблъсък на геополитически и геостратегически интереси на Големите – САЩ, Русия и Китай. САЩ са единствените, които разполагат с военни бази на територията на Косово и Турция и ползват такива в България, Румъния, Гърция, което от своя страна генерира естествени

предимства пред останалите конкуренти за влияние в региона. В контекста на тази конфигурация трябва да се отчете разбирането, че Русия като велика сила има своите интереси и се бори за реализацията им в този специфичен „двор“ на Европа, както и да се отчете фактът, че Балканите са естествен ареал на „новия път на коприната“. Полуостровът се оказва голям залог за САЩ, за ЕС, за Русия и за Китай.

Друга особеност на балканския геополитически възел е, че след разпадането на Османската империя той става арена на съперничество както между европейските държави и Русия, така и между самите европейски държави.

Внимателният анализ на политиката на съседните държави показва, че зад паравана на парадигмата за „общ европейски дом“ и „пазарна либерализация и дерегулация“, както и „загърбване на миналото“, в контекста на лобиране на определени водещи страни спрямо отделни балкански държави се наблюдават амбициите и стремежите за реализиране на прагматични политики с национален оттенък. Казано накратко, на Балканите има опасен ренесанс на няколко стари, несъвместими с българския интерес доктрини.

Турската инициатива за регионална геополитическа доминация е доктринерски обоснована с т. нар. „неоосмански“ геопроект, обхващащ териториите на бившата Османската империя – Югоизточна Европа, Централна Азия, Близкия изток, Закавказието (Davutoglu 2015). Тя е заявена с военно присъствие в Сирия, Кипър, Либия, Босна – факт, гарантиращ пропорционална тежест при вземане на окончателните решения впоследствие.

Амбицията за регионално енергийно лидерство – ресурсен „хъб“ за Европа, се материализира на практика чрез реализираните стратегически за региона проекти „Син поток“, „Турски поток“, ТАНАП, ТАП, нефтопровода „Баку-Джейхан“, заявката за т.нар. „канал Истанбул“, активното изграждане на атомни централи с руски и западни реактори, асимилация на кипърското крайбрежие за сондажни опити и т.н.

Комбинирайки методите на т. нар. „мека сила“ с контрол над ключови регионални транспортни артерии, турската страна успява да реализира възможности и потенциални стратегически изгоди, запълвайки вакуума от отслабващото влияние на крупните световни играчи (Близкия изток).

Сърбия е активен инструмент на руската балканска политика и като такъв се ползва от протекции и логистика в енергийно и военно отношение.

Гърция акумулира икономически ползи с договора от Преспа, но и реализира фрагмент от регионалната си парадигма – т. нар. „мегали идея“, претендираща за териториална и етническа асимилация на прилежащи територии. Създаденото с американска протекция енергийно трио Гърция-Кипър-Израел в контекста на „средиземноморския ресурсен гамбит“ и намеренията за изграждане на Източносредиземноморски газопровод (EastMed) отреждат на страната солидно място в скалата на регионалната геополитика.

„Велика Албания“ е отколешна идея на „двуглавия елит“, успешно възползвал се от геополитическата конюнктура и получил стимул от регионалните интереси на САЩ.

В исторически план от тринадесетвековна история българите живеят седем века под робство, тотално в условията на чужда власт и държавност в рамките на Византийската и Османската империи. За съжаление, по стечение на ред обстоятелства не беше постигнато народностно и национално обединение в рамките на държавата. „Звездните моменти“, в които България е призната за фактор в регионалните и общоевропейските дела, се отнасят към времето на Първото българско царство. В по-ново време страната ни е неуспешен участник глобални конфликти (световни и балкански войни), което води до крах на геополитическите ни стремежи, съизмерими с национални катастрофи. В рамките на десетилетия на България се налага да сменя геополитическата си принадлежност и да приспособява геостратегията си към международната ситуация. От гледна точка на геополитическия си статус България е малка държава с ограничени ресурси. Тя трябва да се съобразява в най-голяма степен с другите действащи участници на международната арена. Различието между големите и малките държави се основава на степента, в която дадена държава е в състояние надеждно да подsigури собствената си потребност от сигурност и ресурси във всеки момент. Като член на НАТО България е повече потребител и по-малко производител на сигурност – обстоятелство, отреждащо на страната по-задна позиция в скалата на тежестта на гласовете.

Иначе казано, в определени аспекти България е функция на баланса на „балканската“ политика на глобалните геополитически играчи и активността и постиженията ѝ трябва да се гледат през тази призма. Българската държава се намира в силна зависимост от външната търговия и внася символичен дял в общия обем на световната търговия. Нейната зависимост от външните пазари е значителна, а ролята ѝ на тези пазари е незначителна. Геоикономическото влияние на евразийския регион (14,8%) върху България се дължи основно на зависимостта ни от

енергийните ресурси на Русия. Руският дял във външната ни търговия е 11%, т. е. той е на второ място след Германия, но в общата структура на вноса е на първо място със 17,2%.

От гледна точка на геополитическия анализ и географското си местоположение България се намира на границата на геополитически възли – Балканите и Черноморския регион. Нашата геополитическа съдба отколешният ни стремеж към излаз на повече морета (популярното „България на три морета“) също има геостратегически контекст. И за да не звучи само носталгично, в съвременната епоха България има шанс чрез членството в Европейския съюз да има излаз на повече морета и океани.

България в съвременната геополитическа ситуация

Основните фактори, определящи мястото на България в полето на геополитиката, са:

- глобалните рискове и визията на политическия естаблишмънт за реакция при проявата им, например миграционните процеси, състоянието на „турболентност“ в ЕС, милитаризацията на Черноморския регион, процесите на преразпределение на глобалните отговорности на геополитическите лидери, отношенията с ТНК и т. н.;

- регионалната сигурност – в контекста на сложните и нееднозначни отношения между държавите от Балканския геополитически възел се разчита предимно на военна и икономическа защита от страна на ЕС и НАТО; настоящите събития показва несъстоятелността на подобни очаквания;

- национална сигурност – съществуват много нерешени аспекти от демографски, икономически, корупционен характер, относително неустойчив е политическият елит – все явления, ерозиращи устоите на държавата.

Ключови обекти на българската геостратегия с оглед амбицията за регионално енергийно лидерство следва да бъдат двата геополитически региона, чиято гранична зона се явява България – Балканите и Черноморския регион. За да отговаря на представите за лидерство от какъвто и да е аспект, на страната ни не е достатъчно да се осланя основно на привилегированото си географско местоположение. В този аспект България трябва да опита да води прагматична политика по отношение на малкия си остатъчен национален интерес, бидейки свързващо звено в т. нар. „евразийски вектор“ на политиката на ЕС. От геополитическия избор на ЕС между Евразийското (Русия, Китай) и Трансатлантическото (САЩ, Канада) пространство, както и от дилемата за трансформацията на

съюза като относително независим играч на полето на международните отношения, зависи до голяма степен и насоката на бъдещото позициониране на България на геополитическата карта в региона.

Залогът на Балканите е стратегически за всички играчи, имащи претенция за роля в съвременната глобална политика и от „геополитическия слалом“ на българския политически елит зависи адекватното „осребряване“ на националния интерес. Република България като член на Европейския съюз и НАТО има своя геополитически интерес да развива потенциала на ключовите зони. Река Дунав по същество е не само отворена граница на север, но и много важен воден път за Европа. Чрез връзката Рейн – Майн – Дунав нашите пристанища са вече европейски пристанища. Морските пристанища и изобщо морската ни ивица добиват нови характеристики на външна граница на Европейския съюз. От геополитическа гледна точка София продължава да бъде естествена пресечна точка на две трансконтинентални магистрали: Лондон – Калкута и Хелсинки – Кейптаун. Това влияе и върху геополитическите ключови зони, за които в района има потенциал, но те все още не са развити така, че да имат европейско и световно значение. България по местоположение и потенциал би могла да развие много по-добре тази страна от геополитическата си ценност. Например десетилетия наред през река Дунав имаше само един мост, между София и Скопие все още не е завършена железопътната линия, нито една автомагистрала не се простира от граница до граница, трудно вървят проектите за нови нефтопроводи и газопроводи, граничните пунктове са малко на брой с ниска пропускателна способност.

На фона на намалялата опасност от възникване на регионален военен конфликт в Югоизточна Европа и на Балканите сериозни предизвикателства за сигурността представляват политическата и икономическа дестабилизация на страните от региона – етническите противоречия, религиозният екстремизъм, включително ислямският фундаментализъм, нелегалното разпространение на оръжия и технологии за тяхното производство, възраждането на традиционните междудържавни противоречия, съперничеството за лидерски позиции на Балканите, огромният миграционен поток и др.

Всички тези промени на средата за сигурност имат проекция на Балканите. Република България се намира в центъра на регион с редица проблеми, натрупани през годините и ненамерили досега трайно и приемливо за всички решение. Сигурността в него до голяма степен зависи от процесите в т.нар. Западни Балкани, макар че има тенденция на

постепенно преодоляване на най-сериозните проблеми от близкото минало и на общо стабилизиране.

Бежанските и емиграционните вълни също са предизвикателство за националната сигурност. Налице е тенденция за засилване на миграционния поток към Западна Европа, САЩ и Канада на граждани от азиатски и африкански страни. Бежанските проблеми, натрупани през последните години на кризи и военни конфликти, генерират нестабилност в целия свят и засега няма работеща формула за тяхното решаване.

Близостта и влиянието на кризисно протичащите процеси в Източното Средиземноморие, Близкия Изток и Кавказ (с възможността за износ на организирана престъпност, наркотрафик, религиозен екстремизъм, засилена емиграция), както и проблемите в двустранните отношения между някои от държавите в региона, задържат развитието на връзките и в една или друга степен влияят върху интересите и сигурността на България.

Геостратегическото положение на Балканите, което осигурява естествена връзка между Централна Европа и нестабилните части на Близкия Изток, Кавказ и Централна Азия, е предпоставка за проявление на интерес и стремеж за тайно присъствие в региона на редица организации и групи с престъпни цели. Геополитическият анализ показва, че организираната престъпност представлява заплаха за сигурността в региона. Перспективите за увеличаване на незаконните печалби са сериозен аргумент за нарастване и усъвършенстване на престъпните структури и начина им на действие, за увеличаване на мощта им и за разширяване на сферите на контрол. Наблюдават се тенденции за обединяване на престъпните групировки, съгласуване на дейността и стремеж за централизиране на ръководството им, засилване на тяхното влияние в политическите и икономическите среди, изпълнителната и съдебната власт, както и в държавната администрация.

Потенциална опасност представляват не само запазващите се канали за трафик на наркотици (над 40% от наркотиците, прехвърляни в Западна Европа), но и разширяването на регионалния пазар и увеличаването на зависимите от тях млади хора.

Сериозен проблем е и разширяването на зоната на действия на формиращите се мафиотски структури, които поставят началото на ефективно сътрудничество. В определени направления то постепенно надхвърля националните мащаби и все повече придобива трансгранични измерения. Особена опасност създават преплитащите се интереси на организираната престъпност и тероризма, при което с част от огромните печалби се финансират различни терористични структури.

Разширяването на географията на международния тероризъм го превръща в опасност за сигурността и на Балканите поради съществуващите сложни междуетнически и религиозни проблеми и значителното влияние на организираната престъпност. Стремешът на терористичните организации е да създадат своя мрежа в района, да изнесат дейности на фундаменталистки структури от нестабилни региони (Близкия Изток и Кавказ), да транспортират през Балканите към Европа по различни канали нелегално произведените наркотици.

Анализът на геополитическата ситуация показва, че се повишава вероятността регионът да бъде използван като логистична база на международния тероризъм, тъй като съществуват възможности за укриване на лица, издирвани за терористична дейност, за набавяне на финансови средства, за снабдяване с оръжие, боеприпаси и взривни материали, за планиране и подготовка на операции и за обучение на терористи. Местоположението му позволява също да бъде използван като транзитен пункт за съсредоточаване и прехвърляне на терористични групи към кризисни точки в Европа и целия свят.

Всичко това се отразява дестабилизиращо върху състоянието на институциите, включително върху изпълнението на задачите от армията, полицията и съда, върху нивото на корупцията, върху темповете на икономическо развитие и възможностите да бъдат привлечени чуждестранни инвестиции, върху жизнения стандарт, върху напрежението в социалната сфера и т.н.

Рисков фактор представлява и очертаващото се разминаване между нереалните очаквания на някои страни на Балканите, свързани с крайните срокове за пълноправно членство и възможностите за решаване на проблемите им в процеса на интегриране към европейските и евроатлантическите структури, от една страна, и реалните процеси на присъединяване, от друга.

През българската територия преминават стратегически междуконтинентални транспортни, съобщителни и енергийни коридори, от които зависи националната и европейската сигурност. От изграждането на тези артерии, от превръщането на страната в балкански комуникационен и енергиен център ще зависи значението на България за световната и европейската сигурност.

Нашата страна има потенциал да се превърне в регионален център за ръководство и контрол на част от междуконтиненталните въздушни комуникации. Абсолютно необходимо е да се запазят позициите на енергиен център на Балканите и заедно с това да се завоюват нови позиции в електро-, газо- и нефторазпределението. Реализирането на

жизненоважните за страната ни инфраструктурни проекти без съмнение ще повиши стойността и значението на България на голямата геополитическа сцена.

Заедно с това, именно от геополитическа гледна точка ситуирането ни в един от геополитическите възли може да носи не само негативи, но и позитиви, ако успеем да докажем способности и потенциал да съхраним културното си наследство (Kostadinova 2020) и бъдем мост към други цивилизации и култури, важна брънка от отношенията например между обединена Европа и Русия, между Европейския съюз и Република Турция, която е значим регионален играч.

„Главна и единствена същност на световната политика – това е борбата за ресурси и контролът над тях. Всичко останало – само методи и форми на безкрайната и непримирима война“ (Starikov 2015). Онези, които ги прилагат от позицията на „морала“, рискуват провал. Онези, които практикуват геополитиката по утвърдените правила, със съществуващия инструментариум на форми и методи за глобалното съперничество в съвременния световен ред на практика успяват да прокарат своите интереси.

Особеното геостратегическо положение на България, разбира се, трябва да се отчита, но то, както вече подчертахме, има не само негативи, но и позитиви. Един сериозен геополитически анализ и една дългосрочна стратегия за национална сигурност, която да съдържа в себе си резултатите от такъв анализ, могат и трябва да доведат до осъществяването на реалните и потенциални предимства, които имаме. Силата на малките държави е в умението да преценят точното си място и значение, за да реализират максимално своя интерес. Недостигът на ресурс няма само отрицателно значение. Той принуждава да се търсят оригинални, нестандартни решения, да се открива и развива потенциал, който може да направи една страна много по-значима и по-сигурна. Основните енергийни проекти на българска територия с регионално и местно значение след края на Студената война са:

- „Южен поток“ – България се оттегля през 2014 г.;
- „Турски поток“ – актуален към момента;
- „Бургас – Александропоулис“ – България се оттегля през 2011 г.;
- АЕЦ „Белене“ – без ясен статут и бъдеще към настоящия момент;
- „Топенерджи“, „Овергаз“, рафинерия „Нефтохим“, мрежи от бензиностанции и др.

В общи линии те са плод на различни геополитически периоди: АЕЦ „Белене“ датира от далечната 1989 г.; дружествата „Топенерджи“ и „Овергаз“ са резултат на динамиката и особеностите на 90-те години на XX век; т. нар. „Голям шлем“ е плод на конюнктурата на първото десетилетие на 21-вото столетие; „Турски (Балкански) поток“ е актуален към 2020 г. Тези факти утвърждават тезата, че България е ключов елемент от „Енергийната политика на Руската федерация на Балканите“ и това обстоятелство почива на солиден икономически и геополитически фундамент.

Путин подчертава, че „руските отношения с неговите партньори на Балканите традиционно се основават на взаимна симпатия, общи духовни традиции, близост на нашите езици и култури и обща история“ (Voltron 2010). Въпреки това поне за момента руското влияние в енергийния сектор на Балканите е препятствано от липсата на желаната от руска страна инфраструктура. В глобалния съвременен свят Балканите се оформят като регионален енергиен и транспортен център. Общите инфраструктурни проекти биха могли да засилят сигурността на Балканския полуостров и да стимулират икономическото сътрудничество между балканските страни, от една страна, и Русия, от друга. Принадлежността на България към Балканите е съпътствана от много важни географски показатели. България е единствената, която граничи с всички балкански държави, които имат водещо политико-географско значение. България заема тази част от Балканите, която е най-пряката и най-важната в транспортно-географско и геостратегическо положение между Европа и Азия. Политическите граници на България и близостта ѝ до т. нар. „горещи точки“ фокусират значителен геополитически потенциал. Както и капитализират факта, че България е свързващото звено между двата регионални геополитически възела – Западните Балкани и Черноморския регион.

САЩ успяха да реализират геополитическа победа през 2015 г., когато България излезе от проекта за магистралния газопровод „Южен поток“, като по този начин стартира руско-турския енергиен тандем. И на практика от реализацията на „Турски поток“ нарасна влиянието, упражнявано върху ЕС не само от страна на Русия, но и на неудобен за Брюксел партньор като Турция, нееднократно шантажирала по различни поводи през последните години Съюза с циклични миграционни кризи, камуфлиращи политически и икономически цели.

Към настоящия момент водещите проекти с конфликтен геополитически потенциал в отношенията на България с глобалните и регионални лидери (САЩ, ЕС, Русия и Турция) са АЕЦ „Белене“,

„Турски поток“, завършването на интерконекторната връзка с Гърция и инвестиционните намерения на българското правителство относно дял от плаващия терминал за ВПГ (LNG) в Александруполис¹, т. е. – енергетика и природен газ. А на Балканите зависимостта от газ в перспектива ще се увеличава, тъй като електроцентралите, работещи с въглища, не са алтернатива за енергийната визия на ЕС. В резултат на това София би могла сериозно да повиши геополитическата си цена, ако съумее добре да изиграе своите „козове“ (Zhelyaskov, Trifonov 2012). Пример за удачно реализирана геостратегическа възможност в полза на националния интерес и за икономиката на страната е постигнатата договорка с „Газпром“ в началото на годината (2020) за дискаунт на цената на газа и постъпилите в бюджета средства от „разликите със стара дата“.

За да не отреждат на страната ни роля на периферна, буферна гранична зона на отбранителната и икономическа политика на НАТО и ЕС и за да бъде подплатена амбицията за регионално лидерство от какъвто и да е характер, българският външнополитически акцент трябва да бъде в следните основни направления:

- активна политика по отношение на Западните Балкани с цел реализиране на собствена полза в контекста на геополитическата конюнктура;
- политическа инициатива за по-съществена роля в условията на милитаризация на Черноморския регион;
- визия за национална и „обща европейска отбрана“, различна от ангажимента ни към НАТО;
- опит за трансфер на технологии и иновационни внедрения – т. нар. българска „силиконова долина“;
- заявка за несимволична роля по отношение на енергийната политика и транспортните коридори в региона.

С оглед нарастване на геополитическия потенциал на България е целесъобразно да се работи за развитие по отношенията на следните стратегически насоки:

- създаване на предпоставки за модернизацията на българската икономика с предимно експортен профил с иновативно производство;
- стратегия за високотехнологични сектори;
- регионализация в отношенията със съседите по подобие на Азиатско-тихоокеанския регион, Вишеградската четворка, но не в

¹ Източник: <<https://bgnesagency.com/bulgaria/българия-резервира-по-500-млн-куб-м-газ-за-1/> (status 19.09.2020)>.

контекста на т. нар. „малък Шенген“, удивително напомнящ за „малката Антанта“ от тридесетте години на миналия век;

- обединение на българската диаспора чрез културна консолидация за „държава на духа“;

- опит за „висш геостратегически пилотаж“ в духа на „прагматичния патриотизъм“ (Denchev 2017: 31), което може да се определи и с идеята да се възползваме от процесите на преформатиране на конструкцията на глобалния геополитически ред в името на националния интерес без кардинално да преподреждаме на приоритетите.

Да се разчита на перспективата някой пореден „Голям брат“ да протежира геополитически и да осигури материално и финансово страната ни е опасна илюзия. В условията на новата икономическа и политическа визия за световен ред до момента българската външна политика следва тази на ЕС, която от своя страна е относително производна на тази на САЩ. Остава открит въпросът носи ли ни максимални изгоди и дали не можем да бъдем свидетели на феномен в съвременната глобална политика като загуба на естествени предимства, породени от географското местоположение поради пасивност или бездействие?

В съвременното българско публично пространство геополитиката като понятие е в почти същото състояние като национализма – и двата термина са до голяма степен дискредитирани, но тъй като са жизнено необходими присъстват под една или друга форма в реалния живот. Действително в съвременна България геополитиката не е занаят, а по-скоро интелектуално хоби. Геополитиката не присъства в нито един от официалните държавни документи като например Концепцията за национална сигурност, Военната доктрина или Стратегическия преглед на отбраната. Няма нито едно държавно учреждение или институт, които да се занимават с геополитически изследвания. В това отношение особено полезно би било създаването на компетентен и надведомствен правителствен орган към Министерския съвет, който да координира геополитическите усилия на България. Тази перспектива обаче изглежда трудно реализируема, поне в краткосрочен план, поради липсата на политическа воля за създаването на подобен орган. В този смисъл единствено институциите от сектора за сигурност биха могли, поне частично, да формулират и осъществяват националната геополитическа стратегия.

След края на Студената война България се опитва да води ако не геополитика, то поне политика за национална и регионална сигурност. В редица държавни институции и неправителствени организации се

разработват изследвания по проблемите на сигурността. Всъщност политиката за сигурност заимства редица от основните положения на геополитиката и донякъде е нейното ново и обществено приемливо лице.

Държавите от Балканския полуостров са заложници в споровете за надмощие на големите сили. Нито една от тях не разполага с достатъчни природни и енергийни ресурси, за да си позволи известна автономност на външнополитическия си курс. Тук обаче в сила влиза един много важен фактор – политическият. ЕС е наясно, че политическата стабилност и запазването на тежестта на Европа като геополитически фактор минава през интегрирането дори и на периферните и проблемни балкански държави.

Събитията в региона са резултат от борбата за формиране на сфери на влияние на глобалните и регионални играчи. Макар геостратегията на тези държави да се реализира с различни средства – икономически, политически и етнокултурни, всички те имат експанзионистичен характер.

В резюме съществената интеграция в евро-атлантическите структури е въпрос не само на национален приоритет, но и основа на икономическото ни развитие. То от своя страна е определящо за състоянието на ключовите държавни въпроси като отбраната, енергийната сигурност, суверенитета, националния вектор на външната ни политика, поставени в контекста на съюзническите ни ангажименти. Бъдещото интегриране на региона в рамките на ЕС и НАТО може би ще бъде възможността на тази „гореща точка“ и на България в частност да се гледа по различен начин.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- BGNES 2020:** Bulgaria rezervira po 500 mln. kub. m. gaz za 10 godini ot terminala do Aleksandrupolis. // BGNES, 10. 03. 2020. <<https://bgnesagency.com/bulgaria/българия-резервира-по-500-млн-куб-м-газ-за-1/>> (status 12.09.2020). [България резервира по 500 млн. куб. м. газ за 10 г. от терминала до Александруполис. // Агенция BGNES, 10. 03. 2020].
- Davutoglu 2015:** Davutoglu, A. Strategicheska dalbochina. Sofia: Iztok-Zapad. [Давутоглу, А. Стратегическа дълбочина. София: Изток-Запад].
- Denchev 2017:** Denchev, S. Evropeyskata sigurnost v usloviyata na neoliberalizam. // Brod za Balgaria, 6/ 2017. <https://www.brodbg.com/news-5-428-Evropeyskata_sigurnost_v_usloviyata_na_neoliberalizam_.html> (status 12.10.2020). [Денчев, С. Европейската сигурност в условията на неолиберализъм. // Брод за България, 6/ 2017].
- Gleni 2004:** Gleni, M. Balkanite 1804-1999. Sofia: Riva. [Глени, М. Балканите 1804-1999. София: Рива].

- Huntington 1996:** Huntington, S. Sblasakat na tsivilizatsiite. Sofia: Obsidian. [Хънтингтън, С. Сблъсъкът на цивилизациите. София: Обсидиан].
- Naratorv 2018:** Naratorv, N. Geopolitika. Moskva: YUNITI. [Наратов, Н.А. Геополитика. Москва: ЮНИТИ].
- Stanchev 2020:** Stanchev, I. Po ruba na gazovata traba. // Kapital, 07.02.2020 <https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2020/02/07/4026072_po_ruba_na_gazovata_traba/ (status 02.09.2020)>. [Станчев, И. По ръба на газовата тръба. // Капитал, 07.02.2020].
- Starikov 2014:** Starikov, N. Geopolitika. Kak eto delaetsya. Moskva: Piter. [Стариков, Н. Геополитика. Как это делается. Москва: Питер].
- Toynbi 2001:** Toynbi, A. Izsledvane na istoriyata. T. 1-2. Sofia: Zahariy Stoyanov. [Тойнби, А. Изследване на историята. Том 1-2. София: Захарий Стоянов].
- Voltron 2010:** Voltron, T. Putin na vlast. Sofia: Fama. [Волтрон, Т. Путин на власт. София: Фама].
- Zhelyazkov, Trifonov 2012:** Zhelyazkov, I., T. Trifonov. Energiynata sigurnost na Bulgariya. Sofia: Fondatsiia „Natsionalna i mezhdunarodna sigurnost“. [Желязков, И., Т. Трифонов. Энергийната сигурност на България. София: Фондация „Национална и международна сигурност“].

МЕЖДУНАРОДНА НОРМАТИВНА РАМКА ЗА ДИГИТАЛИЗАЦИЯ НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО. БЪЛГАРИЯ В КОНТЕКСТА НА ЕВРОПА

Петя Костадинова

INTERNATIONAL NORMATIVE FRAMEWORK FOR DIGITALISATION OF
CULTURAL HERITAGE: BULGARIA IN A EUROPEAN CONTEXT

Petya Kostadinova

***Abstract:** Cultural heritage preserves the historical memory and contributes to the creation of national and community identities. It is perceived as a symbol of the progress of human development and the material substrate whose conservation and rational management accumulates economic benefits. Preserving national heritage in the current context of Globalization is an important part of the cultural policy of any European country. The global trend has seen a shift from particular protection exercised within the territorial sovereignty of the state to the adoption of the principle of sustainable development through multilateral cooperation. In this context, digitization has turned into an important tool for achieving the priorities of national and international policies, implemented through a number of regulatory documents and supporting financial instruments.*

***Keywords:** cultural heritage, digital technologies, national and international regulations*

Културното наследство съхранява историческата памет на човешките общности и допринася за създаване на национална и общностна идентичност. Неговото опазване в съвременните условия на глобализация е изключително важно. Много страни осъзнават значението и ролята на културното наследство и днес неговата закрила е важна част от културната политика на всяка европейска държава. Различията в подходите за управление на културното наследство в съвременното са резултат от политическото и културното развитие в миналото и днес. Общото обаче е, че то се възприема като символ на възходящия процес на човешкото развитие и като материален субстрат, чието съхранение и рационално управление може да акумулира икономически ползи (Velchev 2006). Всичко това определя културното наследство като ценен ресурс за устойчиво развитие на държавите и общностите.

Екатерина Методиева и Елена Розалинова (Velchev 2006) забелязват, че в световната тенденция се наблюдава преход от партикуларна закрила на наследството, осъществена в рамките на териториалния суверенитет на държавата, към възприемане на принцип

на устойчиво развитие чрез многостранно сътрудничество. Всяка отделна държава, както и международната общност полагат целенасочени усилия по отношение на съхраняването на националното и световното наследство, изразяващи се в редица програми и политики. Днес в приложното поле на закрила на културното наследство влизат мерки, предприемани за физическото запазване на ценностите, правила за тяхното оптимално използване като източник на икономически ползи и мерки за популяризирането им сред обществеността.

За да се достигне обаче до съвременния управленски модел на културното наследство, всяка страна преминава през различни периоди на усъвършенстване на политиките и нормативната база в областта. За европейските страни днес основополагащ е принципът на единство в многообразието, определен от Европейския съюз като постамент за развитието на културата и общността като цяло. Съюзът дефинира споделянето, опознаването и припознаването на отделните национални и етнически културни наследства като универсални ценности за формирането на общата културна памет, като резултат и на общата европейска идентичност. В този контекст Шалганова (Shalганова 2012) посочва като най-ефективни за постигане на целта инструментите и програмите, основаващи се на информационните и комуникационните технологии (ИКТ). Според нея посредством технологиите културното многообразие ще стане не само общодостъпно за наблюдение и познаваемо, но в информационното пространство на мрежовото общество, когато информацията придобива глобален характер и обхваща всички сфери на социалната дейност на човека, то ще бъде идентифицирано като системна, вътрешна характеристика на европейската култура. Познание, върху което може да се гради идентифицирането, а в последствие и новата „общоевропейска“ колективна културна памет и идентичност. Тезата на Шалганова намира отражение в редица национални и наднационални изследвания, документи и политики с фокус върху културното наследство.

Дигитализацията и културното наследство в международните и националните нормативни документи

С навлизането на обществото в изключително силна информационна свързаност, локалните и глобалните проблематики са свързани в корелационни зависимости (Lazarov 2010, 2016). Ето защо запазването на традиционните култури и практики, на културното наследство като цяло, е ключов елемент за устойчивото развитие на обществото. В този контекст именно иновативните технологии

предоставят широк спектър от възможности за изследване и популяризиране на наследството. Същите обаче разкриват и редица предизвикателства по отношение опазването на културните ценности и най-вече на културното многообразие. Ето защо интегрирането им следва да бъде резултат от многостранна научна и приложна експертиза, регулирана и стандартизирана, но също така и подкрепяна от национални и наднационални политики и програми.

Съвременните международни политики разглеждат културното наследство и неговото опазване като ресурс за развитие на общностите. Нормативната система в тази област започва да се създава от втората половина на XX век, като нейните цели са свързани с обособяването на социалната роля на културата и наследството като средство за гарантиране на човешките права и ресурс за икономически напредък. В периода на 70-те – 90-те години на XX в. културата и изкуството започват да се възприемат като компонент в глобалната концепция за устойчиво развитие и субстрат за икономически ползи. Приоритетите в нормативните документи на ЮНЕСКО, Съвета на Европа (СЕ) и Европейския съюз (ЕС) поставят акцент върху управлението на културата и културното наследство, които в края на века са засегнати все повече от процесите на глобализация, а информационното общество разкрива нови предизвикателства в социален план. В този контекст опазването на културното многообразие се превръща в дълготрайна цел.

Културните изследвания и практикуващите в културния сектор започват да проявяват интерес към технологиите и приложимостта им в сферата на наследството от 90-те години на XX век, като мнозина предполагат потенциала по отношение на опазването и популяризирането на същото (Karp 2004, King et al. 2016). Примерите от практиката показват, че през годините технологиите опосредстват представянето на наследството и подпомагат натрупването на богат дигитален архив от културно съдържание. Това налага нуждата от създаване на нормативна рамка, подпомагаща управлението на наследството в условията на дигитална среда. Ето защо още в началото на XXI век в документите на международните институции започва да се говори за икономика на познанието, основана върху цифрови технологии и дигитализация.

Първият нормативен документ, който поставя открит въпроса за информационното общество, е Лисабонската стратегия (Lisabon Strategy 2000). Най-важният приоритет за създаване новата икономика на познанието, залегнал в европейската инициатива, е конструирането на eЕвропа (Lisbon Strategy 2000) или усвояването на цифровите

технологии, които се очертават като основен двигател за значителен растеж на ЕС във всички сфери на дейност. Основното действие на плана се реализира чрез механизъм за координация на програми за цифровизация в държавите членки. Тази политическа и институционална стратегия се материализира в програмата „Европа – информационно общество за всички“, позната като плана „eЕвропа“, който в годините бива допълван и надграждан.

Стратегическата рамка за развитието на информационното общество и цифровизацията на културното наследство на ЕС се осъществява от програмата „i2010: Европейско информационно общество за растеж и заетост“ (i2010 2005), където ИКТ са признати като фактор за засилване на европейското културно многообразие чрез комбиниране на мултикултурна и многоезична среда с помощта на технологиите. Стратегическата рамка i2010 се наследява от инициативата „Европа 2020“ и „Програма в областта на цифровите технологии“.

Като част от i2010 Европейската комисия (ЕК) издава през 2005 г. раздел „Препоръки за дигитализация“ (COM 2005/465). Документът изрично свързва новите технологии и културните ценности с възможностите за изграждане на европейска идентичност. Препоръките имат за цел да доведат до оползотворяване на пълния икономически и културен потенциал на европейското културно наследство, както и да подкрепят достъпа до европейската колективна памет и нейното използване. „i2010 – Digital Libraries“ представя стратегия за дигитализация, интернет достъп и цифрово съхранение на колективната европейска памет, фокусирана върху разпространението на европейско цифрово културно наследство, като по този начин се увеличава неговата видимост и се подчертават общите му характеристики. Според текстовете на Стратегията онлайн присъствието на материали от различни култури и на различни езици ще улесни гражданите да оценят своето собствено културно наследство, както и наследството на другите европейски страни. Така през 2007 г. стартира работа по проект „Европеана“. Жеков (Zhekov 2016) проследява развитието на инициативата, която през 2008 г. се материализира в уебпортал със свободен достъп¹. Наблюденията на автора обобщават тезата, че през годините проектът реализира на практика девиза на Европейския съюз за

¹ <<http://www.europeana.eu/portal/>>.

новото хилядолетие – „Обединени в многообразието“. Постепенно „Европеана“ се превръща в референтна точка в интернет за европейско културно наследство.

Макар и не пряко назована, с изключение на „Digital Libraries“, във всички цитирани документи и програми се очертава тенденция за конструиране на „общоевропейска“ идентичност посредством дигитализация и подобряване на достъпа, опазването и популяризирането на културното наследство и „общата памет“ на Европа. В подобен аспект Асен Кънев (Kanev 2009) пише, че инструментализирането на новите информационни и комуникационни технологии и тяхното активно включване в културната сфера на „общоевропейско“ ниво подпомага и извежда европейското културно многообразие в нова, дигитална форма, което ще се превърне в постамент на новата „общоевропейска“ идентичност.

Първата европейска инициатива, която директно назовава и фокусира вниманието върху културното наследство в информационна среда, е документът „Принципите от Лунд“ (Lund Principles 2001). Стратегическата рамка има за цел „да стимулира европейското съдържание в глобалните мрежи, за да се използват напълно възможностите, създадени от появата на цифровите технологии“ (Lund Principles 2001). Основната рамка на документа се отнася до европейското културно наследство като уникален публичен актив за формиране на колективната памет на всички европейски общества. То осигурява „солидна основа за устойчиво развитие на индустрията за цифрово съдържание и общество на знанието“ (Lund Principles 2001). Предназначението на проекта е да подобри достъпността и устойчивостта на европейско наследство, като се гарантира публичен и демократичен достъп до него в контекста на опазване на наследството и насърчаването на културното многообразие в глобална среда. Сред принципите на Лунд основно място заема увеличаването на висококачественото електронно съдържание, което ще разкрие богатото културно и научно наследство, съхранявано в институциите на паметта. Важен приоритет е създаването въз основа на дигиталното културно съдържание на нови възможности за развитие на бизнес, както и нови ресурси за изследвания, обучение и преподаване. Както обобщава Рос (Ross 2001), електронното съдържание служи като интелектуален капитал за икономиката на знанието и цифровизирането на културните ресурси трябва да се управлява по начини, които ще гарантират, че е-съдържанието е с постоянно качество и устойчивост, ефективно

използващо работната сила и финансовите ресурси, изразходвани в процеса на неговото създаване.

Концепцията за цифрово наследство обозначава нова форма на културата в променящата се цифрова среда. Този абстрактен термин произлиза от Хартата на ЮНЕСКО за опазване на дигиталното наследство (UNESCO /166 EX/18/ 2003), чиято цел е запазването и защитата на цифровите еквиваленти на „световното наследство от книги, произведения на изкуството и паметници на културата” (UNESCO /166 EX/18/ 2003). По отношение на съдържанието Хартата се отнася както до цифровизираните, така и до „родените цифрови“ (UNESCO /166 EX/18/ 2003: Art.1) материали с трайна стойност. Всички те като културни, образователни, научни и административни ресурси, както и техническите, правните, медицинските или други видове информация, трябва да бъдат обществена достъпност и съхранени за бъдещите поколения (UNESCO /166 EX/18/ 2003: Art. 1). По този начин Хартата се стреми да поддържа справедлив баланс между правата на създателя и интереса на обществеността за достъп до тези ресурси (UNESCO /166 EX/18/ 2003: Art. 2). В този смисъл ЮНЕСКО за първи път поставя въпроса за авторските права по отношение на новото дигитално културно наследство.

Всички изброени до момента нормативни документи и политики засягат темата за дигитализацията, която се разбира по-скоро като документиране на наследството. С развитието на дигиталните технологии и процесите на дигитализиране се появяват и нови възможности, както и нови предизвикателства по отношение използването на ИКТ в областта на културата. Иновации като добавена, виртуална и смесена реалност, усъвършенствана виртуалност и други подобни компютърно-базирани възможности за визуализация на наследството поставят на дневен ред въпроса за нуждата от стандартизация и регулиране на процеса. Неслучайно успоредно с цитираните вече нормативни документи още в началото на XXI в. много изследователи подчертават значението на отворените международни дебати за епистемологични, онтологични и теоретични въпроси за използването на иновативните технологии за създаване на виртуални светове в областта на културното наследство. Редица автори поставят открито интерпретационни проблеми, свързани с всеки опит за реконструкция на миналото с практическо приложение в дигитална среда. Дебатът първоначално се съсредоточава върху достоверността на виртуалната реконструкция, но постепенно обхваща и темата за популяризацията и закрилата на наследството. Нарастващата

загриженост по тези въпроси води до създаването на множество национални и международни организации с ангажимент в областта на виртуалното наследство. В резултат на тяхната активна работа през 2006 година се появява и първият проект на Харта за компютърна визуализация на културното наследство, позната като Лондонска харта (London Charter 2006). Същата се създава като „средство за осигуряване на методологичната строгост на компютърните технологии и средство за изследване и комуникация на културното наследство“ (London Charter 2006). Лондонската харта въвежда набор от принципи, гарантиращи, че визуализацията на виртуалното наследство:

- 1) следва технически строго установени изследвания;
- 2) се разглежда като интелектуална собственост;
- 3) се планира по такъв начин, че да се постигнат максимални възможни ползи за изследване, разбиране, интерпретация, съхраняване и управление на културното наследство.

Всичко това създава една добра основа, върху която да се гради модел за креативен бизнес в областта на наследството и културата. Този модел следва да бъде остойностен, т.е. да носи икономически ползи, освен присъщата за културните и творчески индустрии добавена стойност. Анализът показва, че процесът на дигитализация несъмнено може да се обвърже и с процеса на икономизиране на културата, който върви успоредно с нейното „евро-идеологизиране“.

В Лондонската харта отражение намира убеждението, че компютърната визуализация, прилагана в областта на културното наследство, не е просто инструмент или спомагателна техника, а самостоятелна дисциплина, способна да разработи метод и специфични техники, които могат да бъдат обект на конкретно изследване и последваща употреба. Документът подчертава, че приложението на компютърната визуализация на културното наследство е широкообхватна тема, изискваща съответна спецификация и многостранна научна и приложна експертиза.

Въз основа на Лондонската харта, в продължение на заложените цели и по-конкретно – съставяне от специалисти на подробни насоки за приложение на Хартата, през 2011 г. биват разработени Международни принципи на виртуалната археология, познати още като Принципите от Севиля (Seville Principles 2011). Проектът е инициатива на Испанското общество за виртуална археология (SEAV), което от създаването си през 2008 г. реализира множество проучвания съвместно с изследователи и частни компании, работещи в приложното поле на виртуалната археология в света. На базата на тези изследвания SEAV основава

Международен форум за виртуална археология с цел да установи теоретичната основа на международното бъдеще на виртуалната археология, ръководейки и транснационалното създаване на Международна харта за виртуална археология или споменатите вече The Seville Principles. Целите на документа възприемат и потвърждават целите на Лондонската харта, допълвайки обхвата им с идеята за създаване на лесно разбираеми и приложими критерии за цялата общност от експерти, включително компютърни експерти, археолози, архитекти, инженери, мениджъри и други специалисти в областта (Seville Principles 2011).

Нормативният документ за първи път поставя и с това си начинание официализира основни термини, свързани с културното наследство и дигитализацията. Специфичните понятия, освен общоприетите по отношение на наследството, са (Seville Principles 2011):

- *виртуална археология*²: научна дисциплина, която има за цел да изследва и разработва начини за използване на компютърно-базирана визуализация за цялостно управление на археологическото наследство;
- *виртуално възстановяване*: използването на виртуален модел за пренареждане на налични материални останки, за да се пресъздаде визуално нещо, което е съществувало в миналото; по този начин виртуалното възстановяване включва виртуална анастилоза;
- *виртуална анастилоза*: преструктуриране на съществуващи, но разчленени части във виртуален модел;
- *виртуална реконструкция*: използването на виртуален модел за визуално възстановяване на сграда или обект, направени от хора в даден момент в миналото от наличните физически доказателства за тези сгради или предмети, научно-обосновани сравнителни заключения и като цяло всички

² Интересно е да се отбележи, че концепцията „Виртуална археология“ е предложена за първи път от Пол Рейли (Reilly 1991) още през 1990 г. Авторът (Reilly 1991: 135) я описва като „набор от компютърни техники, които позволяват 3D визуализация и реалистично виртуално представяне на обекти и сгради, чиито останки са изчезнали или са в лошо състояние на съхранение, което прави тълкуването невъзможно или много трудно“. Виртуалната археология всъщност може да изобрази сложни контексти, свързани с миналото, както и да организира препратки и тълкуване на исторически, архитектурни, териториални или социални ситуации, като по този начин предлага мощен инструмент за предаване на културно съдържание.

изследвания, извършени от археолози и други експерти във връзка с археологическата и историческата наука;

- *виртуален отдих*: използването на виртуален модел за визуално възстановяване на археологически обект в даден момент от миналото, включително материална култура (движимо и недвижимо наследство), околна среда, ландшафт, обичаи и общо културно значение.

Принципите от Севиля са общо осем на брой и са категоризирани по следния начин:

- Принцип 1: *интердисциплинарност*. Този принцип предполага всеки проект, включващ използването на нови технологии и компютърно базирана визуализация, да бъде разработен от екип от професионалисти от различни отрасли на знанието.
- Принцип 2: *цел*. Преди разработването на всяка компютърна визуализация екипът следва да е наясно с основната цел, т.е. дали става въпрос за проучване, опазване и/или разпространение на културно съдържание, като се подчертава, че компютърната визуализация винаги трябва да бъде в услуга на археологическото наследство, а не археологическото наследство да е в услуга на компютърно-базирана визуализация. Водещият мотив във виртуалната археология винаги е да служи на обществото като цяло и да допринесе за увеличаване на човешкото познание.
- Принцип 3: *допълняемост*. Прилагането на компютърна визуализация за цялостното управление на археологическото наследство трябва да се третира като допълващ и неалтернативен инструмент на други по-традиционни, но също толкова ефективни инструменти за управление.
- Принцип 4: *автентичност*. Както при физическата реставрация, така и при компютърната визуализация автентичността трябва да бъде постоянна оперативна концепция във всеки виртуален проект. В този смисъл „Принципите от Севиля“ настояват виртуалните интерпретации да показват различните нива на точност, т.е. да бъде ясно разбираемо кои ценности са запазени „in situ“; кои са върнати в първоначалното си положение (истинска анастилоза); кои са частично или напълно възстановени върху оригиналните останки; и накрая, кои на практика са възстановени или реконструирани.

- Принцип 5: *историческа строгост*. За да се постигнат оптимални нива на историческа строгост и достоверност, всяка форма на компютърна визуализация на миналото трябва да бъде подкрепена със солидни изследвания и историческа и археологическа документация както на ценностите, така и на околната среда.
- Принцип 6: *ефективност*. Концепцията за ефективност, приложена в областта на виртуалната археология, неумолимо зависи от постигането на подходяща икономическа и технологична устойчивост. В този смисъл следва да се вземат под внимание икономическите и технологични нужди от поддръжка на иновациите.
- Принцип 7: *научна прозрачност*. За постигане на научна и академична строгост във виртуални археологически проекти е важно да се подготвят документални основи³, които да представят прозрачно работния процес: цели, методология, техники, разсъждения, произход и характеристики на източниците на изследвания, резултати и заключения. Това ще гарантира валидността и обхвата на заключенията, тъй като във виртуалната археология същите до голяма степен зависят от способността на другите да потвърдят или опровергаят получените резултати. В тази част от документа се засяга и темата за създаване на глобално достъпна база данни с проекти, които предлагат оптимални нива на качество без да се подкопава създаването на национални или регионални бази данни от този тип.
- Принцип 8: *обучение и оценка*. Този принцип определя виртуалната археология като научна дисциплина, свързана с цялостното управление на археологическото наследство. Същата има свой специфичен език и техники, което налага нуждата от специфични програми за обучение и оценка.

Описаните в нормативния документ принципи са в корелационна зависимост и следва да бъдат прилагани едновременно. Окончателното качество на всяка компютърна визуализация трябва да се оценява въз основа на строгостта на мерките, а не на зрелищността на резултатите.

³ Според седмия принцип регистрацията и организацията на цялата документация, свързана с виртуални археологически проекти, следва да се основава на „Принципите за записване на паметници, групи сгради и обекти“, ратифицирани от 11-то Общо събрание на ICOMOS през 1996 г.

Спазването на всички принципи определя качеството на крайния резултат и съответно наличието или не на научни, културни и икономически стойности. Принципите от Севиля като допълнение на Лондонската харта към момента остават основните рамкови материали по отношение на визуализацията на наследството. Разбира се, в отговор на развитието на технологиите и мрежовото общество, нормативната уредба продължава да генерира нови документи, които надграждат и допълват цитираните.

През 2011 г. с новия програмен период на Европейския съюз се създава още една рамка по отношение използването на цифровите технологии в областта на културното наследство. ЕС публикува „Препоръки относно цифровизацията и онлайн достъпността на културните материали и дигиталното съхранение“ (Recommendation 2011/ 711/ EU). Нормативната рамка има за цел да регулира онлайн достъпността на културното наследство и неговата цифрова защита, насочена е основно към хармонизиране на действията на държавите членки в областта на цифровизацията. Документът в общи линии надгражда препоръките от 2006 г. Нормативният акт възприема цялостен подход към цифровия жизнен цикъл на културното наследство и се стреми да оптимизира ползите от информационните технологии за икономически растеж като част от стратегията „Европа 2020“. Препоръките не засягат в конкретика методиката и стандартите при процеса на дигитализация както Лондонската харта и Принципите от Севиля, а ключовите области на приложение са:

1. развитие на платформата Europeana;
2. организация и финансиране за дигитализация;
3. цифрова защита;
4. дигитализация на защитени с авторски права материали;
5. дигитализация на материалите в публичното пространство.

На всеки две години ЕК и по-конкретно Експертната група по дигитализация на културното наследство и Europeana (DCHE) изготвя доклад, с който проследява напредъка по отношение приложението и изпълнението на препоръките. Според последния Доклад от 2019 г. библиотечните и архивните материали остават приоритетната група от културни ресурси за дигитализация, следвана от музейни колекции и звуково и аудиовизуално наследство (Report 2019). Документът акцентира и върху повишаването на дигитализирането на недвижимо културно наследство, като в доклада се съобщава, че в 1/3 от държавите членки финансират програми за дигитализация на паметници, исторически сгради и археологически обекти. Неслучайно през

последните години 3D дигитализацията бележи повишена активност. Като добър пример в тази насока се посочва България и реализиран проект от Община Пловдив, която създава дигитален център, оборудван с дигитализационна техника, включваща скенери за създаване на 3D модели на сгради, градски зони и предмети.

В духа на новите тенденции и технологични възможности като резултат от Доклада 27-те европейски държави подписват Декларация за сътрудничество за подобряване на цифровизацията на културното наследство. Декларацията има за цел по-добро използване на най-съвременните цифрови технологии за справяне с рисковете, пред които е изправено богатото културно наследство в Европа, подобряване на неговото използване и видимост, подобряване на ангажираността на гражданите и подкрепа на разпространението в други сектори. Документът поставя три основни стълба за действие (Declaration 2019):

- общоевропейска инициатива за 3D дигитализация на културното наследство;
- повторно използване на цифровизирани културни ресурси за насърчаване на ангажираността на гражданите, иновативното използване и преливането в други сектори;
- засилване на междусекторното и трансграничното сътрудничество.

В съответствие със Стратегията за цифров единен пазар на Европа (COM 2015/ 192) през 2015 г. Европейската комисия поставя на дневен ред режима за авторско право и осигуряването на по-широк достъп до защитено онлайн съдържание. През 2016 г. е приета Директива за авторските права в цифровия единен пазар (Directive COM/ 2016/ 593), допълнена през 2019 (Directive EU/ 2019/ 790). Последната се основава и надгражда действащите директиви в областта на авторските и сродните права. Целта на нормативните документи е преодоляване на разликите между национални системи за авторски права и осигуряване на по-либерален достъп до онлайн съдържание за потребители в цяла Европа. Основен акцент в Директивата е актуализация в областта на изключенията и ограниченията във връзка с използването на цифрово съдържание и с това подобряване на достъпа до същото. Това, разбира се, ще предостави по-ясна правна рамка за използване на изследователски инструменти и цифрови технологии в културните институции и творческите индустрии, както и ще направи по-достъпни културните ценности за европейските граждани.

Политиката на Европейския съюз, Съвета на Европа и ЮНЕСКО по отношение на дигитализацията на културното наследство намират

отражение в конкретни програми. Що се отнася до България, случаят е особен. От една страна, държавата е сочена като добър пример за реализирането на европейската политика, но от друга, нормативната база слабо регламентира и засяга въпроса за дигитализацията на наследството. Особено показателен е примерът, че в основния нормативен документ в областта на културното наследство у нас – Закон за културното наследство (ЗКН), думата „дигитализация“ се споменава едва два пъти. За първи път се споменава в чл. 14, ал. 1, т. 12д, от която подточка става ясно, че Министърът на културата е отговорен за дигитализацията на културното наследство. Прави впечатление, че подточката е добавена през 2018 г., като преди това за дигитализация изобщо не се споменава в ЗКН. За втори път терминът се употребява в допълнителните разпоредби, където се пояснява неговото значение. В Стратегия за развитие на българската култура 2019 – 2029 г. дигитализацията вече намира своето място сред целите, които по отношение на разглеждания въпрос са дефинирани така:

- създаване на дигитална платформа, която да предлага информация и обмяна на опит и знание между културните организации;
- популяризиране на българската култура като неделима част от европейската култура, подобряване на достъпа до културното наследство и визуалните изкуства, включително чрез нови медии, иновации и мобилни приложения (използване на дигиталните технологии).

Дигитализацията намира място и сред основните приоритети на културната политика на страната според цитирания документ. Стратегията посочва една проблемна област, която следва да бъде преодоляна през програмния период, а именно значителното изоставане на България по отношение дигитализацията на движимите културни ценности. Проблемът се обяснява с нуждата от разработване или закупуване на единен софтуер, който ще позволи по-добър достъп и ефективно използване на ресурсите за развитие на културните и творческите индустрии, ще подобри взаимодействието между културните институти. Тук е важно да се отбележи, че в предходния стратегически период на сайта на Министерство на културата липсва стратегически документ, с изключение на проект на такъв с обхват 2011 – 2015 г., в който терминът „дигитализация“ се споменава само като слаба страна при общата оценка на сектора.

В Секторна стратегия на Министерство на културата за въвеждане на електронно управление (2011 – 2015) целите са сходни с целите от новия период, но изглежда очакваните резултати не са постигнати, а

проблемите по отношение на дигитализацията на българското културно наследство остават същите.

От написаното дотук следва, че международните политики за изграждане на информационно общество и цифровизиране на културното наследство са сравнително нови в българския контекст, като те започват да се конструират едва през последните няколко години под наставлението основно на Европейския съюз. Освен това насоките на действие към този момент са отправени предимно към темата за дигитализацията на наследството във вариант преди всичко на документация. На фона на мудната институционална система обаче се забелязва засилен интерес от страна на практикуващите основно в IT сектора към приложение на технологиите в областта на наследството, при това тяхната перспектива е интегриране на иновациите, отнасящи се в голяма степен до виртуализацията на наследството. Прегледът на реализирани проекти в България показва ясна тенденция за употреба на дигиталните технологии предимно с фокус върху туристическата интерпретация без активното участие на експерти от съответната научна област – било то археология, етнография или история. Всъщност работещите в сферата на културното наследство у нас, оказва се, не познават добре новите технологии и възможностите, които предоставят по отношение на изучаването, управлението, запазването и популяризирането на наследството. А отсъствието на експертиза при дигитализиране на културно съдържание неминуемо отнема от научната и добавена стойност на създадения дигитален актив, а вместо това акцентът бива поставен върху туристическата атракция и компютърната реализация. Разбира се, има и много добри практики и реализирани проекти с висока добавена стойност и у нас, резултат от съвместната работа на различни специалисти. Редно е обаче да се отбележи, че българският законодател закъснява с въвеждането на регулаторни инструменти и подходи, а практиката, оказва се, е в напреднал етап от своето развитие. Нещо повече – липсва информация за възприетите международни стандарти за дигитализация, а това, в контекста на бързия темп на развитие на технологиите, може да доведе до необратими последици по отношение на генерираното дигитално културно съдържание, което неминуемо в бъдеще ще се отрази върху процесите на управление и закрила, както и върху разпространението на знания за наследството.

Задачи и функции на управлението на културното наследство в контекста на цифровите технологии

Представената нормативна рамка в областта на наследството описва целенасочените действия на институциите през последните години за регулиране и подпомагане процеса на управление в контекста на цифровите технологии. Тази сложна и динамична система в съвременната среда оперира с множество дигитални инструменти, чието използване следва да подпомогне опазването, разбирането и устойчивото развитие на наследството и така да генерира социални и икономически ползи.

Анализът на документите показва, че една от основните задачи и ползи от интегрирането на ИКТ в системата на наследството е подобряване на достъпа, което следва да стимулира обществото да се включи в процесите на управление и опазване. С оглед на силно разширения обхват на понятието за наследство, все по-сложните проблеми по свързаните с него въпроси, както и необходимостта от устойчивото му ползване независимо дали за туристически, или за други цели, грижата за наследството неминуемо следва да ангажира обществото. Неслучайно ЮНЕСКО приема Стратегия за изграждане на капацитети в областта на световното наследство през 2011 г., признавайки факта, че, за да изпълни целите си, системата на управление на наследството трябва да таргетира по-широка, по-разнообразна и по-многобройна публика. Изграждането и укрепването на капацитети в администрацията и мрежи, които да свържат сектора на наследството с широката общественост, е също толкова важно, колкото и обучението на всеки един експерт. Ако този процес е успешен, като резултат ще възникнат по-здрави организационни рамки и допирни точки между наследството и по-широката среда, което би дало възможност на отделните лица, в т.ч. и заетите извън сферата на наследството, да могат да вземат по-ефективни мерки. Цитираните нормативни документи показват, че един от основните инструменти за постигане на заложените цели е именно интегрирането и използването на дигиталните технологии и техните възможности.

Голяма част от изброените рамкови материали и политики засягат темата за дигитализацията, която се разбира по-скоро като документиране на наследството. Това не е изненадващо, тъй като всеки управленски процес следва да бъде основан на добро познаване на наличните ресурси и проблемните области. С развитието на дигиталните технологии и процесите на дигитализиране на културното наследство обаче се появяват както нови възможности, така и нови

предизвикателства по отношение използването на ИКТ в областта на културата. Освен документиране, технологиите вече позволяват и виртуализиране на наследството. Процес, подпомагащ в голяма степен остойносттаването на наследството в икономически и социален план. Разбира се, същият е не по-малко свързан с опазването и развитието на ресурсите, още повече, че сме свидетели на създаването на един нов вид наследство – виртуално, което има свои собствени особености, отличаващи се от характеристиките на наследството в неговите материални и нематериални разновидности, макар и репрезентиращо същите. Управлението на това ново наследство също намира отражение в нормативните документи, а основната задача тук е да се установи баланс между научна, културна и развлекателна стойност. Това налага нуждата от многостранна научна и приложна експертиза, която работи едновременно в полето на музеологията, информатиката и мениджмънта с цел разработване и интегриране на иновативните технологии за управление, експониране и популяризиране на музейните колекции и културното наследство като цяло.

Прегледът на документите показва, че важен момент от реализираните политики трябва да бъде собствеността на новото наследство или въпросът за авторските права. Цитираните директиви в областта следва да очертаят посоката и да предопределят развитието на цифровизацията на културното наследство, неизменно свързана с упражняването на авторските права и достъпа до културно съдържание, творчески идеи и материали. С оглед на многослойния и колективен труд във връзка с конструирането на дигитално съдържание и определеното като нов вид наследство – дигиталното, все още е неизяснен въпросът за собствеността и конкретния носител на авторските и сродните права на е-съдържанието – все пак процесът предполага съвместна работа на множество специалисти върху реализирането на всеки отделен материал. И ако към това прибавим правата на дизайнери, техници, археолози, историци и др., участващи в конструирането на дигиталното наследство, казусът кой всъщност е крайният носител на правото, се усложнява допълнително. Като цяло дискусиата за авторските права и дигитализацията на наследството все още провокира по-скоро въпроси, отколкото дава отговори, а темата остава отворена и следва да бъде обект на самостоятелно и задълбочено изследване.

Друг важен акцент, сравнително нов от изследователска гледна точка, но неразривно свързан с поставените приоритети и реализираните политики, е комуникацията. В тази връзка в научните и приложните среди започва да се заражда нова ниша за проучване и реализация, а

именно така наречените 3D3C светове – триизмерни системи за общност, творчество и търговия. Терминът всъщност обобщава направленията на действие – обхват (dimensional), общност (community), творчество (creation), пазар (commerce). В контекста на определението от Едуард Кар за историята като безкраен диалог между минало и настояще Леркари (Lercari 2016) изказва тезата, че виртуалното пространство, непосредствеността и симулацията в реално време са характеристиките на 3D3C световите, които предопределят множество възможности по отношение на историографията и разкриват потенциално неограничено място за дискусия, където връзката между миналото и настоящето може да бъде представена в собствения си контекст и да се договаря безкрайно. В целия този процес неминуемо участва и широката общественост, която вече е не просто потребител на знания, но и сама участва в създаването на културни значения и в споделянето на социални спомени. Именно тази особеност на дигиталното наследство провокира и развитието на пазара на културните индустрии и води до постигане на заложените в нормативните документи приоритети както по отношение на управлението и опазването на наследството, така и по отношение на превръщането му посредством дигитализацията в постамент на цифровата икономика с добавена стойност. Разбира се, приложението на 3D3C световите в областта на културата винаги трябва да следва установените международни принципи за визуализация. Само така отвореното измерение на виртуалното наследство може да подкрепи валидирането на културното съдържание, подкрепяйки устойчивото развитие на обществата и утвърждаването на идентичността.

Съвременните международни политики разглеждат културното наследство и неговото опазване като ресурс за развитие на общностите, чиито политики намират широко отражение в нормативните документи и реализирани и финансирани програми по отношение на дигитализацията на наследството. Всички те рамкират и подпомагат технологичното развитие и създаването на ново дигитално наследство, което има свои специфични особености, отличаващи се от характеристиките на наследството в неговите материални и нематериални разновидности, макар и репрезентиращо ги. Основният акцент на управлението е поставен върху подобряването на достъпността и достигането до широката общественост, което подпомага цялостния процес на управление и остойностяване на наследството в икономически и социален план.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Kanev 2009:** Kanev, A. Longing or Loathing a „Common“ Identity. The European Strategies for Information Society as an Instrument for Constructing Identity and the Local Realities: the Case of Bulgaria. – In: Kakanien revisited <<http://www.kakanien-revisited.at/beitr/emerg/AKanev1> (status 19.09.2020)>.
- Karp 2004:** Karp, C. Digital Heritage in Digital Museums. // Museum International, 56:1-2, 45-51, DOI: <[10.1111/j.1350-0775.2004.00457.x](https://doi.org/10.1111/j.1350-0775.2004.00457.x) (status 10.09.2020)>.
- King et. al. 2016:** King, L., J. F. Stark, P. Cooke. Experiencing the digital world: The cultural value of digital engagement with heritage. // Heritage & Society, 9:1, 76-101, DOI: <[10.1080/2159032X.2016.1246156](https://doi.org/10.1080/2159032X.2016.1246156) (status 19.09.2020)>.
- Lazarov 2010:** Lazarov, V. Strategicheski resursi za poddarzhane na natsionalnata sigurnost. Sofia: Voenno izdatelstvo. [Лазаров, В. Стратегически ресурси за поддържане на националната сигурност. София: Военно издателство].
- Lazarov 2016:** Lazarov, V. Kontrolat nad strategicheskite resursi i sigurnostta na malkite darzhavi. Sofia: „Za bukвите – O pismenehy“. [Лазаров, В. Контролът над стратегическите ресурси и сигурността на малките държави. София: „За буквите – О писменехъ“].
- Lercari 2016:** Lercari, N. Simulating History in Virtual Worlds. – In: Sivan, Y. (eds) Handbook on 3D3C Platforms. Progress in IS. Springer, Cham., pp. 337-352 / DOI: <[10.1007/978-3-319-22041-3_13](https://doi.org/10.1007/978-3-319-22041-3_13) (status 11.10.2020)>.
- Reilly 1991:** Reilly, P. Towards a virtual archaeology, Computer Applications in Archaeology, Edited by K. Lockyear and S. Rahtz. Oxford: British Archaeological Reports (Int. Series 565), 1991, 133-139.
- Ross 2001:** Ross, S. E-Europe: Coordination of National Digitisation Policies & Programmes Expert Meeting on European Cultural Heritage on the Web. Report of a Formal Meetingheld at Centre Albert Borschette Brussels, Belgium, 17 July 2001. <<https://cordis.europa.eu/pub/ist/docs/digicult/lund-report.pdf> (status 13.09.2020)>.
- Shalганова 2012:** Shalганова, T. Digitalizatsiya na kulturnoto nasledstvo. – In: Kulturni nasledstva – politicheski zalozi i rekonstruirane na teritorii. – Godishnik na departament „Antropologiya“. Sofia: Nov balgarski universitet. <http://ebox.nbu.bg/ant14/view_lesson.php?id=8 (status 14.10.2020)>. [Шалганова, Т. Дигитализация на културното наследство. – В: Културни наследства – политически залози и реконструиране на територии. – Годишник на департамент „Антропология“. София: Нов български университет].
- Velchev 2006:** Velchev, B., E. Metodieva, E. Rozalinova, I. Prokopov. Pravna uredba na arheologicheskoto nasledstvo v Bulgaria i ES. Sravnitelnen analiz. Sofia: Fondatsiya „Programen i analitichen tsentar za evropeysko pravo“. [Велчев, Б., Е. Методиева, Е. Розалинова, И. Прокопов. Правна уредба на археологическото наследство в България и в ЕС. Сравнителен анализ.

София: Фондация „Програмен и аналитичен център за европейско право“].

Zhekov 2016: Zhekov, S. Kak Evropeana da stane virtualen dom na kulturnoto nasledstvo na Evropa. // Biblioteka, 4, 2016, 136-152. [Жеков, С. Как Европейска да стане виртуален дом на културното наследство на Европа. // Библиотека, 4, 2016, 136-152].

НОРМАТИВНИ ДОКУМЕНТИ

COM 2005/ 465: i2010: Digital libraries <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3A124226i>> (status 14.10.2020)>.

COM 2015/ 192: A Digital Single Market Strategy for Europe <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52015DC0192>> (status 14.10.2020)>.

Declaration 2019: Declaration of cooperation on advancing digitisation of cultural heritage <<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/eu-member-states-sign-cooperate-digitising-cultural-heritage>> (status 14.09.2020)>.

Directive COM/ 2016/ 593: Directive of the European parliament and of the council on copyright in the Digital Single Market. COM(2016) 593, 2016/0280(COD) <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52016PC0593>> (status 14.10.2020)>.

Directive EU/ 2019/ 790: Directive (EU) 2019/790 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on copyright and related rights in the Digital Single Market and amending Directives 96/9/EC and 2001/29/EC, Official Journal of the European Union, L 130, 17.05.2019 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2019.130.01.0092.01.ENG&toc=OJ:L:2019:130:TOC> (status 14.09.2020)>.

i2010 2005: The i2010 strategy <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LV/TXT/?uri=LEGISSUM:c11328>> (status 14.10.2020)>.

Lisbon Strategy 2000: The Lisbon Strategy <<https://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/201107/20110718ATT24270/20110718ATT24270EN.pdf>> (status 12.10.2020)>.

London Charter 2006: London Charter for the Computer-based Visualisation of Cultural Heritage <<http://www.londoncharter.org/introduction.html>> (status 10.10.2020)>.

Lund Principles 2001: The Lund Principles: European content in global networks coordination mechanisms for digitisation programmes <https://www.iccu.sbn.it/export/sites/iccu/documenti/lund_principles-en.pdf> (status 01.09.2020)>.

Natsionalna strategija za razvitiето na kulturata (2011 – 2015) – proekt <http://mc.government.bg/files/1185_Project_Strategiq_30.11.2011.pdf> (status 14.10.2020)>. [Национална стратегия за развитието на културата (2011 – 2015) - проект].

Recommendation EU/ 2011/ 711/: Commission Recommendation of 27 October 2011 on the digitisation and online accessibility of cultural material and

- digital preservation. Recommendation (2011/711/EU) <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32011H0711> (status 19.09.2020)>.
- Report 2019:** Report on Cultural Heritage: Digitisation, Online Accessibility and Digital Preservation <<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/european-commission-report-cultural-heritage-digitisation-online-accessibility-and-digital> (status 14.10.2020)>.
- Sektorna strategia na Ministerstvo na kulturata za vavezhane na elektronno upravlenie** (2011 – 2015) <[http://mc.government.bg/files/1281_Strategy_MK_v2.1\(1\).pdf](http://mc.government.bg/files/1281_Strategy_MK_v2.1(1).pdf) (status 14.10.2020)>. [Секторна стратегия на Министерството на културата за въвеждане на електронно управление (2011 - 2015)].
- Seville Principles 2011:** Spanish Society of Virtual Archaeology – SSVA. Seville Principles <<http://smartheritage.com/seville-principles/seville-principles> (status 24.09.2020)>.
- Strategiya za razvitie na balgarskata kultura** (2019 – 2029) <<http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:LyXp5OOcI44J:www.strategy.bg/FileHandler.ashx%3FfileId%3D16160+&cd=2&hl=en&ct=c&link&gl=bg> (status 14.10.2020)>. [Стратегия за развитие на българската култура (2019 – 2029)].
- UNESCO/ 166 EX/ 18 2003:** Charter on the Preservation of Digital Heritage <<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000129679> (status 23.09.2020)>.
- UNESCO/ WHC11/ 35.COM/6 2011:** Presentation and adoption of the World Heritage strategy for capacity building. Paris, UNESCO World Heritage Centre. (Doc WHC-11/35.COM/9B) <<http://whc.unesco.org/archive/2011/whc11-35com-9Be.pdf> (status 14.10.2020)>.
- ZKN 2009:** Zakon za kulturnoto nasledstvo. <<http://mc.government.bg/page.php?p=141&s=142&sp=0&t=0&z=0> (status 24.08.2020)> [Закон за културното наследство].

ОНЛАЙН КОЛАБОРАЦИЯ ЧРЕЗ BLACKBOARD: ПРАВИЛА ИЛИ АВТОНОМНОСТ?

Айля Илиязова

ONLINE COLLABORATION ON *BLACKBOARD COLLABORATE*:
RULES OR AUTONOMY?

Aylya Iliyazova

Abstract: *This paper aims to present some of the options that the online platform Blackboard offers for collaborative learning. Various functionalities of the platform and the specific set of tools used during group work are explored. Emphasis is placed on specific moments in online collaborative work, which have implications for teaching and learning by using Blackboard features. Learners' autonomy in learning through cooperation, as well as the specific rules when teaching and learning in a changed reality are the object of interest in the article.*

Key words: *online collaboration, autonomy, teaching, communication, assessment*

Основна характеристика на човешкия интелект е неговата адаптивна способност – умението да се създават концепции за света и те да се изменят така, че да се нагаждат към променящите се цели и към динамичната обкръжаваща среда. Ежедневието е интерпретиран от индивида свят. На базата на собствените си преживявания и тяхното тълкуване човекът е в състояние да възприема реалността като интерактивен конструктор, който впоследствие и съпреживява. Като интеракция между социални системи определя Доналд Шьон и процеса на учене, който е много повече от индивидуален процес на придобиване на нови модели на поведение (Schön 1973: 109).

С промяната на реалността – тя вече е не само разширена, но и виртуална (Gehrke 2016: 15), се променя и интерактивността между хората като интелигентни системи. Концепциите ни за света вече се нагаждат и спрямо дигиталните параметри, задавани ни от динамичната дигитална среда. Погледнато оптимистично, дигиталната трансформация на образователните институции на 21. век ще допринесе за нов профил на учебните дейности, който ще достави повече радост при учене и до голяма степен ще съдейства за специфична активност на участниците в процеса на учене.

Предмет на изследване на настоящата статия е онлайн колаборативната работа, която предполага специфична активност от страна на обучаваните в група във всеки един момент от изпълнението на

задачите в общия процес на разрешаване на определен казус, респ. проблемна ситуация (Nikolov, Nikolova 2010: 90).

Работата повдига и въпроси, за чиито отговори е нужно време, за да се потвърдят или да се отхвърлят предложени технологии, стратегии и механизми на (само)регулиране и на (само)контрол. Дали дигиталните техники и технологии доказано стимулират креативността на човешкия интелект? Как ще се отрази дигиталното учене върху развитието на аналитичните способности на обучаваните? С какви последици ще се конфронтираме при развитието на емоционалната интелигентност на обучаваните в условия на онлайн колаборативна работа?

Специфични моменти, които са водещи при онлайн колаборативната работа, имат своите закономерни последици за преподаването и за ученето:

- редуване на групова с индивидуална работа (Nikolov, Nikolova 2010: 93);
- съобразяване със стиловете на учене (предпочитания за учене или необходимост от различни условия за учене) на обучаваните;
- конструиране на собственото учене в условия на сътрудничество;
- избор и следване на стратегии на поведение при преподаване и при учене;
- избор на доминиращ вид дейност по време на груповата работа;
- възможности за прегрупиране: по определени дисциплини обучаваните могат да бъдат членове на две или повече групи, според способностите си;
- рефлексия на поведението при преподаване и при учене.

Редуването на групова с индивидуална дейност при онлайн колаборативната работа е момент, пораждащ въпрос, върху който се акцентува в теоретични разработки за преподаването и ученето: каква е ролята на мотивацията, по-специално на вътрешните стимули в процеса на самостоятелно учене (Tillmann, Ingo 2018: 13). Обект на интерес е вътрешната „система за награда” – ако тази система функционира активно, човек учи активно, но при едно важно условие: да се изпитва удоволствие както от случващото се, така и от успехите (Tillmann, Ingo 2018: 13). Вътрешните стимули съпровождат използването на определени стратегии за учене, докато външната мотивация води до учене, за което не се влагат максимални усилия.

В процеса на учене с *външен* контрол механизмите на учене предполагат обучаваните да се научат как с помощта на типични

признаци да се постигнат типични резултати. Алфред Шютц, основателят на феноменологичната социология, говори за „рецепти”, за различни правила, които се отличават чрез два основни признака: от една страна, те са приети от социума, т.е. тези правила се приемат и спазват без възражения. От друга страна, тези правила биха могли да се приемат и спазват само защото те са нужни за отделния индивид (Schütz 1971: 23, 401).

Какво се случва обаче, ако желаните от индивида резултати не бъдат постигнати? В такива случаи подобни „рецепти” биха могли да се подложат на съмнение или напълно да бъдат отречени. В този контекст Шютц въвежда и понятието „налични запаси от знание”, които са на разположение (Schütz 1971: 23, 401). Според него само малка част от тези запаси от знание съответстват на нашия личен опит, голяма част от тях се оказват „опосредствани”, т.е. социумът ги предава на индивида в готов вид, а той само трябва да ги възприеме и използва (Schütz 1971: 23, 401).

Къде в тези „рецепти” обаче остава човешката креативност? Дали всъщност автономността при учене не подпомага в по-голяма степен креативното възприемане на света от самообучаващите се? Дали негативните последици от учене с външен контрол биха могли да бъдат компенсирани?

Френският педагог и лингвист Жан-Пиер Кук определя автономността по време на овладяване на знание като способност на човека да се обучава сам, като поема отговорност за този процес, при това „<...> самостоятелен е този, който знае как трябва да се учи (knowing how) <...> как да се използва времето, за да се организира процесът на учене и при това е в състояние да може да направи оценка на наученото” (Ciq 2003: 31).

Автономността, както и правилата при преподаване и учене в условията на онлайн колаборация, в тази работа са анализирани и съпоставени, като се акцентува върху факта, че средство за организиране на колаборативна групова работа са различни онлайн платформи, които предлагат различен набор от инструменти, позволяващи на обучаващия да създава групови модели на обучение¹. Изборът в настоящото изложение се спря на онлайн платформата *Blackboard Learn*. *Blackboard Learn* създава виртуална среда за обучение и система за управление на обучението. Тя е една от услугите, които предлага *Blackboard Inc.*,

¹ Обучаващият може да създава и индивидуални модели на обучение, които не са предмет на изследване в настоящата работа.

американска компания за образователни технологии със седалище във Вашингтон. Компанията предлага услуги на 80 процента от най-добрите академични институции в света – повечето колежи и университети в САЩ, както и университети в 90 държави по света използват нейни услуги.

Blackboard Inc. има партньорства с издателства на учебници. Издателство, с което работи *Blackboard Inc.*, е компанията *McGraw-Hill*. Тази компания предлага платформа, наречена *Connect*. *Connect* използва адаптивни технологии, чрез които студентите учат по-ефективно и постигат по-добри резултати. *Blackboard Inc.* работи и с издателство *Pearson* – британска компания, която предлага платформата *MyLab & Mastering*. В някои български университети също се използва онлайн платформата *Blackboard Learn*. Обмяната на идеи и съвместната работа между участниците активно се стимулира чрез инструменти за взаимодействие *Microsofts Yammer*, *One Drive* и онлайн варианти на *Word*, *One Note* и *Powerpoint*.

Различните функционалности и възможности на *Blackboard Learn* се отнасят до три ключови области:

- преподаване;
- комуникация;
- оценяване.

Като се опира на тези три основни области, статията си поставя за цел да изследва с какъв набор от инструменти разполага обучаващият при работа във всяка една от тях, да изясни и въпроса до каква степен може да се говори за автономност на обучавания/ обучаваните в процеса на онлайн колаборация, а също така и да се определят правилата в условия на съвместно сътрудничество в *Blackboard Learn* – отново визирайки всяка една от горепосочените ключови области. Важен момент в изследването заема и триархичната теория за успешна интелигентност на Робърт Сърнбърг, която се фокусира върху три относително независими типа способности: творчески, аналитични и практически (Sternberg, Williams 2014:207-211).

Таблица 1

Видове мислене	Ключова област „ПРЕПОДАВАНЕ”	ПРИМЕР за използван набор от инструменти
Творческо мислене	Стъпка за моделиране на творчество е метакомпонентът	1. Чрез инструмент <i>Course Structure (Структура на курса)</i> обучаващият може да персонализира учебния процес

	<p>„планиране” на работата в група².</p>	<p>по такъв начин, че да съответства на личния му стил на преподаване.</p> <p>Чрез този инструмент обучаващият може да използва варианти от наличното меню за дизайн на виртуалното пространство, което ще създаде.</p> <p>2. Може да се избират инструменти, които са важни за конкретната дисциплина – може да се добавят линкове, които водят към тези инструменти.</p> <p>3. Инструментът <i>Calendar (Календар)</i> дава информация на обучаваните за това:</p> <ul style="list-style-type: none"> - в кой ден и час, по кой предмет каква зададена домашна работа трябва да се изпълни и предаде; - какви други дейности са запланувани; - какви предстоящи събития трябва да се имат предвид.
<p>Аналитично мислене</p>	<p>Стъпка за развитие на аналитичните способности е разработването на стратегии за работа в група.</p>	<p>1. <i>Wiki page</i> – чрез инструмента <i>Create Wiki Page (Създай уики страница)</i> преподавателят създава конкретен текст, основа за интензивна колаборация. Насърчава се сътрудничеството, а не конкуренцията.</p> <p>2. Чрез инструмента <i>Discussion board (Дискусионна стена)</i> преподавателят задава въпроси, на които обучаваните отговарят, като трябва да напишат и</p>

² Чрез онлайн колаборация е възможно планиране и структуриране на учебен час, в който се работи с т. нар. инклузивни групи – предлагат се специални приложения за учащи с различни физически увреждания, които правят възможна съвместната работа на учащи без и такива с увреждания. Това улеснява и общуването между тях.

Айля Илиязова. Онлайн колаборация чрез...

		коментари към отговорите на няколко от другите участници. Коментарите трябва да представят нова идея, допълваща или доразвиваща тази на другия участник.
Практическо мислене	Стъпка за развитие на практическите способности е подборът на нови типове среда.	<p>1. Чрез инструмента <i>Blackboard Collaborate Ultra</i> се преподава online (на живо), може да се правят записи на часа, които се използват от обучаваните при подготовката за следващ час.</p> <p>2. Инструментът <i>Wiki Page</i> осигурява лесна за комуникация среда.</p> <p>3. <i>Content box</i> – тук се намира <i>Content editor functions (Функции за редакция на съдържание)</i> – чрез този инструмент може да се форматира текстът, да се включват снимки, други изображения, файлове, мултимедия.</p>

Таблица 2

Видове мислене	Ключова област „КОМУНИКАЦИЯ”	ПРИМЕР за използван набор от инструменти
Творческо мислене	Стъпка за насърчаване на творчество е да се провежда брейнсторминг с обучаваните за отбелязване на възможни решения на демонстрационни проблеми.	<p>1. Създаване на видеовръзка и съпътстваща чат сесия.</p> <p>2. <i>Content box</i> – в него има инструмент <i>link to wiki page</i> обучаваният може да свърже своя wiki page с друг.</p>
Аналитично мислене	Стъпка за развитие на аналитичното мислене е анализът на съществуващата среда и последващото адаптиране към нея.	1. Споделяне на файлове от различен тип: документи, текстови и видеофайлове. Те могат да съпровождат дискусия или да разясняват допълнително условия за работа.

Годишник на ФХН, XXXI A

		2. В инструмента <i>link to wiki page</i> се появяват всички други <i>wiki pages</i> , с които работи групата.
Практическо мислене	Стъпка за развитие на практическите способности е оформянето на съществуващата среда, като се решава с какви дейности да се занимават обучаваните.	1. Чрез инструмента <i>Blackboard Collaborate Ultra</i> може да се гласува дистанционно, когато е нужно за кратък период да се вземе общо решение при работа в група. 2. <i>Споделяне на файлове</i> от различен тип: документи, текстови и видеофайлове.

Таблица 3

Видове мислене	Ключова област „ОЦЕНЯВАНЕ”	ПРИМЕР за използван набор от инструменти
Творческо мислене	Стъпка за подпомагане на творчеството е да се да се оценява проблемът, т.е. неговата важност, както и уникалността му, а така също и ползата от неговото решение.	Инструментът <i>Wiki page</i> насърчава интерактивния и социален подход към ученето, увеличава и възможностите за креативност, спонтанност чрез прилагане на рефлексивно мислене – рефлексия на поведението и на ученето.
Аналитично мислене	Стъпка за развитие на аналитичното мислене е да се преценява стойността на характеристиките на това, което се оценява: проект, научен експеримент, презентация или лабораторно упражнение.	Инструментът <i>Wiki page</i> осигурява зона, в която информацията се търси, актуализира се и се осъществява лесен и бърз достъп, като се осигурява и бърза обратна връзка.
Практическо мислене	Стъпка за развитие на практическите способности е оценяването на практическата приложимост и полза на идеите, на тяхното внедряване в реалния свят.	Чрез инструмент <i>My contributions</i> обучаваните изграждат споделено хранилище от знания.

Таблица 4

Ключови области	АВТОНОМНОСТ	ПРИМЕР за използван набор от инструменти
ПРЕПО-ДАВАНЕ	Преподавателят може сам да избере членовете на групата/групите. Преподавателят може да добавя нови инструменти, да създава нови групи.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Споделяне на видеофайлове. 2. Използване на електронни учебници. 3. Споделяне на персонализирани текстови файлове с различна степен на сложност, обединени от общата задача, предвидена за групата.
КОМУ-НИКАЦИЯ Качество на интеракция/ Степен на активност на обучавания	Всеки обучаван може сам да се впише в група, в която той избира да работи. Групите може да бъдат създадени и на случаен принцип от системата. Предлагат се индивидуални задачи, съобразени със стила на учене (с предпочитанията за учене) на всеки обучаван, както и съобразени с общото ниво на създадената група.	Интеракция на различни нива: <ol style="list-style-type: none"> 1. чрез инструмент <i>My contributions</i> може да се види индивидуалният принос в промените, които са правени досега в <i>wiki pages</i>, може да се видят и всички промени, правени от другите участници в групата; 2. чрез инструмент <i>Настройка за персонализиране на модули</i> може да се позволи на обучаваните да добавят собствени модули в пространството на групата; 3. чрез инструмент <i>Journals (Дневници)</i> всеки един от участниците в групата може лично да комуникира с преподавателя.
ОЦЕНЯ-ВАНЕ	Сравнение на резултатите се прави не с тези на другите участници от тази или друга група, а със собствените, по-рано достигнати резултати.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Онлайн изпити. 2. Качване на домашни работи. 3. Автоматизирани инструменти за оценяване.

Таблица 5

Ключови области	ПРАВИЛА в условия на онлайн колаборация	ПРИМЕР за използван набор от инструменти
ПРЕПОДАВАНЕ	<p>Преподавателят избира кои от инструментите, налични за дадената група, ще бъдат оценявани и кои ще бъдат използвани само за подготовка.</p> <p>Отделните групи имат различна задача и различно време за нейното решаване.</p>	<p>След като се създаде групата, преподавателят избира кои инструменти са налични за тази група:</p> <ul style="list-style-type: none"> - дискуссионна стена; - мейл; - обмяна на файлове; - wiki pages; - академични материали; - блогове; - дневник; - задачи.
КОМУНИКАЦИЯ	<p>Последователност в работата – когато един обучаван в даден момент работи над общия документ, другите от групата имат достъп до него след изтичане на определеното време.</p> <p>Обучаваните имат право да добавят Wikis (уики страници), но нямат право да ги изтриват.</p>	<p>Инструментът <i>Wikis</i> се заключва за 120 секунди, докато участник от групата работи с него.</p>
ОЦЕНЯВАНЕ	<ol style="list-style-type: none"> 1. Преподавателят създава нови типове среда, в която да оценява качеството на изпълнение на възложените задачи. 2. Обучаваните нямат право да свалят, споделят или да използват за други цели оставения коментар от преподавателя – имат право само да го слушат или гледат. 	<p>Чрез инструмента <i>Record Audio and Video (Запиши аудио и видео)</i> преподавателят може да остави коментар във вид на аудио- или видеозаписи – към изпит или към домашна работа.</p>

ПЕРСПЕКТИВИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

1. Преподавателят – променени функции и специфична отговорност:

- регистрира студентите си за съответната дисциплина;
- персонализира средата за учене, като я оформя съобразно с предпочитанията и потребностите на обучаваните;
- обезпечава ефективност на контрола и надзора на процеса в условията на дигитално учене;
- разполага с експертни познания;
- влиза в ролята на фасилитатор – наблюдател и координатор на дейностите.

2. Физическата изолация, породена поради липса на контакт *лице в лице*, може да бъде компенсирана до известна степен:

- чрез интензивни видеовръзки: конферентни разговори и дискусии;
- чрез аудио- и видеофайлове за обратна връзка, респ. коментар на постиженията на обучаваните.

3. Пренебрегване на определени дидактични аспекти – в условия на дигитално учене до голяма степен се възпрепятства формирането на комуникационни умения, които са резултат от живото общуване.

Въпросите за ефикасността на преподаването и на ученето, за натрупването на експертни познания в обучаващите, за творческата прозорливост и за последиците от автономното конструиране на собственото учене в условия на променена реалност са свързани и с това доколко ефективно образователните институции ще могат да преминат от традиционния към дигиталния път на обучение. А ако са два успоредни пътя, където не е нужно да избираме непременно единия, а креативно използваме пресечни точки, които да ни осигурят защитена и желана автономност, съблюдавайки правилата?

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Cuq 2003: Cuq, J-P. Dictionnaire de didactique du Français langue étrangère et seconde. Paris: CLE International.

Gehrke 2016: Gehrke, S. Neue Technologien: Treiber der Digitalisierung. – In: Haselbeck, S., D. Roth, K. Vössing. Neue Technologien: wie Digitalisierung unsere Wirtschaft verändert. Berlin: Konrad –Adenauer Stiftung, Hauptabteilung Politik und Beratung, 6-21.

Nikolov, Nikolova 2010: Nikolov, N., Y. Nikolova. Kolaborativno uchene. Kolaborativna „onlayn” rabota po proekti za elektronno i distantsionno obuchenie.

- <http://research.bfu.bg:8080/jspui/bitstream/123456789/145/1/BFU_MK_2010_T_I_Nikolov_Nikolova.pdf (status 19.04. 2020)> [Николов, Н., Й. Николова. Колаборативно обучение. Колаборативна „он лайн” работа по проекти за електронно и дистанционно обучение].
- Schön 1973:** Schön, D. Beyond the Stable State. New York: W. W. Norton & Company.
- Schütz 1971:** Schütz, A. Über die mannigfaltigen Wirklichkeiten. - In: Schütz, A. (Hg): Gesammelte Aufsätze I. Das Problem der sozialen Wirklichkeit. Den Haag: Martinus Nijhoff, 237-298.
- Sternberg, Williams 2014:** Sternberg, R. J., W. M. Williams. Pedagogicheska psihologiya. Sofia: Iztok-Zapad. [Стърнбърг, Р. Дж, У. М. Уилямс. Педагогическа психология. София: Изток-Запад].
- Tillmann, Ingo 2018:** Tillman, A., A. Ingo. Tablet-Klassen. Begleituntersuchung, Unterrichtskonzepte und Erfahrungen aus dem Pilotprojekt „Mobiles Lernen in Hessen – MOLE”. Münster-New York: Waxmann.

Електронни ресурси

- Audio Video Recording** <https://help.blackboard.com/Learn/Instructor/Interact/Audio_Video_Recording (status 09.07.2020)>.
- Course Structures** <https://help.blackboard.com/Learn/Instructor/Courses/Course_Customization/Course_Structures (status 07.07. 2020)>.
- Creating Groups Sets** <<https://blackboardhelp.usc.edu/working-with-groups/creating-group-sets/> (staus 07.07.2020)>.
- Wikis** <<https://help.blackboard.com/Learn/Instructor/Interact/Wikis> (status 06.07. 2020)>.

Годишник на Факултета по хуманитарни науки

© Авторски колектив, 2020

© Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“,
Факултет по хуманитарни науки
© Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 2020

Формат 70/100/16
Печатни коли 18,4

ISSN 1311-7300 за печатно издание
ISSN 2603-512X за онлайн издание

Shumen 2020

Vol. XXXI A